ڕاپۆرتێک
لەسەر
سلێمانی ناوچەیەک لە کوردستان

نووسینی
ئی.بی. سۆن

هەواڵنامەی کتێب

وەرگێڕانی لە ئینگلیزیەوە
مینە

مەڵبەندی کوردۆلۆجی
سلێمانی ٢٠٠٧

ناوی کتێب: سلێمانی ناوچەیەك لە کوردستان

بابەت: مێژوو.

نوسینی: ئی.بی. سۆن.

وەرگێڕانی: مینە (محەمەد ئەمین حسێن)

نوسینەوە و دیزاین: مینە.

بەرگ: سۆران عەلی ئەمین.

چاپی یەکەم: سلێمانی ٢٠٠٧

ژمارەی سپاردن: (١٠٦٤)ی ساڵی ٢٠٠٧

تیراژ: ١٥٠٠ دانە.

نرخ: ٢٠٠٠ دینار

هەواڵنامەی کتێب

مەڵبەندی کوردۆلۆجی (٨)

کوردستان- سلێمانی

پێڕست

ناوی بابەت	لاپەڕە
پێشەكی وەرگێڕ	٩
پێشەكی نووسەر	١٣
بەشی یەكەم	
سنوورەكانی كوردستان	١٦
سنووری ئەو ناوچەیەی لە راپۆرتەكەدا هاتووە	١٩
تێبینی لەسەر ناوچە میریەكان	٢٠
بەشی ئێران	٢٣
دانیشتوانەكان	٢٤
سروشتی ولاتەكە	٢٧
سەرچاوەی ئاو	٣٠
كەش و ئاووهەوا	٣٥
بەروبوومی سروشتی	٣٧
زمان	٣٩
ئایین	٤٢
پەیوەندییەكان	٤٣
تێبینیە گشتیەكان	٦٦
توانای سەربازی	٦٨
بەشی دووەم	
خێڵەكانی سەر سنووری كوردستان	٧٨
حەسەنانلو	٧٩
سپیكانلو	٧٩
خۆراسانلو	٨٠
حەیدەرانلو	٨٠
شوكاك	٨٠

هەواڵنامەی كتێب

قەرەپاپاغ	٨١
برادۆست	٨١
هەکاری	٨٢
جەلو	٨٣
شەمزینان	٨٣
ئۆرەمار	٨٣
زیباری	٨٤
موکری	٨٤
مامەش	٨٤
مەنگوڕ	٨٥
پشدەر	٨٥
بلباس	٨٥
رانیە	٨٦
مەرگە	٨٦
بانە	٨٦
شوان	٨٦
هەمەوەند	٨٧
جاف	٨٧
سەلاحیە	٨٨
شەرەفبەیانی	٨٨
باجەلان	٨٨
سنجابی	٨٩
ڕێژاو	٨٩
ئەحمەدەوەند	٩٠
گۆران	٩٠
هەورامان	٩١
مەریوان	٩١
ئەو سنوورانەی تا ١٩٠٧ پەسەندکراوە	٩٢

هەواڵنامەی کتێب

بەشی سێیەم

مێژووی تایبەت بە سنوورەوە	٩٥
تێبینیەكان لەسەر جیاكەرەوە جوگرافیایەكانی سنوور	١٠٨
تێبینیەكان لەسەر مێژووی كۆمەڵانی تیرە سەرەكیەكان	١١٣
حەسەنانلو	١١٥
هەكاری	١١٧
موكری	١٢٠
ئەردەڵان	١٢١
جاف	١٢٦
گۆران	١٣٣
هەمەوەند	١٣٦

بەشی چوارەم

هەمەچەشنە

تێبینیەكان لەسەر ئیدارەی توركیا و وڵاتی ئێران لە كوردستاندا	١٤٠
زمان	١٤٨
كولتوور	١٥٧
هێزی سەربازیی توركی لە ناوچەكەدا	١٦٢
پۆست	١٦٦
كشتوكاڵ- بازرگانی	١٦٧

پاشكۆ

بنەماڵەی شێخەكانی باشووری كوردستان	١٧٠
هاتوچۆ و نرخی كرێ وڵاخ	١٧٥
فەرهەنگۆكی ئەو ناوانەی لە نەخشە و تێكستەكاندایە	١٧٧
زاراوەكان	١٩٧
شێوەكانی فرمان	٢١٠
كرداری رابردووی دوور	٢١١
داهاتوو	٢١٢

هەواڵنامەی كتێب

هەواڵنامەی کتێب

پێشەكی وەرگێڕ

سەدەیەك لەمەوبەر (مەیجەر سۆن) بە فرمانی دەوڵەتی بەریتانی وەك نوێنەر و گەڕۆك و گەشتیار هاتە كوردستان و لە ناوچەی سلێمانیدا بۆ ماوە سێ ساڵ زیاتر مایەوە. لەسەر خواستی دەوڵەتەكەی و بە مەبەستی تێگەیشتن لەم ناوچەیە، لە رووی سەربازی و سیاسی و بارودۆخی ناوچەكە و شێوەی ئەو میللەتانەی لێرەدا دەژین، هەروەها لە رووی كلتور و زمان و بیروبۆچوون و پەیوەندی كۆمەڵایەتی و ئاستی شارستانی و رۆشبیری و ئایین و زۆر لایەنی ترەوە، دەست بەكاربوو تا ساڵی ١٩١٠ . بەزۆریش لە ناوچەی سلێمانیدا ماوەتەوە و بەتایبەتی لە شاری سلێمانیدا تەواو شارەزای لایەنە جۆربەجۆرەكان بووە.

ئەم كتێبەی لەبەر دەستدایە، راپۆرتێكە بۆ حوكومەتی بەریتانیا، دوای ئەوەی مەیجەرسۆن لە كارەكەی دەبێتەوە و كۆتایی بەو ماوە درایكراوە دێت بۆ مانەوەی لە ناوچەكەدا. لەبەرئەوەی ئەو سەردەمە ولاَتەكانی ژێر دەسەلاَتی بەریتانیا لە رووی ئیدارییەوە سەربە هندستان بوون، بۆیە ئەم راپۆرتەش لە شاری (كەلكەتا) چاپكراوە.

منیش لەسەر داخوازی (مەڵبەندی كوردۆلۆجی) كە بەرێز (دوكتۆر رەفیق سابیر) داوای لێكردم كاری وەرگێڕانەكەی بگرمە ئەستۆ. لە راستیدا، بە خۆشحاڵییەوە پەسەندم كرد، بە تایبەتی لەبەر ئەوەی كارێكی مێژووییە و باسی كوردستان بە گشتی و ناوچەی سلێمانی بە تایبەتی دەكات.

لە لایەكی تریشەوە، كەمێ ئاگام لە نوسەرەكەشی بوو، دەشمزانی تا رادەیەكی زۆر دڵسۆزانە و راستگۆیانە بیروبۆچوونەكانی دەردەبڕێ. بەڵگەكەشم زیاتر لەوەوە

سەرچاوەی هەڵگرتبوو، كە ئەو سەردەمانەی من لە بەریتانیا بووم، بیستم كە ژنەكەی مەیجەر سۆن، پەیوەندی كردبوو بە چەند كوردێكی دانیشتوی بەریتانیاوە و پێیڕاگەیاندبوون، گوایە مەیجەر سۆن سامانێكی لە دوا بەجێماوە و لە وەسیەت نامەكەیدا بە خاڵێك هێمای بۆ ئەوە كردووە حەزدەكات ئەو سامانە دوای خۆی بەكاربهێنرێ لە پڕۆژەیەكدا بۆ كورد و بە تایبەتیش كوردی خەڵكی سلێمانی! من ئەو كاتە بیرم تەنیا لە دڵسۆزی ئەو پیاوە دەكردەوە بەرامبەر وەفا و ئەمەكی رەسەنانەی كە لە دواچركەی ژیانیشیا كوردی هەر لە یاد بووە. بەڵام كاتێ كە ئەم بابەتەم بەرچاو كەوت، ئیدی تەواو دڵنیابووم ، نەك هەر لە دڵسۆزی، بەڵكو لە راستگۆیشی، لەگەڵ خۆی بە پلەی یەكەم و لەگەڵ دەوڵەتەكەی بە پلەی دووەم و لە دوایشدا لەگەڵ میللەتی زۆرلێكراوی كوردیش لەو سەردەمانەدا. مەیجەر سۆن لە نوسینەكەیدا بە هیچ جۆرێ سڵی لەوە نەكردۆتەوە كە پەنجە بۆ هەموو كون و كەلەبەرێك درێژ بكات و لە هەموو بوارێكدا بۆچوونی راستگۆیانەی بخاتە روو. ئەو نوسینەشی تەنیا وەك ئەركی سەرشانی بەرامبەر دەوڵەتەكەی خۆی نەنووسیوە، بەلای منەوە ئەوە زۆر روونە كە هاوئاهەنگی و دڵسۆزی تایبەتی هەبووە بەرامبەر مەسەلەی كورد و لە زۆر شوێنی نووسینەكەیدا هەست دەكەم وەك كوردێكی داخ لە دڵ ئەو راوبۆچوونانەی هەیە.

راپۆرتەكەی مەیجەر سۆن، وەك كڵاوڕۆژنەیەك وەهایە و لە روانگەیەكی زۆر بەرزەوە لە واقیع و بارودۆخی ئەو سەردەمەی كوردستان دەكۆڵێتەوە و لە كوێدا ستەمی بەدی كردبێ باسی لێیوە كردووە، با ئەو ستمە كوردیش كردبێتی لە كورد یان لە كلدانی یان جولەكە و ئەرمەنی. كەواتە لای ئەو مەسەلەكان بەگشتی وەرگیراوە و نەهاتووە تەنیا تیشك بخاتە سەر ئەو لایەنەی خۆی یان دەوڵەتەكەی

هەزارانامەی ئێتر

مەبەستیەتی. بەڵكو وێنەیەكی فۆتۆگرافی ئەو سەردەمە و راستەقینەی مەسەلەكان و جوانی و ناوێزەیی نەخشاندووە، هەروەها لە میانەی نوسینەكەیدا هەندێ پرسیاریش ئاڕاستەی بەرپرسانی خۆی دەكات، كە بۆچی میللەتێكی وەكو میللەتی كورد نابێ سەربەخۆ و سەربەست بێت؟

لای مەیجەر سۆن تاكی كورد هاوشێوەی خۆیەتی و لە ناوچەكەدا جیاوازە و لە رووی كلتوریەوە نیزیكایەتی بەدی دەكات لە نێوان ئەوان و نەتەوەكانی رۆژئاوادا. ئەوەتا لە باسی ژنی كورد و ئاستی كۆمەڵایەتیان بە تەواوی هاودەنگە لای ئەو لەگەڵ ژنانی رۆژئاواییدا.

منیش وەك وەرگێڕی ئەم بابەتە هەوڵمداوە زۆر بە ئەمانەتەوە كارەكە جێبەجێ بكەم و كەم و زۆر دەستكاری ناوەڕۆكم نەكردووە. هەر بیرو بۆچوونێكیش، ئەگەر بەلامەوە كەموكوڕیەكی تیابووبێ وەك خۆی دامناوەتەوە، نیشانەیەكی پرسیارم لە تەكیا داناوە، یان كەوانەیەكم خواستووە و رونكردنەوەیەكم لەسەر نوسیوە، یاخود لە پەراوێزدا هێمای بۆ كراوە.

نوسینە ئینگلیزییەكە تەمەنی سەد ساڵە و زۆر ناوی شوێن و ناوچە و تیرە و خێڵ بە روونی دیار نەبوون، منیش زۆر هەوڵم داوە كە هەڵەی تێدا نەكەم، بۆ ئەو مەبەستەش پرسیارم لە زۆر لە دۆستان و خاوەن زانیاریەكان كردووە، كە بە سوپاسەوە لێرەدا ئەركەكانیان دەنرخێنم.

خۆ ئەگەر ناوی تیرەیەك، یان خێڵێك و ناوچەو شوێنێك بە هەڵە نوسرابێ، ئەوە لەوانەیە دوای ئەو سەد ساڵە گۆڕانكاری بەسەر هاتبێ و ئەمڕۆ بە ناوێكی ترەوە ناو دەبرێت، بۆ نمونە ئەو لە نوسینەكەیدا شاری مەهاباد، یان سابلاخی بە (سەوچبلاخ) نوسیوە. یان باسی شوێنێك دەكات لە داوێنی پیرەمەگروون و بە

(سەردەشت) ناوی دەبات، كە ئێمە دەزانین شاری سەردەشت لە دیـوی ئێرانـە و بـە بیرەوەری زۆرمان سەردەشتمان نەبیستووە لە خوارووی كوردستان، هەرچەند خۆشـی لە پەراوێزدا هێمای بۆ ئەوە كردووە كە ئەو ناوە تێكەڵ نەكرێت بە سەردەشـتەكەی دوی ئێران. بە بڕوای من زۆر لەو شوێنانە نەماون و ناوەكەشیان كوێربۆتەوە.

كەواتە خوێنەری ئازیز لەوانەیە هەندێ لەو وشـانە بەرچـاو بكـەوێت، هیـوادارم لـە نرخی بابەتەكە و وەرگێڕانەكە كەم نەكاتەوە.

بیر و بۆچوونەكانی ئەم دەقـە راسـتەوخۆ تایبەتـە بـە خـودی نووسـەرەوە، لەوانەیـە هەندێ وشەی زۆر زەق و هێرش ئـامێزی تێـدا بێـت، بـەڵام كـەم تـا زۆر ئـەوە رای نووسەرە و هەندێ جاریش ویستوومە كەمێ سادەتری بكەمەوە.

وەك زمانی وەرگێڕانەكەش، هەركەموكوڕیەك بەدیكرا، كەمتەرخـەمی وەرگێـڕە و داوای لێبووردن دەكەم.

مینە/ سلێمانی

٢٠٠٧/١١/٢٧

هەواڵنامەی كتێب

پێشەكی نووسەر

ئەمە راپۆرتێكە لەسەر سلێمانی، وەك هەرێمێ لە كوردستان، لەگەڵ هەندێ تێبینی لە بارەی خێڵەكانی سەرسنووری توركیا، وڵاتی ئێران و مێژووی كێشەی سنووری نێوان ئەو دوو وڵاتە.

ئەم راپۆرتەی خوارەوە كە لەسەر ژیان و زمان و مێژووی خێڵە كوردەكان و جیاكەرەوەی جوگرافیایی ئەو ناوچەیەیە، لە ئەنجامی دەستكەوتی زانیارییەكانە لە ماوەی شەش مانگ مانەوە لەو هەرێمەدا.

لەو ماوەیەدا نووسەر، وەك فارسێك و لەبەر چەند هۆیەك خۆی گۆڕیبوو، كە سەرەكیەكەیان بۆ ئەوەی بە سەربەستی لەو وڵاتەدا بتوانێ بە هەموو لایەكدا بڕوات و بچێتە ناو هەموو چینە جیاوازەكانەوە. هەروەها پەیوەندیەكی نزیك و ناسیاوی لەگەڵ خەڵك و زمانەكەیاندا پەیدا بكات، هەموو ئەوانەی كە پێویستە بۆ ناسینی كوردەكانی باشوور. هەروەها تێگەیشتن لە دیالێكتە جیاجیاكان كە مەبەستی سەرەكیم بوو.

بەشی زۆری مانەوەم لە كوردستاندا، لە سلێمانی بوو. بەڵام بەر لەوەی لەوێ جێگیربم ، چووم بۆ هەڵەبجە، كە عادیلە خانمی جافی لێبوو، وەك (میرزا)یەكی ئێرانی و بازرگانێك پەسەندكرام، تا ماوەی چوار هەفتە مامەوە. لەو كاتەدا توانیم ناسیاوی پەیدابكەم لەگەڵ وەسمان پاشا و مەحمود پاشا و تایەر بەگ و مەجید بەگ، كە لە بنەماڵەی فرمانڕەوا بوون . هەروەها خەریك بوو وەك نووسەرێكی ئێرانی لەلای وەسمان پاشا بمێنمەوە ، بەڵام كاتێ كوتوپڕ كەسێك لە بیارەوە هات،

كە خەڵكی سنە بوو لـە كورسـتانی ئێرانـەوە، هـەر كـە بینـیم، روانـیم سـەرنجێكی شەڕانی لێدام و بە ئاشكرا دژایەتیم دەبینی بەرامبەرم، بۆیـە بـە چـاكمزانی ئـەوێ بەجێبێڵم . بڕیارمدا بچم بۆ هەورامان و مەریوان و پێنجوێن و هەنـدێ وورد‌ەواڵـەم لەگەڵ خۆمدا برد بەناوی بازرگانییەوە كە هۆیەیەكی پەسەند بوو تا بـە ناوچـەكەدا بتوانم بگەڕێم. هەروەها بووم بە شەریك لەگـەڵ كـوردێكی موكریـانی، ئـەوەی كـە زمانەكەی خۆی بە باشی فێركردم، لەگـەڵ یارمەتیـدانم لـەو ژیانـە بێنـرخ و پـڕ لـە تەشقەڵە و سوكایەتیەدا وەك بازرگانێكی گەڕۆك لە كوردستاندا.

لـە مـاوەی ئـەو گەشـتەدا ناسـیاویم لەگـەڵ دوو سـەرۆك تـیرەی هـەورامی سـەربە توركیای عوسمانی و سەربە ئێران پەیداكرد، سوڵتان جافر و عەلی شـاە، كـە دواتـر دوژمنایەتیەكیان هەبوو لەگـەڵ یەكـدا. بـە رێگەیـەكی دوور و درێـژدا چـووین بـۆ سلێمانی و بۆ ماوەیەكی كورت من مامەوە، گەشتێكم كرد بۆ بانـە، بـۆ بنێـشت، بە مەرگە و كۆی سنجاق و سەردەشتدا گەڕاینەوە بـۆ سـلێمانی و لـەوێ مامـەوە. هاوڕێیەتیم لەگەڵ هەموو چین و توێژەكاندا پەیدا كرد و تەنانەت لەگـەڵ بـەرپرس و فرمانبەرە توركەكانیشدا. كاتێ لە مانگی ئابدا سلێمانیم بەجێهێشت و هەفتەیەك لە كەركووك مامەوە، بە ناو وێرانەی وڵاتـی هەمەوەندەكانـدا تێپـەڕیم، كـە چـەند مانگێك لەوەبەر لە سلێمانی سـەرەتای بـەهار، سـێ رۆژێ لەگـەڵ سـەرۆكەكەیاندا مامەوە. من سێ هەفتەی تر لە كەركووكدا مابوومـەوە، ئێـستا لـەوێوە چـووم بـۆ ئاڵتون كۆپری و بە سواری كەڵەك بەرەوخوار بە زێكەدا بۆ دیجلە و بۆ بەغداد.

بۆ كۆكردنەوەی مەسەلە مێژوویەكان كە پەیوەنـدیی بـە سـنوورەوە هەیـە، بایـەخم داوە بە پەیمانەكانی نێوان وڵاتانی ئێران و توركیـا لـەبارەی ئـەرمینیاوە، هـەروەها مێژووی **سێر جۆن مـالكولم** و **كۆرسـون** و رووداوەكـانی ئـەم دواییـە لـە (١٩٠٧)ەوە

لەگەڵ ئەو تێبینیانەی خۆم کە لە وڵاتی ئێران تۆمارم کردوون، ڕۆژنامەکانی تاران، لەوانە، تایم ، لەو کاتەوە **١٩٠٩** من سورم لەسەر ووردی سەرنج و تێبینیەکان و ڕۆژنامە هاوشێوەکان، لەگەڵ کۆکردنەوەی زانیاری زیاتر. مێژووی تیرە و خێڵەکان (جگە لەوەی لە حەسەنانلویە) کە یەکێکە لەو شتانەی من لەبەرئەوە سەردانم کردووە، تێبینی و بەڵگەنامەی باوەڕپێکراوم لەبارەوە کۆکردۆتەوەو دەتوانم چاوێ بگێڕم بە هەڵەبجە و پێنجوێندا کە دەکرێ لێی ووردبینەوە.

لە بەشی سێیەمدا پێرستێکی جوگرافیام بۆ وڵاتی ئێران ڕێکخستووە، لە دەرەوەی چوارچێوەی ڕاپۆرتەکەدا، هەروەها پێرستێك بۆ جوگرافیای کرماشان کە باسی چەند ناوچەیەك دەکات و لە بەشی سنووردا باسی لێوەکراوە.

ئەگەر ڕاپۆرتەکە لە هەندێ لاوە کەموکوڕی هەیە، ئەوەش لەبەرئەوەیە کە کاتێ من چووم بۆ کوردستان ڕاپۆرت نوسینم بە بیردا نەهاتووە، خۆم بە تەنیا مێژوونوس و ئەنترۆپۆلۆگ و زمانەوان و زانیاری بووم.

لێرەدا پێویستە ئەو پێزانینە بەیان بکەم بەرامبەر ئەو یارمەتییە بە بەزەییانەی ئەفسەری پلە یەك **ئا.ت.وڵسن جی.ئا.** قونسڵی بەریتانی لە موحەمەرە. کە ڕاپۆرتەکەی بە شێوەیەکی ڕێکوپێك ڕێکخست و یارمەتییەکی زۆری داوم لە ڕاستکردنەوەی هەڵەی چاپدا.

موحەمەرە

٤/جون/١٩١٠

ئی . بی . سۆن

راپۆرتێک
لەسەر
سلێمانی ناوچەیەک لە کوردستان
بەشی یەکەم
(١) سنوورەکانی کوردستان

کوردستان ئەو خاکەیە کە کوردەکان تێدانیشتەجێ بوون، یان ئەو خەڵکانەی بە خۆیان دەڵێن کورد و بە زمانی کوردی دەدوێن. هەندێ لەو ناوچانەی کە بە شێوەیەکی راست پێویستە بخرێنە سەر ئەم خاکە، لەو وڵاتانەش وەك ئەرمینیا، میسۆپۆتامیا و ئازربایجان، کە ئەرمەنیەکان تێیدا نیشتەجێ بوون، لە سوریاش عەرەب و تەتەرەکان.

هەواڵنامەی کتێب

زۆربەی کوردەکان لە هەندێ بەشی ئەم وڵاتانەدا، ناوچە شاخاوییەکانیان گرتووە و لەو بڕوایەدان کە ئەو شوێنانە کوردستانە.

دوو ناوچەی زۆر گرنگ لەم ناوچانە دانی پێدانانرێت کە کوردستانە، بەڵام کەوتونەتە ناو ئەم خاکەوە و ناوە گشتیەکانیان وەك ئەمانەی لای خوارەوەیە:

- باکووری میسۆپۆتامیا لە باشوورەوە دەوردراوە بەهێڵێك کە لە بریجقەوە شۆربۆتەوە بەسەر ئەڤەرێستدا بۆ جەزیرەی ئیبن عومەر لەسەر دیجلە: باکوور، رۆژهەڵات و رۆژئاوا بەلای ئەڤەرێست و دیجلە و بەرەو ئەو شوێنەی فراوان دەبێتەوە لە باشووری ئەرغانە، لەوێدا کە زۆر نزیکە لەیەك بدەن. ئەم شوێنە سێ گۆشەیە بڕیار بوو بەشێك بێ لە کوردستان لەم رۆژگارەی ئەمڕۆماندا، لەگەڵ ئەوەشدا کە بە رەگەز وانیە. هەرچەند

بە تەواوی لە باكوور و رۆژهەڵاتەوە لە لایەن كوردەكانەوە دەستی بەسەردا گیراوە و تیایدا نیشتەجێ بوون و بەرەو زۆر بوون دەچن.

- ئەم ناوچە سێ كۆشەیە بە نزیكی هاوڕێكە بە هێڵەكان لە ئاراراتەوە بۆ وان، لە (وان)ەوە بۆ موش، لە (موش)ەوە بۆ ئەرزەڕۆم ، لە ئەرزڕۆمیشەوە بۆ ئارارات، ئەمە بڕیار دراوە كە بەشێك لە ئەرمینیا بێت، هەرچەند كێشەی كورد و ئەرمەنەكان بۆتە هۆی داگیركردنی، ئەوانیش دوا مللەت بوون پێش كوردەكان كە لەو ناوچەیەدا بوون.

سنووری رۆژئاوای كوردستان رێكخرابوو، ویلایەتی دەرسیم و مەئمورات ئەولعەزیز بڕیاریان دا كورد لەلایەن توركەوە پەسەند بكرێت، هەروەها ژمارەیەكی زۆریش لە سەلجوقیە توركەكان و مەسیحیەكان لە دەشتەكانی ئەو پارێزگا شاخاوییە نیشتەجێ بن.

لە باكووریشەوە خێڵە مەزنەكان ، گروپێك لە كوردی كرمانجی و بەشێك لە كوردی زازا خاكەكانی باشووری ئەرزنجانیان داگیركردبوو. لەكاتێكدا لە باكووری وڵاتی وان زۆر بە جوانی و بە ژمارەیەكی یەكسان دابەشكرابوو بەسەر تەتەر و ئەرمەن و كوردا.

سنووری باشووری بە شێوەیەكی بەش بەش هێمای بۆ كراوە و بەردەوامە لە جزیرەی ئیبن عومەرەوە بۆ موسڵ و لەوێشەوە دوای رێگەكە دەكەوێت بەناو هەولێر، ئاڵتون كۆپری، كەركووك، كفری و بۆ قزلڕەبات، پاشان بۆ مەندەلی و لە مەندەلیشەوە بە نزیكی لەسەر هێڵێك بۆ كەنگاوەر لە وڵاتی ئێران (ناوچەی كرماشان).

لێرەوە سنووری رۆژهەڵاتی كوردستان دەست پێدەكات و دوای هێڵێك دەكەوێت بەناو كەنگاوەر، بیجارـ میاندواو (میانداب)، شنۆ ـ ئارارات .

سنووری وڵاتی كورد بە دڵنیاییەوە لە ماوەی چەند سەدەیەكی رابردودا فراوان بووە، بە شێوەیەكی تایبەتی لە رۆژئاواوە ، باشووریش بەرەو میسۆپۆتامیا و باكوور بەرەو ئەرمینیا، سوریەكان و توركە نیشتەجێكان، لەو دەورانەدا بوون بە نیوەجێگیر، تەنیا لە پێناوی ژیادا لەگەڵ دانیشتوانی پێشوی ناوچەكەدا دەژیان. وەكو لە دەشتەكانی نێوان بریجق و وێرانشەهر دەیبینین لە (باكووری میسۆپۆتامیا).

لێرەوە كوردستان دەبینرێ، ئەو زنجیرە شاخانە دەگرێتەوە كە بە پێچەوانەی چیای تۆرۆسەوە بە هێڵێكی شێوە چەماوەیی دەست پێدەكات تا دەبێ بە چیای زاگرۆس. كە لە رۆژئاواوە دەوری وڵاتی ئێران دادە و كوردەكان دابەش دەكات لەگەڵ خێڵەكانی لوڕ لە باشووری هێڵە سنووریەكەیاندا.

ئەو مەودایە نزیكە لە هاوجوتی تەواوەوە لەگەڵ خاكەكانی (نایری) كە لە نەخشەكانی ئاشوریەكان و دەزگاكانی میدیای(ئەترۆپاتەن وماننا) بۆ كەمێ دواتریش. هەروەها لەوانەیە كە وڵاتە ئاریەكانی تێدا نیشتەجێ بووبێت، هەرگیز ئەوە روون نەبۆتەوە كە بەر لەو مێژووە كێ لەوێدا جێگیر بووە، كە كۆچێك بەرەو رۆژئاوا هەبووە.

ئەو ناوچانەی كە بەم جۆرە داگیركراوە نزیكەی ٩٥٠٠٠ میل چوارگۆشەیە.

ئەو دەشتاییانەی كە كوردستان دەبەستێتەوە بە باشوور و رۆژهەڵاتەوە، ناوچە نیشتەجێ شاخاوییەكانی دەكەوێتە ناو، لەبەر ئەوەی كوردەكان بەرگەی گەرما و هەوای شێدار ناگرن، هەروەها ئەوەی پشتی پێدەبەستن دۆزینەوەی لەوەرگایە

بەدرێژایی ساڵ. بەم جۆرە هەمیشە كوردەكان لەسەر چیاكان دەبینینەوە. هەر ئەم رەوشتەشە كە لەوانەیە بەرگری لە داگیركردنیان كردبێت. لە سەردەمە جیاوازەكاندا و كەمتر رێی داوە بە نەتەوە جیاوازەكان تا خاكیان داگیربكەن. لە باكووردا، گردۆڵكەكانی ئەرمینیایە سنووری سروشتی بووە و لە رۆژانی خۆیدا لەو وڵاتەدا كورد بەهێز بووە و یەكەیەكی سیاسی بووە.

(٢) سنووری ئەو ناوچەیەی كە لە راپۆرتەكەدا هاتووە

هەواڵنامەی کتێب

ناوچەكە لە ژێر پێداچوونەوەیەكی قوڵتردا پارچەیەكی درێژكۆلەیە لە وڵاتێك، كە لە رۆژئاواوە بە رێگەیەك دەورەدراوە، لە ئاڵتون كۆپریەوە بۆ كەركووك، لە باشوورەوە هێڵێ بەناو كەركووكدا و ئیبراهیم خانچی و بانی خێڵان، بە درێژی شیروان یان رووباری سیروان بۆ ناوچەی چیاكانی هەورامان دەڕوات. رۆژهەڵاتی چیایی هەورامان بۆ مەریوان و پێنجوێن، باكووری پێنجوێن بۆ ئاڵتون كۆپری.
ئەم سنوورانە ناوچەی توركومانەكانی ئاڵتون كۆپری و كەركووكیش دەگرێتەوە. كوردەكانی وڵاتی شوان، وڵاتی هەمەوەندەكان، سلێمانی و بەشێك لە ناوچەی جافەكان بەسەر شارەزووردا دێت بۆ ناوچەكانی هەورامان* و مەریوان و پێنجوێن.

---

*ئۆرامان، ئۆرام، یان ئۆرامی یان اۆرامی، هەورام، بەپێی تاك و كۆی فارسی یان كوردی بەكاردێت. هەڵگرتنەوەی شێوەی ئۆرام بەم شێوەیە، لەوانەیە ئۆرام وەك ناوی خێڵ هاتبێت، (ئۆرامی)ش تاكێكی ئۆرامیە(شێوەیەكی نائاساییە) (ھ) شێوەی كوردی دروست دەكات(هەورامان)

(٣) تێبینی لەسەر ناوچە میریەکان

هەموو ناوچەیەك، جگە لەو بەشەی کەوتۆتە ناو خاکی ئێرانەوە، لە ناو ویلایەتی موسڵدا بەم شێوەیەی لای خوارەوە دابەشکراوە:

١. موتەسەریفێتی سلێمانی

٢. موتەسەریفێتی کەرکووك

ئەوانەش دیسانەوە لە راپۆرتەکەدا بۆ ناوچەی تر (قائیمقامیەت)دابەشکراون.

سلێمانی:

- قائیمقامیەتی هەڵەبجە و شارەزوور
- قائیمقامیەتی پێنجوێن.

کەرکووك:

- قائیمقامیەتی ئاڵتون کۆپری.
- قائیمقامیەتی ناوچەی شوان
- قائیمقامیەتی چەمچەماڵ (هەمەوەند)

بەڕێوەبەرێکی ناحیەی زۆر دابەشکراوە بەسەر ناوچەکانی تردا، بەڵام وەك پۆست لەم کاتەدا بەیان نەکراوە.

سیستمەکە بەم شێوەیە لە هەموو لایەکی ئیمپراتۆریەکەدا کاردەکات، بەڵام زۆر لاوازە، چونکە خێڵەکان ملکەچی فرمان نین.

هەروەها زیاتر بەرەو باکوور بۆ رەواندوز، کۆی سنجاق و ناوچەی مەرگە کە دانیشتوانێکی زۆری لێیە و (هەموویان کوردن) تا رادەیەکی زۆر بەهێزن. هەروەها ناوچەی شوان لە کەرکووك بە هەمان شێوەیە، لە شارەزوور و زێدی هەمەوەندەکان

هەواڵنامەی کتێب

بە هەرحاڵ میری هەیە، بەڵام هەر بە ناوە. ئەوەتا ماوەی دوو ساڵە هەمەوەندەكان یاخی بوون و ملكەچی فرمانی كەس نین جگە لە سەرۆكەكانیان.

بەڵام لە كاتێكدا شارەزوور وەك خاكێكی بە پیت و دانیشتوانێكی زۆر، ئێستا دەشتاییەكی پان وبەرینە كە جافەكان ساڵی دوو جار گەرمیان و كوێستانی تێدادەكەن، وەسمان پاشای سەرۆكیشیان ، وەك قایمقام و حوكومەت فرمانڕەوایی دەكات ، بەچەشنی كوردەكانی شوان و چەمچەماڵ. *

میری لە سلێمانیش هەر بەو شێوەیە و بەناو دەستی گرتووە بەسەر ناوچەكەدا، هێزیشی بەسەر ناوشار و بەشێك لە ناوچەی سورچینەدا هەیە.

حوكومەتی كەركووك بەهەرحاڵ هێزی هەیە بەسەر ناوچە عەرەبی و توركمانیەكاندا، ناوچەكانی نێوان كەركوك و ئاڵتون كۆپری بریتیە لە گوندی سادە و ساكار و دەشتە نزمەكانیش كەوتونەتە لای سەلاحیە و كفری بەرەو باشوور. *

قائیمقامیەی چەمچەماڵیش وەكو حوكومەتەكەی سلێمانی سست و بێ دەستەڵاتە، شوێنێك هەیە لەسەر سنووری رۆژئاوای وڵاتی هەمەوەند و بۆ كۆنترۆڵكردنی خێڵەكە هەموو شارەكە رۆژانە لە مەترسیدا لەژێر فشاردا دەژین.

جگە لە موتەسەریفی كەركوك و قایمقامی هەڵەبجە كوردە، سەرتاپا ئەوانی تر توركی گەندەڵ و نایاسایین و دوورن لە بەردیدی قوستەتینیە و سەربەستن بۆ تەماعی خۆیان، لە لایەن شێخەكانی سلێمانیشەوە رازی كراون لە پێناوی مانەوەی دەسەڵاتی خۆیان و كوشتن و بڕین و تاڵانیدا.

* تا تەموزی ١٩٠٩ قایمەقامی چەمچەماڵ تورك بوو، تا ئەندامێكی بنەماڵەی شێخەكانی سلێمانی دەركەوت بەناوی شێخ ئەحمەد، خرایە جێی ئەو و تا ئابی ١٩٠٩ لەو پۆستەدا مایەوە.

* ئەوانە ئەم ساڵ یاخی بوون، بەڵام لە تەموزی ١٩٠٩ وە ملیان داوە.

والیـــەكانی موســـڵ زۆرجـــار رازی كـــراون بـــە دیـــاری و بـــاربوكردن لەلایـــەن دەستوپێوەندەكانیانەوە، هەروەها ئەنجامی ئەو بێ حكومەتیە و ناجۆری باردۆخەكە كـاری كردۆتـە سـەر بازرگـانی ناوچـەی سـلێمانی و هـەڵهاتنی زۆر لـە بازرگانـە ماقولەكان بۆ دەرەوەی ئەو وڵاتە.

لە هەورامان بەشێكی بچوك هەیە، كاتێ رۆژئاواییەكان هاتونەتە هەورامان، لەژێر فرمانڕەوایی سوڵتان جافەری هەورامی تەوێڵەدا، كە وەك تورك دادەنرێت، لە رووی ئیـداری و هـەموو جـۆرە خواسـت و مەبەسـتێك لـەژێر دەسـتەڵاتی مـودیری گـوڵ ئەنبەردایـە. بەهـەرحاڵ ئـەو ئێـستا سـەربەخۆیە، سـوڵتان جـافر دان ئـەنێت بـە دەستەڵاتی توركدا تا سەربازەكانیان لە سلێمانیدا بـن. ئێـستاش دەتوانێـت پـەیمان ببەستێت لەگەڵ علی شای هەورامی ئێران، تا كێشەی خوێن رشتن و ناكۆكی نێوان سەرۆكەكانیان نەمێنێت.

هەوالنامەی كتێب

بەشی ئێران

بەشی ئێران ئەمانە دەگرێتەوە:

١. بەشێك لە ناوچەی هەورامان.

٢. مەریوان.

٣. سەردەشت و بانە.

یەكەمیان نیمچە پارێزگایەكی ئەردەڵانە، لەلایەن سەرۆكێكی بنەماڵەوە فرمانڕەوایی دەكرێت، علی شاە كە زۆربەی زۆری هێزەكەی هەیەو لە لایەن باووباپیرانیەوە مەشقیان پێكراوە. ئەوان نیمچە سەربەخۆبوون و لەژێر دەسەڵاتی سوڵتانە بە تەمەنەكانی ئەردەڵاندا بوون لەسنە. لە هەموو شتێكدا سەربەخۆن و چەند ساڵێكیشە باجیان نەداوە.

قەڵای مەریوان ناوەندی ئەو ناوەچەیەیە، لەو ناوەوە هاتوە كە چەند سەربازێكی ئێرانی تیا ماوەتەوە.بەڵام لەم سەردەمەدا مەریوان سەربەخۆیە، بەستراوە بە خێڵێكی هەورامیەوە، كە بەشێكی جیابۆتەوە لەژێر نەخشەی ئیداری ئەردەڵاندا. سەردەشت و بانە هەرچەند سەر بە دەستەڵاتی ئێرانین، كەچی لە لایەن توركەكانەوە داگیركراوە، ئێستاش ئەوان هەردووكیان سەر بە پارێزگای كوردستانن لە ژێر نیمچە فرمانڕەوایی ناوەندی ساباڵخ، كە(خێڵێكی موكریە) .

دانیشتوان

لە ناوچەكەدا تێكەڵەیەكی زۆر هەیە، ئاڵتون كۆپری، كەركووك پێكەوە، ئەو گوندانەی كە كەوتونەتە نێوانیانەوە لە خوار نزماییەكانەوە تا ئەو شوێنەی كە بەیەك دەگەن. هەموو ئەوانەی لەوێدا نیشتەجێ بوون توركومانن، كە دەڵێن گوایە:

١. ئەوانە ئەو توركانەن كە لە دوا خەلیفەی عەباسی یاخی بوون.
٢. سەلجوقیەكانی سەدەی یانزەن.

بە هەرحاڵ دانیشتوانی كورد لە شارەكاندا بەرەو زیادبوون دەچن، لە رۆژئاوادا بڵاوبوونەتەوە و لە هەركوییەك گردۆڵكەیەكی لێبێت جێگیر بوون. هەندێكیشیان لە دەشتە پانوبەرینەكانی دۆڵی دیجلەدان .

لە كەركووكدا ٩٠٠ خێزانی مەسیحی هەیە، كە زووربەیان ئاسووری و كلدانیین. هەروەها ژمارەیەكی زۆر كلدانی لە سلێمانی و شارەزوور و ناوچەی پێنجوێن هەیە، ئەوان ١٢٠ ساڵ بەر لە ئێستا بە فرمانی شێخ عبدوالقادری گیلانی* قەڵاچۆكراون دوای ئەوەی هەموو گوندەكان لە ناوچەكەدا وێرانكراوە.*

* ناكرێ لەگەڵ ناوی كەسێكی مەزنی تردا ئەو ناوە گۆڕابێ، ناوی ئەوەی لە سەدەی سیانزەدا ژیابێت.

* *(وابزانم مەیجەر سۆن بە هەڵە ئەم زانیاریەی وەرگرتبێ، چونكە من جگە لەخۆم كە بەهیچ جۆرێك و لە هیچ سەرچاوەیەكی مێژوویدا كارەساتی ئاوام نەبیستووە و نە بەرچاویشم كەوتوە و لە زۆر كەسی رۆشنبیریشم پرسیوە كە دڵنیان شتی وا روینەداوە. وەرگێر)*

ئەمڕۆ ١٠ خێزانی كلدانی لە سلێمانی هەیە، كە بە زمانی خۆیان دەدوێن و دەنوسن، ئەمەش جیایكردونەتەوە لە برائاییینیەكانیان لە كەركوك كە زمانی توركی بەكاردەهێنن و هاوشێوەی زمانی نوسینی خەڵكە ئارامییەكانە.

كەركوك، سلێمانی، ئاڵتون كۆپری، هەڵەبجە، بانە، پێنجوێن و ناوچەی قەرەداغی باشووری رۆژهەڵاتی هەمەوەند، ژمارەیەكی زۆر لە جولەكەی تێدایە، كە هەمیشە لە كوردستانی ئێراندا زۆر بوون. فرۆشیاری گەڕۆك و بازرگانی بچوك، كە بە هۆی پێویستی بوونیان لەناو كوردەكاندا نەیانتوانیوە سەركەوتوبن لە ئیشوكاریاندا، چونكە ئەوان سەرچاوەی چەوسانەوە و هاندانیان بوون بە كۆچكردن. هەموو جۆرێكی بازرگانی، تاكفرۆشی، لە كەركوك و هەڵەبجە و پێنجوێن و لە سلێمانیش بەشێكی زۆر لەو بازرگانییانە و هەروەها تاكفرۆشی لە ژێر دەستی جولەكەكاندایە. بەشی باشووری رۆژئاوایی لە ناوچەی نیشتەجێی بەشێك لە (جەباری) كە خێڵێكی عەرەبە و ژمارەیەكی دیاریكراو لە كەركوكدا دەژین.

ناوچەكانی تر ناوچەی كوردنشینن، خێڵە سەرەكییەكان، جاف، شوان، هەمەوەند، مەریوان (كۆچەرین) . شوان، بانە، رانیە، مەرگە، هەورامان، مەریوان (نیشتەجێن). شارەزوور گوندێكی زۆر لە كەناری دەشتەكانیا هەیە، ئەوانە لە لایەن كوردەكانی بانە و جاف و هەورامان و یەكێك یا دوو لە خێڵە كۆنەكانی* شارەزوور كە هاوپەیمانی هەورامانی یان هەورامی بوون.

دانیشتوانی شارەكان، دەڵێن: بەم شێوەیەی لای خوارەوە بووە، هەرچەند دڵنیانین لە ووردەكاری و تەقەلاش نەدراوە:

---

* ئەوانە خێڵێك بوون كە پێشتر ناسرابوون بە شارەزووری و دەڵێن سەدەی رابردوو ناوچەكەیان بەجێهێشتووە.

ناوچەی	توركومان	جولەكە	كورد	مەسیحی
ئاڵتون كۆپری	٢٠٠٠	٦٠	١٠٠٠	٤٠
كەركووك	١٣٠٠٠	١٠٠٠	٥٠٠٠	٥٧٠٠
سلێمانی	..	٥٠٠	٢٣٠٠٠	١٠٠
هەڵەبجە	..	٢٠٠	٢٠٠٠	٢
پێنجوێن	..	٥٠٠	٣٠٠٠	٥٠
رانیە ..	..	٥٠٠	٥٠٠٠	٢٠
ناوچەی قەرەداغ	..	٣٠٠	٦٠٠٠	..
شارەزوور		٥٠	٢٠٠٠٠	..

ژمارەی خێڵە نشتەجێیەكان وەك ئەمەی خوارەوەیە:

شوان	١٥٠٠٠
هەمەوەند	٢٠٠٠
هەورامان (بەشەكانی ئێران و توركیا)	٢٠٠٠٠
مەریوان	١٥٠٠٠

بە هەرحاڵ لەوانەیە ئەمە خەمڵاندنی ئەم دواییە بێت.

هەواڵنامەی کتێب

سروشتی وڵاتەكە

هەر بەشێكی هاوشێوەی شێوەی ناوچەكە دیاریبكرێ، لەوە دەچێت كە لە چیای زاگرۆسەوە بەرەو فوڕات بەرەوخوار لێژبێتەوە. لەوپەڕی ڕۆژئاوای وڵاتەكەوە بەرزدەبێتەوە بەرەو ڕۆژهەڵات لە كەركووك و ئاڵتون كۆپریەوە، كە (بەرزی لە ئاستی دەریاوە نزیكەی ١٠٠٠پێیە) بۆ بانە، پێنجوێن، هەورامان، مەریوان، هەموویان نزیكەی ٥٠٠٠ پێیە، تێكڕای بەرزی هەموو تەختاییەكانی ئێران، لەسەر كەناری ڕۆژئاوای ئەوەی كە تێدایەتی. وەك دەستورێك بەرزاییەكی دیار نیە بەرەو ڕۆژهەڵات، جگە لە سنووری ڕۆژهەڵاتی دەشتاییەكانی دیجلە* كە بەهۆی گردۆڵكەكانەوە لەیەك پچڕاون، كەمێ بەرزدەبنەوە بۆ داوێن زنجیرەكی بچوكی نزیك كەركوك و ئاڵتون كۆپری. لە شوێنی پێشووەوە دیمەنی باشووری ڕۆژئاوا بە تەواوی دابڕاوە و ڕاستەوخۆ بۆ ڕۆژئاوا، كە تەنیا دابڕانێكی گەورەی چیاكانی قەرەچوخ ئاستی دەشتەكان لەیەك دەپچڕێنێت. سیستمێ گردۆڵكە و چیا هاوشێوەكان لە هەموو ڕۆژئاوا و ناوەندی ئێراندا زنجیرەیەك دەكشێ بەرەو باكووری ڕۆژئاوا بۆ باشووری ڕۆژهەڵات. هەندێ زنجیرەی یەكەم لەگەڵ ڕۆژئاوایی یان سەرەتای زنجیرەكانی ئەو كۆمەڵەیەدا دەست پێدەكات، كە نائاساییە بۆ نەگۆڕینی بەرزی و گونجاندنی سەرەكی. لە كەركوكەوە ریزە چیای دۆرامی بەرەو باكووری ڕۆژئاوا دەڕوا و بەردەوام دەبێ هەر دوای ئەوەی ڕووباری زێی بچوك دەیبڕێت نزیكی زێی گەورە لەسەر هێڵێكی تەواو ڕێك. پێكهاتەی ئەوە لە ریزەكانی یەك لەدوای یەكی گردۆڵكەكان لە هەردوولاوە بەرزدەبێتەوە بۆ لوتكە. سەرجەمی بەرزی زیاتر نیە لە

---

* بە واتایەكی تر (دەشتی عێراق) كە نزمترین ئاستە لەسەر دیجلە.

نزیكەی پێنج سەد پێ لەسەرو دەشتەكەوە. بەهەرحاڵ، ڕۆژهەلاتی دەشتەكان لە ئاستێكی بەرزتردایە و ئەم دیاردەیە دووبارە دەبێتەوە بە شێوەیەكی هاوڕێك لە چەند زنجیرە چیا و دەشتەكاندا تا دەگاتە هەمەوەند و وڵاتی كۆی سنجاق، كە نزیكەی ٢٠٠٠ پێ لە سەرو ئاستی دەریاوەن، لە دەشتەكانەوە لەگەڵ زنجیرە چیاكاندا ٢٠٠٠ پێی تر بەرز دەبنەوە. زۆرجاریش بە توندی شۆڕ دەبنەوە لەسەر ڕۆژئاوا یان قوڵترین لا، لەگەڵ ئەوەشدا كە لێژبوونەوەیەكی ئاسای لە سەرەوە دێت. ئەم زنجیرە چیایە ئاساییە تا سورچینە و دەشتەكانی شارەزوور (نزیكەی ٢٥٠٠ پێیە)، بەهەرحاڵ كۆنتر لەو بڕوایەدا بوون و دەڵێن كە ئەم ناوەندە دەریاچەیەك بووە پێش ئەوەی رووباری شارەزوور لەگەڵ رووباری سیرواندا لە یەك بدات. ئەم ناوچەی باكووری ڕۆژهەڵاتە، ئاستەكانی بەخێرایی بەرز دەبێتەوە. لوتكەكان بە شێوەیەكی نارێك دەردەكەون، بە شێوەیەكی بەرچاو پیرەمەگرون یان پیری عومەری گۆران (١٠٠٠٠)ە بە ڕێكوپێكی بەرەو ئەودیوی چیای ئەزمر لەپشتی سلێمانییەوە دێتەخوارەوە. ئیدی ناوچەكە دادەڕمێ و لەوێوە بۆ پێنجوێن كە كۆمەڵە گردێكی زۆر بەرز بەرەو بانە بە هەمان شێوە هەیە. زنجیرە چیاكان لە هەموو لایەكەوە لوتیان دەتەقێ بە دۆڵی زۆر لێژ و سەختدا، ئەم چیایانە بازنەی گردۆڵكەكانی ئێرانن. هەمان سیستم بەرەو باكووری ڕۆژهەڵات بەردەوامە تا دەگەنە شاخە سەختەكانی باكووری بانە و سەقز، كە دەگەنە ئاستی زۆر بەرزی. گەڕانەوەمان بۆ دواوە بۆ زنجیرە چیای ئەزمڕ، دەبینین ئەم زنجیرەیە لە دەشتەكانی شارەزوور و زنجیرە چیاكانی هەوراماندا نزم دەبنەوە، ڕێ لە ئاستی بەرزایی دەگرێ و لێژاییەكی توندی ستونی دەردەكەوێت، كە دەوری تەختاییەكانی داوە.

ئەم زنجیرەیە بەرزترین كۆمەڵە لەسەر هێڵێكی گچكەی ڕێكوپێك لە گردۆڵكەكانی نزیك كەركووك پێكدەهێنێ و بەنزیكی پێنجوێندا دەڕوا (بەردەوامە تا ئەو شوێنەی رووباری سیروان دەڕژێتە ناوی) تا نزیك كرماشان،* هەروەها لە باكووری رۆژئاواوە، بەرزترین بەشی لەوانەیە بگاتە بەرزی ١٠٠٠٠ پێ و ٧٥٠٠ پێ شۆڕدەبێتەوە بۆ دەشتەكانی شارەزوور بە لێژبوونەوەیەكی توند كە ڕێگەی تێپەڕبوون نادات پێیدا، لە پێنجوێنەوە بۆ سیروان ڕێگرێكی زۆر هەیە لە ناوچەكەدا و سنوورێكی سروشتی مەزن پێكدەهێنێت.

بە درێژایی ساڵ ناوچەكە رووبەڕووی بەفرێكی زۆر دەبێتەوە.

لە پشتی كۆتایی باكووری ئەم زنجیرانەوە، زنجیرەكی هاوڕێكی تر هەیە كە بە پێ ماوەیەكی كورتە لە رۆژئاواوە بۆ دەریاچەی مەریوان، نزیكە دوو میل درێژە و دەگاتە چیاكان. قوڵایی ئاوەكەی هەمیشە ساردە و بۆ مەلەكردن دەستنادات، تا نزیك بینەوە لە رۆژهەڵاتەوە سەختترە، بەڵام دەشتی مەریوان دەبێتە قوڕ. ئەم دەریاچەیە بەكوردی پێیدەوترێ ژێری با، واتە لە ژێر بادا، نەك زرێبار كە هەمیشە دەخرێتە ناو نەخشەكانەوە، كە واتایەكی جیاواز و نەشیاوی هەیە، واتاكەشی ئاشكرایە لە توندی هەواوە هاتوە كە لەپشتی چیاكانەوە هەڵدەكات. زیاتر بەرەو باشوور وڵاتێكی ناڕێكوپێكە و بۆ پشتی ئەو كۆمەڵە زەوی و زارە كشتوكاڵیانە لەسەرو رۆژهەڵاتەوە بەرەنگاری ئەو كۆمەڵە چیایە دەبن كە دەشتەكان كەوتونەتە داوێنیانەوە. رووبكەینە هەر شوێنێك لە رۆژهەڵاتەوە، لەسەر هەر گردێك كۆمەڵە چیایەكی سەركەش دەبینین كە بەفر دایپۆشیوە.

* مەوداكە نزیكەی ١٠٠ میل ئەبێت.

سەرچاوەی ئاو

سەرچاوەی ئاوی وڵاتەكە تۆزێ كەمە و زۆر لە ئاستێكی باشدا نییە، بەڵام ئەوە گۆشەی باشووری رۆژئاواییە. باكوور ئاودارە بە رووباری زێی بچوك، كە لە چیاكانی سابڵاخ (لاجان) زیاد دەكات، بە باشووری رۆژهەڵاتدا دەڕوات تا لە نێوانی گردەكاندا رێیەك دەدۆزێتەوە كە بچێتە ناوەوە، دوای ئەوەی بە سەردەشتا تێدەپەڕێ، رێڕەوێكی ئاسایی باشووری رۆژئاوا دەگرێ و دەڕژێتە ناو دەشتەكانی پشدەر، رانیە، شوان و باشووری كوردە باباكانەوە بۆ ئاڵتون كۆپری. لێرەوە قەوارەكە ئەوەندە ئەبێت كە كەڵەكی ١٢ تەنی تیایدا هاتوچۆبكات، كە دەچێتە خوارەوە بۆ بەغداد، لە نیوەی رێدا لە زنجیرە چیای حەمرین تێكەڵ دەبێ بە دیجلە.

لە رێڕەوی خۆیا بەناو چیاكاندا ئەم جۆگایانەی لای خوارەوەی تێكەڵاودەبێت:

لقەكانی زێی خواروو:

١. ئاوی بانە پێكهاتووە لە:

- رووباری بانە لە باكووری چیای كەلی بالینەوە بەرزدەبێتەوە.
- سەرچاوە بچكۆلەكان كە دەچنە ژێرەوە لەسەری دۆڵی بانەوە تێدەپەڕن و زۆر جار پێیدەوترێ ملی كەل یان ملی بالین، بەرەو باشووری چیای ئاربەبا دەڕوات و لەوپەڕی رۆژئاواوە دەڕژێتە ئاوی بانەوە.

٢. رووباری قەرەچوالان(قەڵاچوالان) پێكهاتووە لە:

- رووباری مەسخاڵ كە لە كۆتایی رۆژهەڵاتی دەشتی چوەیسەوە لە ژێر كێوی چل چەمەوە هەڵئەقولێت و بەرەو رۆژئاوا دەڕوات .

هەواڵنامەی کتێب

- ئـاوی پێنجـوێن یـان قزلّجـە كـە لـە باشـووری كێـوی كـادرەوە دێتەدەرێ، بە دەشتی بێستانەی پێنجوێندا تێدەپـەڕێ و نزیكـەی دوو فرسەخ خوار رۆژئاوای بێستانە لەگەڵ ماسخالّدا یەكدەگرێ.
- چەمی قەڵاچوالان، جۆگەیەكی بچوكە لە زنجیرە چیای ئـەزمڕەوە هەڵئەقولێت، بـەرەو بـاكوور بـە گونـدی قەڵاچـولاندا دەڕوات بـۆ ئەوەی ناوێ بدات بەو كۆمەڵە رووبارەی كە تێكەڵی زێ دەبن لەو دەشتەی باشووری ئەو گردۆڵكانەی هەندێ جار لە ناوچەی مەرگە پێیان دەوترێ گوڕ گوڕ.

لە خوار ئەم خاڵەوە تا هێڵی ئاودێری زاگرۆس، نە رێگەی تێپەڕبوونی هیچ لقێكـی گەورە هەیە و نە رووباری گـەورە كـە ئاسـتی لـە خـوار ٥٠٠٠ پێـوە بێـت (بانـە- بێستانە- پێنجوێن- مەریوان - دەشتەكانی هەورامان) .

ژمارەیەك ئاودێری لە بـاكووری ولاتـی هەمـەوەند و گردۆڵكـەگانی شـوانەوە دێنـە ناوەوە، بەڵام لێژبوونەوەی ولاتەكە بـەرەو باشـووری رۆژئاوایـە لـەم گردۆڵكانـەوە و چەند ئاو بەرەلابێت هەر بەو رێڕەوەیە.

دەشتە پانوبەرینەكانی رۆژهەلاتی هەولێر و ئالّتون كـۆپری ئاودانیـان تێـرو تەسـەل نییە. سنوورەكانی باشووری رۆژهەلات یان ناوچەی ئاوی سەرووی ئەو جۆگەیەی كە ناسـراوە بـە نزمـی ژێـرەوەی رووبـاری دیالـە كـە لـەم سەرچـاوانەی لای خـوارەوە پێكهاتووە:

١. جۆگاكە پێیدەوترێ چەمی هەورام، یان ئاوی شایی، یان ئاوی سـیروان یـان شیروان ، كە ئەم ناوەی دواییان لێرەدا ئاسایی نیە.

ئەمــەش لــە كێــوی گــاران ســەردەردەكات، سەرچــاوەیەكی لــە ئەســرابایە و سەرچـاوەیەكی تـری لـە كۆتـایی رۆژئـاوای كۆمەڵكەیـە. ئـەوەش بـەرەو باشـوور یەكدەگرن لەگەڵ:

- ئاوەڕۆیەكی كەم لە دەریاچەی مەریوانەوە.
- ئـەو جۆگایانـە بـەرەو باشـووری رۆژئـاوا دەڕۆن لـە نزیكـی شـێخ عەتارەوە، زۆرجاریش پێیدەوترێ ئاوی كەتاوان.
- ژمارەیـەك لـە جۆگـەی بـچوك لـە دۆڵـەكانی پـشتی زنجـیرە چـیا سەرەكیەكەی هەورامانەوە .
- ئاوی هەنگ، یان (ئاوی مێشە هەنگ) كە لە نزیكی دوەیسە لـە ئەردەڵان دێتە دەرەوە.
- ئاوەرۆ، فرە و گرنگە، كە بە نزیكی لە باشووری رۆژئاواوە دێت و دوای ئەو سەرچاوانە دەكەوێت كـە لـە رۆژئـاوای ئەردەڵانـەوە لـە نێـوان باجـەلان و سـنەدان، سەرچـاوە سـەرەكیەكان لـە داوێنـی چیاكانی هەوراماندا یەكدەگرن لە خوار ئـەو ناوچـەیەی پلنگـانی پایتەختی كۆنی هەورامانی لێیە، (بڕوانە نەخـشەكە) لـەو خـاڵی بەیەكگەیشتنی ئەو كۆمەڵە سەرچاوەیەوە پێیدەوترێ سیروان.
- ئاوی زمكان، ئەو جۆگەیەیـە كـە لـە نێـوان بـاكووری رۆژئـاوا و باكووردا هەڵئەقوڵێت لە سەرچاوەی تەنگەی چیای بۆوەنجی نزیـك كرند لە پارێزگای كرماشان.
- چەمی تاج، ئەو كۆمەڵەیەیە لە و دوو جۆگەیە پێكهاتوون كە بە شێوەیەكی هاوڕێك لەگـەڵ خاڵەكـەی سـەرو ئـەم خاڵـەدا بـە پاڵ

دۆڵەكاندا دەڕۆن تا یەكدەگرن لە خوار داوێنی زنجیرەكەوە، كە لە سەر نەخشەكە دیاری كراوە، وەك كێوی لەقلەق (؟) و بەرەو باكووری رۆژئاوا دەڕوا تا لەگەڵ سیرواندا تێكەڵ دەبن.

- ئاوی دەربەند بریتیە لە:

(أ) چەمی باخان یان چەمی سورچینە، لەگەڵ دوو سەرچاوە كە هەردووكیان بەرەو خوار بۆ دۆڵی سورچینە و نزماییەكانی شارەزوور دەڕۆن، لەو شوێنە پێكدەگەن.

(ب)ئاوی شارەزوور، كە لە بەرزترین خاڵەوە لە گۆشەیەكی باكووری رۆژئاوادا هەڵدەقوڵێت.

(ت)ئاوی بێشان جۆگەیەكی بچوكە لەسەرو ئەو گوندەوە هەڵدەقوڵێت كە ناوی بێشانە لە ژێر چیای هەوراماندا.

جۆگەكان لەدەمی گەلیە تەسكەكەی دەربەندا یەك دەگرن لە نێوان زنجیرە چیای نیلانبۆ* و بەرەو باكووری رۆژئاوایی بەردەوامە.

لێرەوە سەرچاوەكان لە داوێنی گردەكاندایە بەلای باشوورەوە بۆ باشووری رۆژئاوا.

لە بانی خێڵاندا شوێنی پەڕینەوە هەیە لەسەر رێی هەڵەبجە و شارەزوور بۆ زەهاو و یەكێكی تر و باشتر نزیك نەیلابۆ و چیای هەورامان لەسەر رێی شارەزوور بۆ سنەیە.

لەگەڵ ئەوانەشدا تا رادەیەكی زۆر كرنگتر بۆ باشووری كۆمەڵە ئاودێری زاگرۆس، تەنیا چەند سەرچاوەیەكی لاواز هەیە لە شێوەی جۆگەدا، هەروەها ئەوەی كە دەهێنێت ناوی ببرێت:

* هەندێ جاریش پێیووتراوە بالامبۆ.

هەواڵنامەی کتێب

(أ) ئاوی كەركووك، یان ئاوی خاسە.

(ب) ئاوی تاوغ.

یەكەم ئاوی فرە كە لە گردەكانی شوانەوە دێتە دەرێ و دەڕژێتە ناو كەركووكەوە بە بنكەیەكی پان. بە هەرحاڵ لە ئابدا جۆگەكان لاواز دەبن و بە ئاستەم دەتوانن باخچەكانی قۆریە لە كەركووكدا ئاو بدەن.

دووەم هەڵقوڵان لە ژێر بازیانەوە لە هەمەوەند، دەڕوا بەسەر پانتایەكان تا دەگاتە تاوغ، گوندە توركمانیەكان لە موتارەداغ كاتێ لە بنەوە دەگاتە ئاوی كەركووك.

گردی وڵاتەكە زۆر بە باشی لە بەهاردا ئەوەندە ئاو دەدا كە لە هەندێ شوێندا گۆماو تەنانەت لە هاوینیشدا پێك دەهێنێت.

باشووری رۆژئاوای قەرەداغ لە بەهارا ئاوی كەمە، ناوچەكەش لە چاو وڵاتی میسۆپۆتامیادا بێ ئاوە.

كەركووك لە وەرزی بەهاردا ئاودێرە بە سەرچاوەكانی گردەكانی شوان و لە كەمبوونەوەی ئاوی رووبارەكانیشدا ئاوی بیر بەكاردێنێ.

لە نەخشەكەدا دەبینرێت، كە ئاودێری دیارو ئاشكرا لە هەورامان، ئەزمڕ و ئەو هێڵە رێكەی لە ئاڵتون كۆپرییەوە بۆ پێنجوێن كێشراوە، هێمایەكی ووردی ئەوە دەكات، لێوارە گشتیەكانی شوێنە تەختەكان كە ئاویان كەم دەبێت، لە رێڕەوی خۆشیان دووردەكەونەوە.

هەواڵنامەی كتێب

كەش و ئاووهەوا

وەك لەوانەیە چاوەڕوان بكرێت، ناوچەكە لە نێوان دەشتی تەخت لە ئاستێكی سادەدا كە بەرزیەكەی ناگاتە ١٠٠٠ پێ، بۆ بەرزی چیاكانی وڵاتەكە لەگەڵ دۆڵەكاندا، كە نزمتر نییە لە ٥٠٠٠ پێ و ئەوەش كەش و ئاووهەوا دووچاری جیاوازیەكی گەورە دەكات. لە باشووری رۆژئاوای ئەو هێڵە باریكەوە بەرەو ئاڵتون كۆپری، كانی تاڵ(تەینال) و براهیم خانچی، هەمیشە لە هاویندا وەك بەغدا گەرمە. لە كانونی یەكەمەوە بۆ نیسان باران دەبارێ، بەڵام لە سەرەتای مایسەوە پلەی گەرما بە خێرایی بەرزدەبێتەوە بە تایبەتی لە كەركوك، ئاووهەوا گەرمترە و لەم ناوچەیەدا پلەی گەرما بەرز و وشكە و هەندێ جار بایەكی گەرم لە باكووری رۆژهەڵاتەوە هەڵدەكات، كە لە هەموو ئەم بەشەی كوردستاندا پێی دەوترێ رەشەبا یان بارِەش. ئەمەیە كە زستانان زۆربەی باران لە زاگرۆسەوە دەهێنێ.

ناوچە هاوڕەگەزەكانی دووەم بریتین لە كۆی سنجاق، شوان، هەمەوەند، قەرەداغ، سورچینە و شارەزوور. لێرەدا زستانەكەی سەختە و لە ماوەی سێ مانگی زستاندا بەفر و بارانێكی زۆر دەبارێت، كە چەند جارێ زریانی باران تا كۆتایی مانگی ئادار لەم ناوچەیەدا هەیە. لەو كاتەوە تا حوزەیران جارجارە باران دەبارێ، دوا بارانی ئەم ساڵ لە دووی حوزەیراندا لە سلێمانی و شارەزوور باری. ئەگەر لەپڕ لە مانگی تەموزدا بباریێ گوێی پێنادرێ. ئەو بایەی (رەشەبا) كە لە باكووری رۆژهەڵاتەوە لە زاگرۆسەوە دێ، زۆر جار لە زستاندا زۆر ساردە و لە هاویندا سوتێنەرە، لە زووربەی كاتدا بەهێز هەڵدەكات و نیوە زریانێكە، نزیكی خۆرئاوابوون هەڵدەكات و دەكەوێت ، جارجارێكیش لە خۆرهەڵاتندا دەكەوێ یان نزیكەی سەعاتێ پێش ئەو كاتە هەڵدەكات. كاتەكەی هەرچیەك بێت ماوەكەی لە ١٢ سەعات كەمتر نیە.

هەواڵنامەی كتێب

کاتێ رەشەبا کەوت، سروەیەکی نەرم لە باشووری رۆژئاواوە دێت و هەندێ جار بایەکی هێمن لە باکوورەوە بۆ باکووری رۆژئاوا هەڵدەکات. لە کاتێکدا زستان لە سلێمانی و ناوچەکەدا بە سەختی بەرچاو دەکەوێت، هاوینانیش وشکە و بایەکی گەرمی دژواری هەیە، لە سورچینە و شارەزوور پلەی گەرما لەبەر سێبەردا ١٠٦ پلەیە و لە شەو دا ٨٢ پلەیە، هەوایەکی نائارام و کوتوپڕ بە شێوەی رەشەبایەکی گەرم هەڵدەکات، کاتێ بایەکی سارد لە باکوور بۆ باکووری رۆژئاوا هەڵدەکات. دەبێتە هۆی پەیدابوونی جیاوازیەك لە کەشدا کە هەموو ئەم ناوچەیە نالەبار دەکات. لەرزوتا لە تەموز و ئابدا ئاساییە، لە دووەمی ئابدا لەگەڵ جوانترین رێخستندا کەش و ئاووهەوا دەگۆڕێت و کەشێکی ساردتر پەیدا دەبێت و لە ئەیلولدا دیسانەوە باران زۆر جار دەبارێتەوە. هەموو ناوچەکانی تری زەویە شاخاوییەکان بە زستان سەختە، بەفر لە دەشتەکانی مەریوان و بێستان بە قوڵی چەند پێیەك دەبارێ و تا ماوەی چەند هەفتەیەك ناتوێتەوە، هەروەها زۆربەی رێڕەوەکان داخراوە، تەنیا لاڕێکان بەکار دەهێنرێت، رووبارەکانیش بەرگەی ناگیرێت و لەئەنجامی ئەوەشدا دانیشتوانی گوندەکان کەمتر هاتوچۆ دەکەن یان هەر نایکەن . هەورامان بە هۆی ئەوەی ناوچەیەکی شاخاویی سەختە، بۆیە لە نیساندا هێشتا زۆر ساردە، هەروەها بەفر تا مانگی ئاب دەمێنێتەوە، بە تایبەتی لە باکووری رۆژئاوادا هەورامان رووبەڕووی ئەوە دەبێتەوە. ئەو گوندانەی لە داوێنی ئەم چیایانەدان وەکو بیارە و تەوێڵە و هیتد نزیکەی ٢٠٠٠ پێ لە سەرو شارەزوورەوەن (بە ئاسایی ٤٠٠٠ بۆ ٥٠٠٠ پێ).

لە ئێوارانی هاویندا ساردە. کەشی ئەم چیایانە لەگەڵ ئەو چالاکیەشدا تەندروستی تێیدا باشە و لەرزوتا لە پایزدا نەبێ نیە.

بەروبوومی سروشتی

نزیك كەركووك لە شوێنێكدا پێی دەوترێ نەفت تەپە، سێ چاڵ لەسەر گردێ هەیە، كە بە شێوەیەكی هەمیشەی تا لێوارەكەی لە هەموو لایەكەوە پڕە لـە نـەوتی ڕەش و مادەیەكی لینج. ئەوەش لە لایـەن هاوڵاتیـەوە بـەكاردەهێنرێ و لـە نـاو تەنەكـە كۆنەكـەی نـەوتی سـپیدا هـەڵی دەگـرن. پـێش ناردنـە دەرەوەی نـەوتی سـپی، بەرهەمەكە هەرگیز كەمی نەدەكرد، بازرگانیەكی باش بـەم مادەیـەوە دەكـرا، كـە دەبرا بۆ كفری و ئاڵتون كۆپری و هەولێر و كۆی سنجاق.

كاتی خۆی ئەم سەرچاوانە موڵكی تایبەتی تاكە كەس بووە و لە لایەن حوكومـەتی توركیەوە دەستی بەسەرا گیراوە، ئێستا بە نرخێك دەدرێ بەكرێ كە بازرگانیەكـەی دەدزرێ و قازانجێكی بچوكی هەیە.

لە ناوچەی جیا جیادا لە نزیك توزخورماتوەوە بەردی سپی خوێ هەیە، گەچیش لـە گردە نزمەكاندا، خەڵوزیش لە گردەكانی پشتی هەڵەبجە، كـە دەڵـێن بڕێكـی زۆری تێدایە. توخمەكەشی هاوشێوەی ئەوەیە كە لە نزیـك تارانـدا دۆزراوەتـەوە (قیریـن) نەرم و ڕەش بەڵام تا ئێـستا كـاری تێـدا نـەكراوە. بـەهۆی تـاهیر بـەگی جـاف كـە خاوەنێتی دەتوانرێ بە كرێكاری هەرزان چنگ بكەوێت، ئەو لە حوكومەتی تـوركی دەترسێ، بۆیە ناتوانێ هیچ جۆرە پێشكەوتنێ لەو بوارەدا بەدەسـت بێنـێ. هـەموو گرد و چیا بەرزەكان بە سەوزایی داپۆشراوە و لە بەشی باكووردا بە تایبـەتی بانـە، كەتیرە بەزۆری هەیە، هەروەها بنێشت و فستقی زەرد بە بڕی زۆر لەو ناوەدا هەیە. ئەوانەیە بەرهەمە ئاساییەكانی كوردستان و ئـەم نـاوە، بـەڵام لـە بەردەوامیـدا بـۆ

هەموو ئەڵقەی كتێب

باكووری چیا سروشتیەكانی ناوچەی گۆران لە كرماشان بە هەمان شێوە ئەو بەرهەمانە هەیە. گردەكانی هەورامان داپۆشراون بە بەڕو، گوێز و ژمارەیەك لە میوەی خۆرسك.

سەرچاوەی خوێ دەگمەنە* جگە لە گردە نزمەكان، هەموو ناوچەی كەركووك بەدەوری باكووری رۆژئاوا بۆ باشووری رۆژهەلاّت كبریت و ئاوی مەعدەنی هەیە كە ئاو پیس دەكەن. هەروەها لە گردۆلكەكانی ئەزمڕدا كلس و هەندێ مادە هەیە، كە ئاوی سیروان ناساز یان (قورس) دەكەن، ئەوەش بۆچوونی هاولاّتییە بۆ گرانی و ناسازی ئاوەكە.

هەوالنامەی كتێب

* لە گۆپتەپەی نزیك قەرەداغ خوێ هەیە.

زمان

زمانی كوردی، زمانی هەموو ناوچەكەیە، جگە لە بەشی توركمانی و عەرەبی. لە ئاڵتون كۆپری كە دیالێكتی توركمانی ئاخاوتنی پێدەكرێ، بەڵام كوردیش بە قەدەر توركی تێدەگەن و ئەوەش زمانی شوێنەكەیە.

ئەم حاڵەتە وەك دەڵێن لە هەموو ئەو شوێنانەدا وانیە كە بە كوردی قسە ناكەن، بەڵكو لێرەدا باشە و كوردەكان سەركەوتون لەوەدا كە گرنگی بە زمانەكەیان دەدەن تا پشتگوێ نەخرێت* . لە ئاڵتون كۆپریەوە تا كەركوك هەردوو زمانەكە بە یەكسانی بڵاوە و گوندەكانیش نۆبە دەكەن هەندێ جار توركی و هەندێ جار كوردی و گوندیش هەیە تێكەڵە. كەركوك لەوانەیە هەموو زمانەكانی تێدا بەكاربهێنرێ، دوكاندار دەبێ عەرەبی دیالێكتی بەغدادی یان موسڵ بزانێت، كوردی دیالێكتی شوان و هەمەوەند و توركیش دیالێكتی توركومانی. هەروەها ژمارەیەكی زۆر لە دانیشتوانە موسڵمانەكە لە فارسیش تێدەگەن. زمانی ئارامیش لە لایەن جوولەكەكانەوە بەكاردێ، بەڵام مەسیحییە كلدانەكان توركمانی بەكاردێنن.

من هەر سێ زمانەكانی عەرەبی و كوردی توركیم وەكو یەك لە بازاڕدا گوێ لێبووە كە بەكارهاتوە. هەروەها توركومانی زمانی بنەڕەتیە لە ناو دانیشتوانی ناوچەی باشووری كەركوك، كوردی و توركومانیش لە گوندەكاندا بەكاردێ و عەرەبیش لە باشوور و ڕۆژئاوادا بەكاردێت.

* كاتێ لە ئاڵتون كۆپری بووم، چاوم بە چوار كەس كەوت كە زۆر باش بە فارسی قسەیان دەكرد.

هەر کە گردەکان دەرکەوت، ئیدی زمانی کوردی دەسەپێت و جگە لە ئۆرامان یان هەورامان، وەك کوردەکان دەیڵێن، ژمارەیەك لە دیالێکتی موکری کە زمانی راستەقینەی کوردە، ئاخاوتنی پێدەکرێ . رانیە و مەرگە، بانە و سەردەشت نزیکن لە زمانێکی رەوانەوە ، سلێمانی و شوان و هەمەوەند دیالێکتێکی هاوشێوە بەکاردەهێنن لەگەڵ کەمێ جیاوازیدا.

لە سلێمانیدا فارسی زۆر گرنگە، زۆربەی خەڵك دەتوانێ قسەی پێبکات و لێی تێبگات، بەڵام هەندێکیان زۆر باشی دەزانن. بەشێوەیەکی گشتی زمانی فارسی لە بازار و خان و قاوەخانەکاندا ون نەبووە، لە سلێمانیدا خەڵکێکی زۆر دەبینی کە لێی تێدەگات و دەتوانێ لەگەڵت بدوێت، هەروەها هەر هەلی بۆ برەخسێ حەزدەکات پێی بدوێت، چونکە کورد زۆر رێز لە زمانی فارسی دەگرێ و حەزی لە زمانەکەیە.

زمانی نووسین لە هەموو ئەم ناوچەیەدا لە سلێمانییەوە بۆ قەرەداغ و رانیە بۆ باکووری رۆژهەلات تەنیا فارسییە و هەموو پەیوەندیەکی ئیشوکار بەم زمانەیە. قوتابیان دەبێ لە هەردوو قوتابخانەی ئایینی و ئەکادیمی سەربازیدا فێری بن و دوکاندارەکانیش تەنانەت دەبێ بتوانن نامەی پێ بنێرن.

لە شاری سلێمانیدا هەندێ کەس لە تورکی تێدەگەن و قسەی پێدەکەن، بە تایبەتی ئەوانەی کە پەیوەندیان بە حوکومەتەوە هەیە، بەڵام ئەوەی کە دەتوانێ پێی بنووسێ و بخوێنێتەوە کەمن.

زۆر بە باشی لە عەرەبیش تێدەگەن، بەهۆی ئەو پەیوەندیە بەهێزەی سلێمانی لەگەڵ بەغدادا، چونکە ژمارەیەکی زۆر ساڵانە سەردانی بەغدا دەکەن و تێکەڵیان دەبن.

هەواڵنامەی کتێب

زمانی ناو شارەکە کوردییە و دیالێکتی موکریە، بەڵام وشەیەکی زۆری عەرەبی تێکەوتووە و وەك دەڵێن زمانی نووسین فارسیە.

شارەزوور، هەورامان، پێنجوێن، بانە، مەریوان، سەردەشت و مەرگە، ئەوانە ناوچەیەکی کوردی پاکە و جگە لە فارسی زمانی بێگانەی تێدا نییە و بە پلەیەکی کەمتر لە تورکی تێدەگەن، هەروەها لەم ناوچانەشدا زمانی فارسی زمانی سەرەکی نووسینە.

لە شارەزوور دیالێکتی جاف ئاخاوتنی پێدەکرێ، کە جیاوازە لە موکری و هەمەوەندی.

هەورامان بە تەواوی زمانەکەیان جیاوازە لە کوردی چواردەور، لە هەورامان و مەریوان کوردیش وەك یەك دەدوێن و هەروەها لە چاو زۆربەی ناوچەکانی تری کوردستاندا زۆر بە فراوانی لە فارسیش تێدەگەن و قسەی پێدەکەن.

دیالێکتی هەورامی لە دیالێکتێکی فارسی دەچێت، بە تایبەتی لە گۆرانی کۆن دەچێت، کە لەوانەشە لقێکی ئەو بێت و هەورامی دانی پێدانانێن. زۆر سەیرە لە دەستووری زمانی کوردیدا فۆڕمە کردارییەکان نیە.

لەسەرو بانەوە دیالێکتی موکریەکی خاوێن قسەی پێدەکرێ، هەروەها کوردەکانی پشدەری نێوان سەردەشت و رانیەش پێی دەدوێن.

زمانی کلدانیش تەنیا لەلایەن کلدانەکانی سلێمانی و پێنجوێندا قسەی پێدەکرێ ، ئارامی تا رادەیەك هاوشێوەیە لەگەڵ کلدانیەکانی ئەم بەشە ، بەڵام جوولەکەی هەموو ناوچەکان بەکاری دەهێنن. لە هەندێ لا ئارەزووی ئەوە دەکرێ کە نووسینی کوردی لە رەمزی عیبریدا بەکاربێت.

ئایین

هەموو ناوچەكە سونین و لەسەر رێبازی قادرین، كە ئەو ناوەش لەبەر یادەوەری شێخ عبدالقادری گەیلانی كە لە نزیك قەسری شیرینەوە هاتوە كە ١٠٠ ساڵ لەوەبەر كۆچی دوایی كردووە و لە بەغدا نێژراوە.* دانیشتوانی سلێمانی و پێنجوێن بە كوێرباوەڕی بەناوبانگن ، كە بۆتە هۆی دورخستنەوەی چەند بازرگانێكی شیعە لە ناوچەكەدا و مانەوەی جولەكە و مەسیحی لە سەر ئەو كوێرباوەڕیە. ئێستا جێنشینی شێخ عبدالقادر، شێخ علی تەوێڵەیە كە وەدوكەوتوەكانی لە بیارە و نەوسود و گوڵ عومەرن.

سلێمانی قەرزداری ئەو لادانەیە بەو پێوانە گەورەیە كە هێشتا ناودارە بە بنەماڵەی شێخەكانەوە، لەوانەش شێخ سەعیدی قەرەداغی* ئەویش شێخی ناوداری هەیە. هەردوو شێخانی سلێمانی و قەرەداغ بە شەڕ و قینیان ناودارن ، تەنانەت لەوەدا لەگەڵ شێخانی پێشووی ناوچەكەدا، ئەگەر باربوو نەكرابن هاوشێوەن.

كەركوك ملكەچی یەك شێخە بەناوی شێخ رەزا كە هەندێ پیرۆزیی هەیە، هەرچەند زیاتر وەك شاعیر و نووسەر ناسراوە كە هەجو دەكات و زۆر دەوڵەمەند نییە و كەمێ كوێرباوەڕە.

* لە راستیدا شێخ عبدالقادری گەیلانی لە سەدەی شەشی كۆچیدا یان سەدەی سیانزەی زاینی كۆچی دوایی كردووە، بەڵام مێجەر سۆن بە هەڵە دەڵێت ١٠٠ ساڵ بەر لە ئێستا كۆچی دوایی كردووە.واتە ٥٠٠ ساڵ بەر لە نوسینی ئەم بابەتە(وەرگێر)

* پاشكۆی شێخەكانی سلێمانی و هەورامانە.

پەیوەندییەکان

ڕێگەی ئاسایی کاروان لەسەر نەخشەکە دیاریکراوە. سلێمانی و کەرکووك دوو شوێنی زۆر گرنگن، و لەوانەشە زیاتر ڕێڕەوی بەکارهاتووی نێوانی ئەم دوو شوێنەدابێ. ئەم ڕێوبانانەی لای خوارەوە، بە تەواوی باسی وێستگە و مەوداکانی لە پاشکۆی (أ) دا کورت کراوەتەوە.

ڕێگەی یەکەم

کەرکووك بۆ سلێمانی

ڕێگەی ئاسایی لەکاتی هێمنیدا بە چەمچەماڵدایە، کە بنکەی ئیداری هەمەوەند و قەرەداغە. لە کەرکوکەوە ڕێگەکە بەشێوەیەکی جێگیر سەردەکەوێت، تا دەگاتە سەرو گاچێوە، کاتێ هەوا بە ناو گردۆلکەکاندا دێت و دەچێت، ئیدی شۆڕدەبێتەوە بۆ لایەکی تر بەرەو چەمچەماڵ، کە گوندێکی گەورەیە لە ڕۆژهەلاتی داوێنی گردەکاندایە. ڕێگەکە ئاسانە بەلام بێزارکەرە، بەتایبەتی یەکەم پانزە میل لە کەرکوکەوە، بەلای گابەردی سەنگیندا تێدەپەڕێت، کە زنجیرەیەك هەنگاوی لەسەر هەر بەرزاییەکی سادە دروستکردووە، کە کونی گەورە گەورە لە لاڕێکاندا هەیە و لە لایەن ئاژەڵەوە هەڵکەنراوە، یان چەند ئاستێکی لێدارڕماوە، کە پێویستی بە ئاگاداری و چاودێری تەواو هەیە.

ماوەکە ٣٠ میلە و کاتەکەی ١٢ تا ١٤ سەعات دەبێت، جۆگەیەك لە کانی تاڵ(تەینال) هەیە کە ئاوەکەی باش نیە و ئاو لە رووی ڕۆژئاوای ناوچەکەوە دۆزراوەتەوە، بەلام بڕێکی ئەوتۆ نیە. لە چەمچەماڵدا خان هەیە و بازاڕێکی

بچوك، بەڵام وڵاخدارەكان دوای ئەوەی بارەكانیان دادەگرن ئاژەڵەكانیان لە تەویلەدا یان لە ماڵی خانەخوێكانیاندا دەبەستنەوە.

لـە چەمـچەماڵەوە رێگەكـە بـە دەشـتاییەكی دڵگیردا دەڕوات، بـەڵام كۆمەڵـەی گردەكان و تەپۆڵكەكان نزم دەبنەوە و تێكەڵوپێكەڵ دەبن لەسەر رێگەی نێوان گـەچ داغ (كۆمەڵـەی چەمـچەماڵ) و قـەرەداغ و هـەموویان لـە ئاسـتێكی بـەرزادا دەردەكەون، كە شێوەی دەشتێكی تەخت دەدا بە ناوچەكە.

لە سەرو چەمـچەماڵەوە بـەناو بازیـانی ناوچـەی قەرەداغـدا، بـە ئاشـكرا زنجیرەی قەرەداغ رێـك و بـەرز بـە چەشـنی دیـوار لـەناو دیمـەنێكی سروشـتیی كوردسـتاندا وەستاوە . لە بازیانەوە ئەو زنجیرەیەی كە جیابۆتەوە دەردەكـەوێت و شـوێنی باشـی تێدایە بۆ پشودان، ناوچەكەش جێـی تێپـەركردنی دوو كـاروان دەبێتـەوە، شـێوەی شوێنەكە لە شێوەی پیتی ڤـی ئینگلیـزی دەچـێت كـە دیـوارێ دایـدەخات، ئـەوش كێشە بۆ شوێنی پشوو دروست دەكات و لەوانەیە دوچاری رووتكردنەوە بن، چونكە بە ئاسانی چاویان لەو كاروانانەیە كە بۆ وڵاتەكەیان دێن. هەروەها وەك ئەو شەڕەی نێوان هەمەوەند و هێزی تورك ساڵی ١٩٠٩، كە هەمەوەندەكان لەسەرەوە بۆیـان هاتن و هەموو سەربازەكانیان بە دیل گرتن و شتەكانیان تاڵان كردن.

ئەمە دەروازەی راستەقینەی رۆژئاوای وڵاتی هەمەوەندە و دۆڵەكەی پشتیەوە شوێن و پەنای حەمە بەگی سەرۆكیانە، رێگەكە ناوچەی باشووری رۆژهەڵات دەكاتەوە و بەناو دەربەندی بازیاندا تێدەپەڕێت و دوای چەند كاتێ دەگاتـە باوەمـەردە. لێـرەوە رێ هەیـە بـۆ سـەرلوتكەكانی زنجیرەكـە، كـە تـا رادەیـەك شـكاوەتەوە و مـەودای بینینی تێدایە. ئەم بەرزو نزمی و بەردەڵانە بـۆ رۆشـتنی هێـستر و ئەسـپەكان زۆر سەختە. لە لوتكـەی ئـەم نـاوەوە دەتـوانرێ زنجیرەی ئـەزمڕ بـە ئاسـانی ببینرێـت،

هەروەها شوێنی سلێمانی لـە سورچینەوە بـە هێڵێكـی سـپیدا دیـاردەكرێ لەسـەر گردەكان بۆ رێگەی سلێمانی بەرەو پێنجوێن.

شۆڕبوونەوەیەك تێدەپەڕێ و دەگاتە دەشتی سلێمانی و بۆ ماوەیەك رێگەكە بـەردی كەمە و روودەكاتـە باشـوور بـۆ باشـووری رۆژهـەڵات و رووەو گونـدی باوەمـەردە، بەهێمنیەكی باش لێرەوە بۆ سلێمانی كـە نـاودەبری بـە سورچـینە یـان سورچیاینە (گردۆڵكە سورەكان) وڵاتەكە ئەبریسكێتەوە و پـاش دوو یـا سـێ سـەعات دەگاتـە سلێمانی. لە بن رێڕەوی دواییەوە تا سلێمانی بەرد و بەربەست لە رێگەكـەدا نیـە ، جگە لە دوو رووبار كە یەكەمیان پێش باوەمەردەیە و لە بەهاردا دەگاتـە تەنگـەی ئەسپ و هێـستر. دووەمیـشیان جۆگـەی باخـان كـە لـە رۆژئـاواوە دژوار و قوڵـە و لەسەرەوە خێرایە تا مانگی مایس. بوار لە بەهاردا لە ژێر پردە روخاوەكەوەیە و لە هاوین و پایزیشدا لەسەر پردەكەوەیە.

سێ میل لەولا بازیانەوە ئاو لەسەر رێگەكە و لە دەشتەكەدا هەیـە، بـەڵام لـە لای رۆژئاوای رێڕەوی باوەمەردەوە تا رۆژهەڵاتی داوێنی گردەكە هیچ نیە. باوەمەردە و گوندێكی بچوك تەنیا دوو جێگەن لەسەر رێی چەمچەماڵ بۆ سلێمانی، ئەوەش لـە سـەرەتای مـانگی نیـسانەوە چـۆڵە تـا تـشرینی دووەم، چـونكە دانیـشتوانەكەی مەڕوماڵاتیان بۆ لەوەڕ دەبەن.

سەربازگەكانی هەمەوەند لە هەردوو لای رێگەی بازیان، یان دەشتەكانی رۆژئاوای باوەمەردەدا، لە هەندێ وەرزی ساڵدا ، بە تایبەتی لـە بـەهار و سـەرەتای هاوینـدا كۆدەبنەوە. ئەوە باشترین شوێنە بۆ مانەوە و روتكردنەوە و پیاو كوشتن.

لە چەمچەماڵەوە بۆ سلێمانی نزیكەی ٤٠ میلە، بارودۆخی ئاشـایش و تەمـوـمژی دەربەندی بازیان و باوەمـەردە، كـار دەكاتـە سـەر كـاتی پـشوودان و وەسـتانەكان،

هەرچەند ئەمەش دەگۆڕێت. بەڵام باوەمەردە و بازیان ناسراون بەو شوێنانەی کە کاروان بەشێکی شەویان بۆ پشوودان تێیدا دەمێنێتەوە. لە شوێنەکانی تردا دانیشتوانی تێدا نیە، تەنیا گەنم و فاسۆلیای لە لایەن گوندەکانی ناو دۆڵەکەوە لێکراوە. لە باوەمەردەوە کە دانیشتوانی لێیە، جگە لە گژوگیا هیچی تری تێدانیە، جارجارەش جۆی تیا دەکرێ و دەتوانی هێلکە و ماستی لێبکڕیت.

ماوەی گشتی بە چەمچەماڵدا لە کەرکووکەوە بۆ سلێمانی نزیکەی ٧٠ میل لەسەرەوە باسمان کرد، لە کەرکووکەوە بۆ کانی تاڵ(تەیناڵ) و بۆ ئیبراهیم ئاغا بۆ قالەی خوارەوە بۆ بازیان .(بڕوانە نەخشەکە)

هەواڵنامەی کتێب

رێگەی دووەم

کەرکووك بۆ ئاڵتون کۆپری

ئەمە تەنیا یەك قۆناغە و نزیکەی ٣٣ میلە، جگە لە رۆشتن بە دەشت و ناو گردەکاندا و لێژبوونەوەی کورت و تیژ، رێگەکە تا نزیك ئاڵتون کۆپری زۆر سەخت و بەردەڵانی نیە، کە ئیتر دوای ئەوە دەبێتە بەردەڵان. چەند گوندێ لە لای رۆژهەڵاتی ناوچەکەدایە، یەك دوویەکیان تورکمانن و ئەوانی تر کوردن، بەڵام دانیشتوانەکانی دڵخۆش نین، لەبەرئەوەی جارجارە مەترسی جەردەکانی هەمەوەند هەیە کە رۆژئاوای رێگەیەکە دەگرن، ئیدی بەسەر گردەکەدا دەچێتەوە سەر گوندی تەپە کێوی (گوندی کێو) ، پاشان خانە وێرانە کە لەسەر نەخشەی شا عەباس دروستکراوە. لێرەوە رێگەکە بەناو گردەکاندا تێدەپەڕێ و گوندە کوردنشینەکان دەبڕێ بۆ دەربەندێکی شاخاوی و تێپەڕبوونێکی گران بەناو چیا شکاو و

ناوێزەکاندا، بەسەر لوتکەی زنجیرەکەدا شۆڕدەبێتەوە تا نزیك گوندێکی گەورە لەگەڵ ڕێگە ئاساییەکەدا یەکدەگرنەوە.

لێرەدا چاوەڕێی ئاوی لێناکرێ، لە نزیك کەرکوك و ماوەی دەوروبەری ١٠ میل بۆ ئاڵتون کۆپری، کە لەوێدا چەند جۆگەیەك دەبینرێ .

لە ئاڵتون کۆپریەوە ڕێگەیەك دەڕوات بۆ هەولێر و موسڵ.

لە کەرکووکەوە بۆ ئاڵتون کۆپری ڕۆژێکی دەوێت، یان ١٠ سەعات، هەروەها لە کەرکووکەوە بۆ موسڵ، بەپێی وەرزەکانی ساڵ سێ تا چوار ڕۆژە.

ئاڵتون کۆپری بە گەنتەرە ناسراوە کە بە عەرەبی (قەنتەرەیە) واتە پرد.

ڕێگەی سێیەم

کەرکووك بە تاوغدا بۆ کفری و بەغدا

هەواڵنامەی کتێب

ئەمە بە شێوەیەکی ئاشکرا لە ئاستی تاوغەوە لە بواری ئەم ڕاپۆرتەدا نیە. ماوەکە بۆ کفری ٦٥ میلە و قۆناغەکان بە ئاسایی بە تاوغ و توزخورماتودا دەڕۆن. کەرکووك جێدەهێڵن و ڕێگەکە ڕوودەکاتە باشوور بەرەو باشوور و باشووری ڕۆژهەڵات و بەردەوام دەبێ لە بنکەی ڕۆژئاوای ناوچەیەکی نزمدا ، کە پێیدەڵێن مەتارەداغ. ئاو لە ناوچەکەدا دەگمەنە و یەکەم سەرچاوەی ئاو لە تاوغ دەبینرێ، کە گوندێکە و گرنگیەکی ئەوتۆی نیە و بە حەوت تا نۆ سەعات دەیگەنێ و ماوەکەش ٢٧ میلە. ئیدی بە هەمان شێوە ڕێکردن بۆ توزخورماتو ١٨ میلە و تا کفریش ٢٠ میلە. ڕێگەکە بەردەڵانە و لە هەندێ شوێن خراپە و هەموو وەرزەکانی ساڵ، جگە لە زستان و سەرەتای بەهاردا زۆر گەرمە. ئەم ساڵ سێ کەس لە نێوان تاوغ و توزخورماتودا مردن بەهۆی ئەوەی لە کۆتایی مانگی

تەموزدا گەرما بردنی. توزخورماتو بازاڕێكی بچوكی ناخۆشی هەیە، كە لەوانەیە سی دوكان بێت لەگەڵ دوو خانی داڕوخاودا.

نەوتێكی بچوك، كە لە نەفت داغ دۆزراوەتەوە (ئەو گردە درێژەی سەر رێگەكە) و پاڵاوگەیەكیشی لێیە. دانیشتوانەكەی بە توركی، عەرەبی و كوردیش قسەدەكەن. سەرچاوەی ئاو زۆر نالەبارە و تەنیا یەك كانی هەیە كە بەكاردێت. هەرچەند كفری ناكەوێتە سنووری ئەم راپۆرتەوە، بەڵام شارۆچكەیەكی ناودارە و رێگەكانی كەركوك بۆ بەغدا و سلێمانی بۆ بەغدای پێدا دەڕوات. رێگەیەكی تر لە بری ئەم رێگەیە هەیە كە لەوانەیە كورتتر بێت، ئەویش بە چۆڵێكی بێ ئاودا بەرەو رۆژئاوا دەڕوات. لە كەركووكەوە بۆ بەغدا بە كفریدا ٩ رۆژ دەخایەنێ، بەڵام بە چۆڵی قوڵفەدا شەش تا حەوت رۆژی پێدەچێت.

رێگەی چوارەم

كەركووك بۆ كۆی سنجاق

رێگەیەكی زۆر باش هەیە لە كەركوكەوە بۆ كۆی سنجاق، ئەویش ئەوەیە كە بازرگانەكان بەكاری دێنن بۆ بازرگانی لەگەڵ بەغدادا، بەڵام لە زستاندا بەكار نایەت، چونكە بە زێدا دەپەڕێتەوە و ئەویش لەو كاتانەدا بواری نادات.

لە كەركەكەوە رێگەكە دەڕوات بۆ ئاڵتون كۆپری لە دەرەوەی گردەكانەوە و پاشان باكوور بۆ باكووری رۆژهەڵات دەبڕێ و دەیبات بۆ ئەو دەشتاییەی كە لەوێدا رووبارەكە بە ناوچەی سەر سنووری وڵاتی شواندا تێدەپەڕێ لە رۆژئاوادا. لێرەدا بوارێك هەیە و زۆر ئاساییە بۆ مانەوە و لادان لە شەودا. لە بوارەكەوە دوای ئەوەی داوێنی گردەكان جێدەهێڵێن، كە رێگەوبانێكی ئاسانە و رێگەكە دەشتێكی تر

دەبڕێ لەسەرو ڕێڕەوەکەوە لە ناوچەیەکی تردا و بۆ کۆی سنجاق. دوای ئەوەی زێ جێدەهێڵێن ئاو لە ژێر یەکەم ناوچەی گردەکانەوە و لەگەڵ چەند گوندەێکی سەر ڕێگەکە دەبینرێ.

ماوەکە ٣٠ میلە بۆ بواری زێ و نزیکەی ٢٠ میلە بۆ کۆی سنجاق و دوو ڕۆژێکی پێدەچێت. ئەم ڕێگەیە لە لایەن ئەوانەی کە لە کەرکووکەوە دەچن بۆ مەرگە و بانە بەکاردێ ، هەروەها دووەم ڕێگەش لە سلێمانییەوە هەیە، بەڵام زۆر جار مەتریسی تێدایە.

ڕێگەی پێنجەم

سلێمانی بۆ کفری

هەواڵنامەی کتێب

لە سلێمانییەوە ڕێڕەوەکە درێژدەبێتەوە بۆ باشووری ڕۆژئاوا و پێچەکانی سورچینە دەبڕێ و بەلای ڕووباری چەمی باخاندا دەڕوا ، دووبارە بەرزدەبێتەوە بە ناوچەیەکی زۆر لێژدا، کە کاتێکی زۆر دەخایەنێ. هەر وەکو باوەمەردە، ئەم ڕێگەیەش بەردەڵانە و کاتێ دەگەیتە لوتکە ، شۆڕبوونەوەیەك بەرەو باشووری ڕۆژهەڵات تا کۆتایی دەشتی بازیان دەڕوات، ئێرە پێی دەوترێ قەرەداغ، بەرەو باشووری ڕۆژئاوا دەبڕێ بە ڕێگەیەکی ڕاستدا و دەگاتە سەگرمە یان ملەی سەگرمە، کە ١٥٠٠ پێ سەرو دەشتە.

ئەمە وەکو بازیان نیە پشوی تەواوی تێدا بێت، بەڵام لەسەر لوتکەی چیاکان دەوەستن و پاشان ڕێگەیەکی دوور و درێژی بەردەڵان و پڕ سەرکەوتنە، لە لوتکەوە دیمەنێکی جوان هەیە لەناو زەویە قلێشاوەکان لە داوێنەوە و چۆڵەوانیەکانی

ڕۆژئـاوادا. لـە داوێنـی سـەگرمەدا گۆپتەپەیـە، زۆر جـار لەوێدا لائـەدەن و خـانی تێدانییە، بەڵام وڵاخدارەكان بارەكانیان بە دەوری جۆگاكاندا دەخەن.

هێلكە و میوەیەكی كـەم دەسـت دەكـەوێت ، ئـەویش بـەپێی وەرزەكـە بەتایبـەتی شوتی. لەجیاتی ئەوەی بەلای ڕاستدا بـچین بـۆ كۆپتەپـە، لادەدەیـن بـۆ قـەرەداغ، گونـدێكی گەورەیـە و ناحیەشـە،كە دەكەوێتـە داوێنـی ڕۆژهـەڵاتی زنجیرەی چیای قەرەداغ. ماوەكە لە سلێمانییەوە بۆ كۆپتەپە ٢٨ میلـە و بـۆ قـەرەداغ ٢٢ میلـە. دوای ئێرە، هەر كە سەگرمەمان جێهێشت بۆ بەڕێكەوتنی داهاتو، وەستانێكی زۆر هەیە و ئاسانتریشە. لە گۆپتەپەوە كاروانەكە بە پێچاوپێچ دەڕوات، بـەڵام ڕێگەكـە زۆر بەردەڵانی نیە و دەچێ بۆ ئیـبراهیم خانـچی، كـە گونـدێكی بـچكۆلەیە لەگـەڵ سەرچاوەی ئاوێكی تەنك، هەرچەند لە زستاندا لە بنی كانیەكەوە زیاتر هەڵئەقوڵێ و لەبەردەمیـەوە دەڕوات. لـە كـاتی ئاسـایدا(كاتـێ خێڵـەكان بێـدەنگن) چـەند شوێنێكی پشودان هەیە، كە تێدایـە هێلكـە و پـەنیر و میـوە بـەپێی وەرزی سـاڵ دەسـت دەكـەوێت. لـە داوێنـی چـیای قـەرەداغ و گۆپتەپـەدا شـوێنی نـەوتاوی دەردەكەوێت و ئەوەش لە دەرەوەی نزمایی ناوچەكە نزیـك كفریـە و بڕێكـی ئـەوتۆ دەبێ بۆ كار لەسەر كردن.

لە گۆپتەپەوە بۆ ئیبراهیم خانچی ١٨ میلـە و ڕۆشـتنی چـاكە و لێـرەوە بـۆ كفـری بەناو دەشتەكاندا دەڕوات بۆ بڕینی ناوچەی نەفتخانە و لەوێشەوە چەند سەد پێیەك دادەبەزێ بۆ كفری. ڕێگەكە جگە لە دوو فرسـەخی نزیـك سـلێمانی ئاسـانە، بـەڵام وەك ڕێگەی سلێمانی و كەركوك هەمیشە مەترسیدارە، كە بـە وڵاتـی هەمەوەنـدا تێپەڕ بكەیت، ئەم ساڵ چەند كاروانسەرایەك تـاڵان كـراوە و ژمارەیـەك خـەڵكیش كوژراوە.

رێگەی شەشەم

سلێمانی بۆ هەڵەبجە

ئەمە لەگەڵ ئەوەی رێگەیەکی کورتە، بەڵام زۆر گرنگە، لەبەرئەوەی کە بەناو هەڵەبجەدا تێدەرێ و لە نێوان سلێمانی و تەبریز و سنەدا لارێی زۆری تێدایە بەتایبەتی خانەقین کە کەلوپەلی زۆری پێدا تێدەپەرێ، هەروەها رێگەیەکی تر هەیە لە جوانرۆوە بۆ کرماشان، بەڵام پێیان وتم کە ئەوە بۆ کاروان هەرگیز بەکار ناهێنرێت، چونکە نە رێی بازرگانیە و نە سەلامەتە.

چەند رێگەیەکی بچوك وەك ئەوەی جوانرۆ هەیە لە مانگەکانی مایس و حوزەیران و سەرەتای تەموزدا بەکاردێ، بۆ پاڵافتەی رۆنەکەرە، کە لە لایەن خێڵەکانەوە بەرهەم دەهێنرێت، هەروەها برێ لە بازرگانی تاکفرۆشی، لە جولەکەکانی هەڵەبجە، پێیدا دەرۆن.

لە سلێمانییەوە رێگەکە بۆ لوتکەی چیای ئەزمر سەردەکەوێ و لەوێوە بۆ یەکەم گوندی گەورە دەچێت، کە قرگەیە و تایبەتە بە ماڵی شێخەوە.

رێگەکە بەردەڵانە و نەرمیشە، بەلای هەندێ گوندی ناو لەوەرگا و دەم کەلەکاندا تێدەپەرێ و بۆ چەند میلێك بە رێکی دەروات و سەردەکەوێ بۆ سەر چیاکان و لێژدەبێتەوە و تا دەگاتە ناڵپارێز، کە گوندێکی گەورەیە و ئاوێکی کەمی هەیە بەردەوام دەبێ. بە هەردوولای رێگەکەدا تا کۆتایی ناوچەکە، کە دەروانێ بەسەر دەشتەکانی شارەزووردا گەنم دەچێنرێت. رێگە کۆنەکەی بەناو دۆڵەکاندا دەرۆشت کە ئاوێکی تەنکی هەبووە، بەڵام بەهۆی هێرشەکانی هەمەوەندەوە ئەو رێگەیە نەماوە. لە سەر دوا کەلی زنجیرەکەوە دەشتی شارەزوور دەبینرێ و هەڵەبجەش لەسەر زەویەکی بەرز بە ئاسانی دیارە کە وەك باخچەیەك لە داوێنی کێوی بالآبۆ و

هەوراماندا دەردەكەوێت. بەرزی چیا سەركەشەكانی هەورامان ڕێگری لە بینینی چیاكانی كوردستان لەو شوێنەدا دەكات، ڕێگەكە شۆڕدەبێتەوە و چەند جۆگایەكی بچوك دەبڕێ بۆ سەر گردێكی بچوك، لە داوێنی لای ڕۆژئاوایەوە گوندی مووان دێت، كە گوندێكی بچوكە لە ناو بڕێ درەختی بیدا، سەرچاوەیەكی ئاوی باشی تێدایە. كوردەكانی مووان لە كۆتایی مانگی ئازارەوە لە گوندەكەی خۆیاندا دانانیشن، بەڵكو كۆچ دەكەن و نیو میل بەرەو باشووری ڕۆژئاوا لە نزیگ جۆگاكانەوە هەوار دەخەن و تا مانگی تشرینی دووەم دەمێننەوە. كاروانی لێرەدا پشوو دەدەن كە پەنیر و كەرە دەستدەكەوێت، هەرچەند دەبێ نان لە سلێمانییەوە لەگەڵ خۆیاندا بهێنن. هەندێ جاریش هێلكە دەست دەكەوێت، بەڵام دانیشتوانەكە هەندێ وشكن و نایانەوێ هیچ شتێك بفرۆشن. لەشەودا خۆپاراستن پێویستە لە مەترسی خەڵكی مووان و ئەوانەی لەوانەیە كە لەوانەیە هێرش بكەن. لە مانگەكانی مایس و تشرینی یەكەمدا، كوردە جافەكان بەو ڕێگەیەدا تێدەپەڕن، كە زۆر مەترسیدارە. ڕێگەكە ڕاستەوخۆ لە موانەوە دەچێت بۆ هەڵەبجە و بە دوو جۆگادا دەپەڕێتەوە، كە یەكەمیان ئاوی شارەزوورە و دووەمیان ئاوی بەیشانە كە زۆر جار پێدەوترێ ئاوی مەحمود پاشا. لەدوا خاڵی ڕێگەكەدا و لەنزمترین شوێندا، دارودرەختێكی زۆر دەگمەنی تێدایە بە تایبەتی لە داوێنی یەكێك لە گردەكانی شارەزوور ، ناوچەكە بەدرێژایی ساڵ لە زۆر شوێنیدا سەوزە و ئاوێكی باشی هەیە. ناوچەكە بێ بەردە و لەوانەیە دەشتەكانی ئێرە بە پیتتر و ئاودارتر بن لە هەموو كوردستان، ڕێگریی حوكومەتی تورك و شەڕی بەردەوامی نێوان خێڵەكان نەیهێشتووە كە وەك پێویست بەكاربێت. زۆر بە كەمی گوند لە پێدەشتەكاندا دەبینرێ، بەڵام لەسەرەوە هەیە، هەروەها زۆر گردی لێیە، كە ئاسەواری

دانیشتوانی کۆنی ناوچەکەی تێدایە، کاتێ خۆڵەکەی پشکێنراوە، پارەی مەعدەنی و ژمارەیەکی زۆر لە مۆری ساسانیەکان دۆزراوەتەوە، ئەمەش ئەو راستیە دەسەلمێنێ کە شارەزوور یەکێکە لە شوێنە گرنگەکانی حەلوانی سەردەمی ساسانی. دوای ئەوەی دوا جۆگا دەبڕن، ڕێگەکە بۆ هەڵەبجە سەردەکەوێ و لە قۆناغی دووەمدا ئەو کێشەیەی تێدا نییە، جگە لە دوو جۆگا گەورەکە کە لە بەهاردا زۆر قوڵە. هەروەها ماسی زۆر نایاب لە هەردوو جۆگاکەدا هەیە.

ئەڵبجە یان وەك کوردەکان دەڵێن(هەڵەبجە) زێدی عوسمان پاشا و تایەر بەگ و مەجید بەگ و عادیلە خانمی جافە. عادیلە خانم و تایەر بەگ و مەجید بەگ هەر هەموویان کۆشکی زۆر گەورەیان لێرە هەیە، هەروەها عادیلەخانم قەیسەریەکی جوانی دروستکردووە، کە سەقفەکەی لە خشت کردووە و ٥٤ دوکانی چاکی تیدایە، مانگی بە دوو قڕان داویەتی بەکرێ بە هاووڵاتی و جولەکەکان. هەڵەبجە خانی تێدا نییە، وڵاخدارەکانیش وڵاخەکانیان دەخەنە تەویلەی ناسیاو و خانەخوێکانیان، ئەگەر نەناس بن ئەوا دەیبەن بۆ شاتی لوڕ، وەك دەستورێکیش وڵاخ لە لایەن هاوڵاتیانەوە بۆ عەبابەیلێ، کە ماوەیەکی کورتە و لەسەر گردێکە بەکرێ دەدرێ. هەموو شتێك لێرە شیاوی ئەوەیە کە دەست بکەوێت، ناوچەکە پڕە لە بەرگدروو و کوتاڵفرۆش ، قەساب ، بەقاڵ و چێشتخانە و دوکانی خەیاتی مەکینەی جولەکە و هەموو پێداویستیەکانی تری ژیان هەیە لەگەڵ میوەیەکی زۆر باش .

خەڵکی غەریب کە دەچنە هەڵەبجە دەتوانن لە ماڵاندا ژوور بەکرێ بگرن، خۆ ئەگەر خەڵکانێ بن لە سەرو خەڵکی ئاساییەوە ئەوا دەبرێنە میوانخانە، کە عادیلەخانم خۆی خاوەنی هەڵەبجەیە دەیباتەوە بۆ ماڵی خۆی.

هەواڵنامەی کتێب

ڕێگەی حەوتەم

سلێمانی بۆ پێنجوێن

ئەمە یەكێكە لە دژوارترین ڕێگەی نزیكی سلێمانی. كۆتایی باكووری ڕۆژهەڵاتی سلێمانی جێدەهێڵێ و بەناو گوندی قڕگەدا دەڕوات و سەردەكەوێت بۆ سەرچیایەك كە میلێك دوورەو بەسەر ملەی ئەو دێیەدا تێئەپەڕێ. لێرەوە ڕێگەكە پێچاوپێچ و بە دۆڵەكاندا دەڕوا و سەردەكەوێتەوە سەر زنجیرە چیای ئەزمڕ، كە بەردەڵانی و سەختە، لە شێوەدا لە بەرزبوونەوەی ناوەڕاستی ناوچەكەوە بۆ دوا پلەی بەرزی نزیكەی ٢٠٠٠ پێ دەبێت. چەند گوندێك لە لای ڕاستی ئەو ڕێگەیەدا كە دەچێت بۆ پێنجوێن هەیە و ئاویان لە لوتكەی چیاكانەوە بۆ دێتەخوارەوە. ڕێگەكە بەرەو باكووری ڕۆژهەڵاتی سلێمانی دەڕوات، لەگەڵ ئەوەشدا پێنجوێن ڕۆژهەڵاتی ئەو شوێنەیە، بەڵام كاروان ڕووناكاتە ئەوێ. نزیكەی ١٢ میل لە پێنجوێنەوە ملەیەكە، ئیدی شۆڕدەبێتەوە بەرەو ئاوی ڕووباری پێنجوێن، لە داوێنی ئەم ڕێگەیەوە كەناری ڕووبارەكەیە و تا پێنجوێن ئاساییە. بەشێكی پێنجوێن هی تایەر بەگی جافە و هەواری هاوینەی خۆی لەوێ هەیە، گەرماو، مزگەوت و بازاڕی تێدایە و بازرگانییەكی گەورەی لۆكە و شتی تر لەگەڵ سلێمانیدا دەكات. كاتێ تایەر بەگ لەوێ بێت هەموو شت دەست دەكەوێت و گوندەكە سەرقاڵە، بەڵام لە زستاندا زۆر ساردە و بە گران شت دەستدەكەوێت، جولەكەكانی ئێرە زۆر دەوڵەمەندن و زۆربەی بازرگانی تاكفرۆشیان بەدەستەوەیە. لە نێوانی پێنجوێن و سلێمانیدا لادان و پشودان هەیە، بەڵام بە ئارەزووی وڵاخدارەكانە، كە لە مانگەكانی ئادار و نیسان و مایس و حوزەیران و تەموزدا لە دوا تێپەڕبووندا دەوەستن، لە كاتەكانی تردا لە هەوارەكان یان نزیك ئاوی گوندەكان لادەدەن.

رێگەی هەشتەم

سلێمانی، سەردەشت، مەرگە

كاروان هەموو دە رۆژ جارێ دەچێت بۆ مەرگە، كە ناوچەیەكی گەورەو بە پیتە بۆ بازرگانی لۆكەو شتومەكی بەغدا و سلێمانی و هەروەها بەرهەمی خۆماڵیش دەنێرێتە دەرەوە. رێگەكە بە درێژایی سورچینە بۆ باكووری رۆژئاوای لێژاییەكانی چیای پیرەمەگرون دەڕوات و لەوێوە بە ناو ژمارەیەك لە دۆڵەكانی ناو لوتكەكاندا، كە گوندێكی زۆر و ئاوی لێیە دەپەڕێتەوە بۆ سەردەشت،* ئەو گوندەی لە باكووری لوتكەكانی پیرەمەگرونەوەیە و بنكەی بەڕێوەبەری ناحیەی ناوچەكەیە. رێگەكە بە درێژایی دەشتەكە درێژدەبێتەوە و پێچاوپێچ دەكات، بەڵام ناپچڕێت تا دەگاتە سەردەشت، لێرەوە دوو رێگە دەچێت بۆ مەرگە، یەكەمیان بە گوندی دوكاندا بۆ رۆژئاوا، دووەمیان بەرەو رۆژهەڵات. ئەمە هەمووی بە یەكەوە دەچێ بۆ كۆتایی ناوچەكە لە نێوان سەردەشت و چەمی قەڵاچوالاندا كە بە رێی رۆژهەڵاتدا تێئەپەڕێ بە چەند میلێك لە سەردەشتەوە.

رێگە درێژەكەی بە زێی بچوكدا لە لای گوندی وێرانەی دوكان رۆژئاوا دەبڕێ. لەو شوێنەی كە چەمی قەڵاچوالانی پێدەگات پێچدەكاتەوە و جارێكی دی دەیبڕێتەوە، لێرەوە راستەوخۆ بە دەشتی بە پیتی مەرگەدا دەڕوات، كە پڕە لە دانیشتوان و قایمقامی ناوچەكەشی لێیە، لێرەشەوە رێگەیەكی نوێ بۆ رانیە و ئاوی رەواندوز دەچێ.

مەوداكە لە سلێمانییەوە بۆ سەردەشت ٣٣ میلە، زۆر جار قۆناغەكە بەهۆی رێگەكانی گوندەكانەوە درێژتر دەبێتەوە، لێرەوە شۆڕبوونەوەیەك بە رێگەی

---

* لەگەڵ سەردەشتی ناوچەی موكریاندا تێكەڵ نەكرێ (بڕوانە رێگەی نۆزدەیەم)

ڕۆژئاوادا بۆ مەرگە ٢٧ میلە و بە ڕێگەی ڕۆژهەڵاتا ٢٤ میلە. ڕێگەیەك كە مەوداكەی نزیكەی ١٢ میلە، لە مەرگەوە بۆ خوار كێوی مەرگە بە زێدا بۆ ڕانیە دەچێت، ئەو گوندە گەورەیەی كوردە نیشتەجێكانی ڕانیەی تێدایە.

ڕێگەی نۆیەم

سلێمانی، سەردەشت، كۆی سنجاق و بۆ موسڵ

دوای ئەوەی سەردەشت بەجێدەهێڵین (بڕوانە ڕێگەوبانی هەشتەم) ڕێی ڕۆژئاوا بۆ دوكان دەڕوات، لەوێشەوە بەردەوام دەبێ بەرەو باكووری ڕۆژئاوا لە ژێر بەردەوامیەكی ناوچەكەدا كە پیرەمەگرونی تێدایە، دەشتی كۆی سنجاق بۆ ٢٠ میلێك تا ئەو شارۆچكەیە دەبڕێ. چەند گوندێك لە داوێنی گردەكاندایە وگەنمێكی زۆر لە دەشتەكاندا هەیە.

كۆی سنجاق شوێنێكی گرنگە، قایمقامێتە و بازاڕی تێدایە و هەرچی پێداویستیەك هەیە لەوانەیە دەستبكەوێت. لە كۆی سنجاقەوە بۆ هەولێر دوو قۆناغە، یەكێ بەرز و یەكێ نزم، ڕێگەكە دەبڕێت. لە سلێمانییەوە بۆ كۆی سنجاق كاروانیەكی كەم هەیە، ڕێڕەوی كاروانەكان دەگمەن بەكاردێ، بەڵام لە كۆی سنجاقەوە بۆ موسڵ (بە ناوچەكەدا نا) جەنجاڵیەكی ڕەچاوكراو هەیە.

هەواڵنامەی کتێب

ڕێگەی دەیەم

مەرگە بۆ ڕانیە بۆ ڕەواندوز

ئەم ڕێگەیە لە لایەن دانیشتوانی ناوچەكەوە بە باشی بەكاردێ، بە هەرحاڵ بەناو جەنجاڵیدا ناڕوات، نزیكەی ١٨ میلە و قۆناغێكی یەك ڕۆژییە و بە داوێنی كیوی مەرگەدا ڕووباری زێی بچوك دەبڕێ.

ڕێگەی یانزەیەم

مەرگە بۆ كۆی سنجاق و ئاڵتون كۆپری

ئەمە ڕێگەیەكی باشە بۆ بەكارهێنان، كە هەموو بەرهەمەكانی هەردوو ناوچەكە دەگوێزێتەوە بۆ ئاڵتون كۆپری و لەوێشەوە بە كەڵەك* بۆ بەغدا.

لە مەرگەوە بە ڕێی ڕۆژئاوادا بۆ سەردەشت دەڕوات (بڕوانە ڕێگەوبانی حەوتەم) لەبەرامبەر دوكانەوە كاتێ سەردەشت بۆ كۆی سنجاق ڕێگەكە دەبڕێ (بڕوانە ڕێگەوبانی هەشتەم) ئەمە قۆناغێكی دورودرێژە، لە یەكەم پەڕینەوەدا هەندێ پشوی تیا دەكرێ ، یان لە گوندێكی بەرامبەر دوكان (گوڵناری لەسەر نەخشەی هیندی) كۆی درێژی ئەم قۆناغە نزیكەی ٤٠ میلە. ڕێگە كورتەكەی بەناو شاخەكاندا سەرو كۆی سنجاق هەندێ جار نزیكە ٢٠ میلە.

لە كۆی سنجاقەوە ڕێگەكە باشووری ڕۆژئاوای دەشتەكە دەبڕێ، بەناو ئەو ملەیەی ناوچەكە بەش دەكات و دەڕوات تا دەچێتە هەولێرەوە بۆ دەشتی ئاڵتون كۆپری. مەوداكە نزیكەی ٣٣ میلە و ڕێگەكەی ئاساییە و نزیك گردەكان بەردەڵانە و باقی بەشەكانی تری ئاسانە، بە درێژایی ڕێگەكە گوندی لێیە و ئاویشی خراپ نیە.

ڕێگەی دوانزەیەم

مەرگە بۆ بانە و سەقز

ئەم ڕێگەیە لەلایەن ئەو بازرگانانەی لە موسڵەوە بۆ بانە و سەقز دەچن بەكاردێ. لە مەرگەوە بە ڕۆژهەڵاتی ڕێگەكەدا بۆ سەردەشت، (بڕوانە ڕێگەوبانی حەوتەم) ئەوەندەی داوێنی كێوی مەرگە و ئینجا بە ڕۆژهەڵاتدا دەكشێ بۆ بانە.

---

* كۆمەڵە دارێكی ڕێكی بە یەكاچوو پێكەوە بەستراوە لەسەر پێستەی فوتێكراو.

ڕێگەکە لە هەندێ شوێندا تا دەگاتە دۆڵی ئاوی بانە بەردەڵان و سەختە، هەروەها بە مانایەکی تر نزیکەی ٤٠٠٠ پێ بەرز دەبێتەوە تا دەگاتە بانە.
مەوداکە دورودرێژە و ٤٨ میلە، هەمیشە بە دوو قۆناغ تەواو دەکرێ و وەستان بۆ پشو لەو شوێنەدایە کە بوارە بۆ ئاوی بانە.

ڕێگەی سیانزەیەم

هەڵەبجە، مەیدان، شیروان بۆ خانەقین

ئەم ڕێگەیە بە زۆری بەکاردێ بۆ هێنانی کەلوپەل لە خانەقینەوە بۆ شارەزوور، هەورامان و پێنجوێن و لەگەڵ ڕێگەی بەغدا و سلێمانیدا تەواو دەبێت. هەروەها هاتوچۆیەکی مامناوەندی هەیە لە نێوانی شارەزوور و خانەقیندا، بە پێی کاتەکانی ساڵ ڕێگەکە دەگۆڕێت. لە هاویندا، کاتێ خێڵی جاف دەستدەکەن بە کۆچکردن بۆ گردەکانی پێنجوێن لە باکووری شارەزوور، ڕووبارەکە بە بانی خێڵاندا تێدەپەڕێ و دۆڵی جۆگاکان دەچێتە کانی چەقەڵەوە و لەوێدا دیسانەوە دەپەڕێتەوە. لە کەناری ڕووبارەکەدا پشوو دەدرێ. لە کاتە ئاساییەکاندا بە هەرحاڵ دوو قۆناغ بە ناو ئێراندا دەڕۆن، ڕووبارەکە دەخەنە نێوان کاروانیەکان و جافە ڕەوەندەکانەوە و شەرەفبەیانی و ناوچەی کوردەکانی باجەلان دەبڕن.
لە هەڵەبجەوە قۆناغێکی کورت دەڕۆن بۆ بواری ڕووباری سیروان لە چەمی دەربەند، نزیکەی ١٢ میل و لەسەر کەنارەکە، یان لە دەربەند پشوو دەدرێ. ڕێگەکە بەردەڵانە بەڵام سەخت نییە، لە بواری دەربەندەوە (یان لە خاڵێکەوە کە هەندێ جار پێی دەوترێ شێخ مەیدان یان مەیدار) بە کەناری چەپی ڕووبارەکەدا بەناو دەشتی

شێخانا دەچێ بۆ مەیدان لەوێدا كە R. P. V. Scheil. نەخش و نیگارەكەی بە كۆنترین لە كوردستان و بگرە لە ئاسیاداوەسف دەكات.*

مەیدان گوندێكی گەورەیە و پێداویستیان لەوانەیە لە كوردەكانی شەرەفبەیانیەوە دەسكەوێت. لێرەوە (لە دەرەوەی ناوچەی ژێر تێبینیەكەوە) رێگەكە بە كەناری رووبارەكەدا دەروات بۆ شیروان لە دەشتی شیرواندا، لە پنتی یەكگرتنی قەرەتو لەگەڵ رووباری سیرواندا. لێرەوە رووبارەكە ناودەبرێ بە دیالە. بەجێهێشتنی ئەم شوێنە و ناوچەی ئێران یەك قۆناغ بە لێژاییەكدا بۆ خانەقین دەبڕن. مەوداكە لە دەربەندەوە بۆ مەیدان ١٩ میلە، مەیدانیش بۆ شیروان ١٧ میلە، شیروانیش بۆ خانەقین ٢٧ میلە و چوار رۆژ دەخایەنێ.

هەواڵنامەی كتێب

رێگەی چواردەیەم

هەڵەبجە بۆ زەهاو

لە رۆژانی سەروەری توركەكان لە زەهاو و وەستانی پەیوەندی ئیشوكار لە نێوان كرماشان و سلێمانیدا، ئەم رێگەیە زۆر بە كەمی بەكاردێت.

رێگەكە كێوی نیلامبۆی پشتی هەڵەبجە دەبڕێ و لە سیرواندا شیروانیش دەبڕێ. لە پەراوێزی دەشتی شەمێرانەوە بە ناو دۆڵەكەدا دەڕوات، بەلای تاجرود و كێوی بەمۆ ئەبڕێ و چەند مێلێك دەگاتە سەر زەهاو. كۆی درێژی مەوداكە ٤٠ میلە.

* وەرگێڕانەكە بە دەوری گۆزە...دەنوك... ئەو وێنەیەی دروستكردوە. كاتێ ئەوەی دروستی كردۆتەوە، هەر كەسێ كە ئەم وێنەیەی تێكشكاندووە، ناوی ناوەتەوە بە ناوی نەوەكەیەوە بە ساماس و رامان. وەرگێڕەكەی لەو بڕوایەدایە نەخشی مسماریە و كاتی ساراگۆنی گەدە و گودیسە، كە شێوەی پەیكەری پیاوێك بە تیروكەوانەوە بەسەر دووتەنەوەیە ، هەروەك لە تێكستە زۆر كۆنەكاندا هێمای بۆ دەكات (لە تێكستی كۆنی ئاسیاوە، پێرستی جوگرافیای كرماشان.)

رێگەی پانزەیەم

هەڵەبجە بۆ جوانڕۆ (بۆ كرماشان)

ئەم رێگەیە زۆر باش بە كاردێت، بەتایبەتی لە لایەن بازرگانی رۆنەكەرەی پاڵاوتەوە، كە جوانڕۆ (گۆران) بە بڕی زۆر دەیبەن بۆ سلێمانی و كەركوك. دوای هەڵەبجە بەرەو رۆژهەڵات بە زەویەكی بەردەڵان بەسەر لوتكەكانی هەورامانـدا بۆ تەوێڵە، یان راستەوخۆ بۆ نەوسود، هەردوو گوندەكە لە داوێنی هەورامانـدا كەوتونەتە ناو دۆڵێكی قوڵەوە. رێگەكە بۆ چەند بەرزاییەك، كە لە هەندێ شوێندا زۆر تیژە سەردەكەوێت، دیمەنەكەی ئەوەند جوان و دڵگیرە كە وەسف ناكرێ. لە ناو دۆڵەكانەوە بۆ ئەو دیوارە بەرزەی چیای هەورامان هەڵدەكشێ.

تەوێڵە گوندێكی تا رادەیەك گەورەیە و ماڵی كەسێكی پیرۆز بە ناوی شێخ علی كە بنەچەی دەگەڕێتەوە سەر سوڵتان جافری هەورامی و هەواری هاوینەی عادیلە خانم و سەرۆكانی خێڵی جافی لێیە. رێگەكە لە تەوێڵەوە بەلای ژمارەیەك لە گوندەكانی هەوراماندا تێدەپەڕێ، بە لێژاییەكدا بەلای چیاكەدا شۆڕدەبێتەوە بۆ رووباری سیروان، كە لە بواری نزیك گوندی هیروەوە دەپەڕێتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا ریگاكە بەردەڵان و پێچاوپێچە و دابەزین و شۆڕبوونەوەی تێدایە، بە شێوەیەك لەدوای یەك بەرزدەبێتەوە بۆ پاوە، كە گوندێكی گەورەی باشووری هەورامانە و زێدی ژمارەیەك شاعیرە، كە بە دیالێكتی هەورامی (گۆران) نوسیویانە. هەروەها چەند باخێكی باشی تێدایە

هەواڵنامەی كتێب

شتومەكی زۆر و هەرزانە، لێرەوە بۆ جوانرۆ بەناو چیا بەرزەكاندا یەك قۆناغە، بەڵام بە دەشتاییدا لە جوانرۆوە بۆ كرماشان دوو قۆناغە بەناو ماهیدەشتا*.

مەوداكە لە هەڵەبجەوە بۆ تەوێڵە ٢٠ میلە، تەوێڵە بۆ پاوە ٢٤ میلە، پاوە بۆ جوانرۆ ٢٠ میلە، جوانرۆش بۆ كرماشان ٤٥ میلە. ڕێگەیەكی زۆرتر لە پاوەوە ڕاستەوخۆ دەڕوات بۆ كرماشان.(بڕوانە ڕێگەی بیستویەكەمین)

ڕێگەی شانزەیەم

هەڵەبجە بۆ پڵنگان بۆ سنە

یەكەم قۆناغی ئەم ڕێگە باش بەكارهاتووە و وەك (ڕێگەی پانزەیەم وایە)، بەڵام لە تەوێڵەوە كاروان بەسەر لوتكەكانی هەورامانـدا بەردەوام دەبێت و ئینجا شۆڕبوونەوە تا دەگاتە كەناری ڕووباری سیروان. بۆ بڕین و پێچكردنەوە بە داوێنی گردەكەدا بە بەردەوامی بە بواری ژاوەرۆدا بە لاپاڵی گردەكەدا بۆ پڵنگان سەردەكەوێ ، كە بنكەی كۆنی حوكومەتی هەورامان بووە و ئێستا گوندێكی وێرانەیە، بەڵام وڵاتەكە زۆر بە پیتە و بەلای گوند و باخوباخاتدا تێدەپەڕێ . ئاوێكی زۆری هەیە، لە پڵنگانەوە چیاكان دەبڕن و جۆگەی ئەوێهەنگ دوای دەكەوێت، بەلای هەنگدا بۆ سەر سنە.

مەوداكە لە پڵنگانەوە نزیكەی ٣٦ میلە، بەشێكی كە زۆر سەختە و بە ناو چیا بەرزەكاندا دەڕوات، ئەم ڕێگەیە ساڵانە لە سلێمانییەوە كاروانی تەورێزی پێدا دەڕوات. لە تەوێڵەوە بۆ پڵنگان نزیكەی ٢٤ میلە، كە ١٠ سەعاتێك دەخایەنێ لەگەڵ تێبینی كردنی سەختی ڕێگەكەشدا.

* لەوانەیە لە حینجەكردنی ناوەكەدا (مایدەشت) هەڵەیەكی سادە كرابێت ئەویش بەهۆی ئەوەی كە بنەڕەتەكەی نەزانراوە، كە واتای دەشتی ماسی ناگرێتەوە.

رێگەی حەڤدەیەم

هەڵەبجە بۆ پێنجوێن

ئەم رێگەیە جار بەجارە لەلایەن خەڵكی ناوچەكەوە نەبێت، بەكار ناهێنرێت، بەڵام لە تەموز و ئاب و ئەیلولدا كاتێ تایەر بەگی جاف دەچێ بۆ پێنجوێن و جولەكە چەرچی و بازرگانە بچوكەكان دەچن زیاتری بەكاری دێنن. قۆناغی یەكەمی ئاسانەو لە رێگەی سلێمانییەوە بۆ چەند میلێك دەسپێدەكات بەسەر شارەزووردا و لقێكی لێدەبێتەوە بۆ گۆشەی باكووری و لە زانگیسەردا پشودەدرێ، لێرەوە رێگەكە تیژ و سەخت و نالەبارە و بەردەڵانە، لە ئاستی شارەزوورەوە بە لایەنی كەمەوە ٢٠٠٠ پێ بەرزدەبێتەوە بۆ ئەوەی بۆ پێنجوێن سەركەوێ. مەودای هەڵەبجە بۆ زەنگیسەر ٢٥ میلە، زەنگیسەریش بۆ پێنجوێن ١٥ میلە، بەهۆی سەختیەوە ٧ سەعات دەخایەنێ.

رێگەی هەژدەیەم

پێنجوێن بۆ مەریوان و بەسەریدا بۆ سنە

ئەم رێگەیە قۆناغێكی ١٨ میلیە بە دەشتی پێنجوێن و دەشتی قەڵادا دەڕوات، كە سەختیەكی ئەوتۆی تێدا نییە. نزیكەی دوای ٨ میل لە پێنجوێنەوە بە سنووری توركیادا تێدەپەڕێ. مەریوان گوند نیە، بەڵكو ناوچەیە و ماوەیەك دەتبا بۆ قەڵاكە، كە خانویەكی داروخاوە و ئۆردوگایەكی بچوكە، كاتی خۆی حاكمی كورد لێرەدا نیشتەجێ بووە. ئێستا لێرەدا گوندێكی بچوك نزیكی قەڵاكەیە، پێیدەوترێ مەریوان و نزیكی سنووری دەریاچەی ژێریبایە(زرێبار).

دیمەنی ئێرە زۆر بەرز و جوانە و چیاكان و زنجیرەی هەورامان هەمووی دارودرەخت دایپۆشیوە. لێرەوە راستەوخۆ رێگەیەك نیە بۆ ناوچەی شارەزوور، تاكە رێگەیەكی

هەواڵنامەی کتێب

لێژ و سەخت و پڕمەترسی هەیە، کە تەنیا ئەوانەی دەتوانن بە چیاکانی هەوراماندا سەرکەون پێیدا تێدەپەڕن. خێڵی مەریوان هاوپەیمانی بانە و هەورامانن و سەرۆکی مەریوان پەیوەندی لەگەڵ شا علی هەورامی ئێراندا هەیە.

لە مەریوانەوە ڕێیەکی سەرەکی لە کوردستانی تورکیاوە بە ڕۆژهەڵاتدا دەچێ بۆ سنە. هەمان ئەو شاخانە دەبڕێ بە ڕێیەکی کەمێ ئاساندا، کە دەچێتە ناو دۆڵی ئەسرابا و لە سەرچاوەی ئاوی سیروان تێدەپەڕێ، هەندێ جا لێرە پێی دەوترێ ئاوی شا. دیسانەوە لە دۆڵەکەوە بۆ ئەو کۆمەیەڵەیەی یەکیگرتووە سەردەکەوێتەوە، شۆڕدەبێتەوە و سەختە تا بە ناوچەی گۆراندا تێدەپەڕێ و جارێکی تر ڕێگەکە دائەبەزێتەوە، گوندێکی بچوك لە شوێنێکی ئاساییدا هەیە، کە لە شێخ عەتارەوە زۆر دوور نییە. لە مەریوانەوە بۆ لوتکەی شوێنی تێپەڕبوونەکە نزیکەی ١٧ میلە، لەوێشەوە بۆ شێخ عەتارچوار میلی ترە. لە شێخ عەتارەوە وڵاتێکی شاخاوییە و هاتوچۆی زۆرە، قۆناغێك زۆر جار لە بارودارەوە دەست پێدەکات و بەلایەنی کەمەوە ڕۆشتنێکی دوور و درێژ دەڕوا بۆ دوەیسە، کە گوندێکی گەورەی باکووری سنەیە، لەو شوێنەوە کە زۆرجار وڵاخدارەکانی لێوەدێت. ئەم گوندە دەگەڕێتەوە بۆ ئەردەڵانەکان و کۆمەڵێك شاعیری ناوداری کوردی تیا هەڵکەوتووە. لێرەوە بۆ سنە درێژی دۆڵەکە نزیکەی ١٢ میلە و چوار سەعاتە. لە شێخ عەتارەوە بۆ سنە مەوداکە دەوروبەری ٤٠ میلە، ئەوەش بە هەمان ڕێگەیەدا، کە فەرش و وەرتەی لە هەمەدانەوە بۆ بازاڕەکانی موسڵ پێدا دەبەن.

ڕێگەی نۆزدەیەم

پێنجوێن بۆ بانە و سەردەشت (بۆ سابڵاخ)

ئەمە ڕێگەی سەرەکی سلێمانی بۆ سابلاخ پێکدەهێنێ. یەکەم قۆناغ بەرەو باکوور و دەشتی پێنجوێن دەچێ ، یا بیمانسو، یان قزلجە، ڕووباری ماسخاڵ دەبڕێ و بۆ سەرامباڵ لە داوێنی سنوورەکانی ناوچەکەدا دەڕوات. نزیکەی ٢٣ میلە و بوارەکان ئاسانە. سەرامباڵ ئاوێکی باشی هەیە. دوای یەك قۆناغ کە سەرامباڵ جێبهێڵێن، دەگەینە ڕێگەی ژێر چیای ئاربەبا کە لە مەرگەوە دێن. لە سەرامباڵەوە بۆ بانە نزیکەی ١٥ میلە، بەڵام ڕێگەکە زۆر باش نیە. لە بانەوە ڕێگەکە ئاوی بانە دەبڕێ و بە هاوڕێکی بۆ چەند میلێك لەگەڵیا دەڕوات، ئینجا بەپێی ڕێڕەوی چیاکانی ناوچەکە بەرەو باکووری ڕۆژئاوا بۆ زێی بچوك و پێچدەکاتەوە بۆ سەردەشت. ڕێگەکە زۆر باش نیە، زۆر جار قۆناغێك لە نیوەی ڕێدا تەواودەبێت لە گوندێکی بچوکدا نزیکەی ٢٠ میلە لە بانەوە. لە سەردەشتەوە چیاکان و تەواوی ڕێگەکە بۆ سابلاخ سێ ڕۆژە. ئاوێکی زۆری هەیە. لە بانەوە بۆ سەردەشت ٣٥ میلە. ڕێیەکی بچوك هەیە لە سەردەشتەوە بە قەڵاچوالاندا بۆ سلێمانی ، ماوەکەی سێ ڕۆژە، بەڵام زۆر سەختە.

ڕێگەی بیستەم/ **بانە بۆ سنە**

ئەم ڕێگەیە هەرچەند لە ناوچەکەدا نیە، بەڵام گرنگە کە تێبینی بکرێت. لە بانەوە ڕێگەکە بەرەو ڕۆژهەڵات بۆ چیای کەلی باڵێن و ڕێڕەوەکە دەبڕێ. قۆناغێك دەکات لە میکدا، ئەوەش نزیکەی ٢٠ میلە و بەپێی بوارەکان هەشت سەعاتێکی پێدەچێ، ٩ میل لە ڕۆژهەڵاتی میکەوە لە گەڵ ڕێگەی سەرەکی تەوریز بۆ سنە یەکدەگرن و لە کانی شیرە پشوو دەدرێ ، لەوێشەوە بۆ سنە سێ ڕۆژەڕێیە.

ڕێکەی بیستویەکەم

مەریوان بۆ پاوە بۆ کرماشان

ڕێگـەی مـەریوان بـە گـشتی بـەناو خـاکی ئێرانـدا دەڕوات و لـە لایـەن خـەڵکی ناوچـەکەوە زۆر بـەکاردێت. دوای مـەریوان بەشـێکی بـەناو گـردە نزمـەکانی هەورامانـدا بەرەو دۆڵی شیروان دەچێ بۆ باشوور و باشووری ڕۆژهەڵات. هەندێ جار قۆناغێـك بـە ١٢ میـل دەبڕدرێـت، لـە مەریوانـەوە لـە یـەکێ لـە گونـدەکانی هەورامانـدا، بەڵام بە ئاسایی ڕاستەوخۆ دەچێ بۆ دوورود(دووڕووە) ئـەو گونـدەی کـە دەکەوێتـە سـەر خاڵی یـەکگرتنی ئۆهـەنگ و جۆگـای شـیروان. پاشـان بـەرەو بەرزبوونەوە دەچێ، ڕێگەکە لێرەوە دوادەکەوێت بەهۆی ئەو یـەك دوو ملەیـەوە کـە هەندێ سەغڵەتی پەیدا دەکات. لە دووڕووەوە قۆناغێك بە کەنارە پێچاو پێچەکانی شیرواندا دەڕوات و پاشان لوتکەکانی باشـووری هـەورامان دەبـڕێ و بـەرەوخوار بـۆ دۆڵەکە و لەوێشەوە بۆ پاوە.(بڕوانە ڕێگەی ١٥) ئەم قۆناغـە کێشەیەکی ئـەوتۆی تێدا نییە، قۆناغی داهاتووش لە پاوەوە بۆ ڕەوانسەرە، ڕێگەکە بە دۆڵێکی تەسکا بۆ سەرەوە دەچێ و ملەی پڵنگان دەبڕێ و شۆڕ دەبێتەوە بۆ ڕەوانسەر لەسەر لاکەی تری، هەندێ سەختی لەم قۆناغەدا هەیـە و دوابەشـی بەردەڵانـە. ئـاو لـە جۆگـە و گوندەکانەوە دەست دەکـەوێت، لـە مانگـەکانی وەرزی زسـتاندا بوارەکـان بـە بـەفر گیراوە و ڕێگـە نزمەکـە لـە جوانڕۆوە بـەکاردێ . ڕەوانـسەر گونـدێکی گەورەیـە و شتومەکی لەوانەیە تێدا دەسکەوێت. لە ڕەوانسەرەوە بۆ کرماشان یەك قۆناغە، بـە درێژی و زۆربەشی، بە ناوچەی ڕووباری قەرەسودا لە کرماشان دەشتێکی تەختە.

مەوداکە لە مەریوانەوە بۆ دووڕوە ٣٠ میلە، لە دووڕوەوە بۆ پاوە ٢٠ میلە، پـاوە بۆ ڕەوانسەر ٢٩ میلە، و ڕەوانسەر بۆ کرماشان ٣٠ میلە.

(٤) تێبینیە گشتیەكان

ڕێوبان هەروەك لە هەموو كوردستاندا هاوشێوەیە و پێداویستی كردویەتی بە ڕێگە و چەند سەدەیەكە بە هەمان ڕێگەدا هاتوچۆدەكرێ، تەنیا لە بانە نەبێت كە هەوڵێكی كەم بۆ دروستكردنی ڕێگە لەسەر زەویەكی زۆنگاو بە ناو دۆڵا دراوە. ئیدی لە هیچ شوێنێ نیشانەی ئەوە نییە كە هەوڵی دروستكردنی ڕێگە درابێت، لە پشتی هەڵەبجەوە پردێكی كۆنی داڕوخاوی لێیە، لەوانەیە هی سەردەمانی زۆر كۆنی ١٥٠٠ ساڵ بەر لە ئێستا بێت. هەڵەبجە و شارەزوور دوو شوێنی زۆر گرنگن و دەگەڕێنەوە بۆ سەردەمی شاری حەلوان، كە لە ژێر دەسەڵاتی ساسانیەكاندا گەشەی كردبوو.

كەر بە شێوەیەكی مامناوەندی بۆ كاروانی بەكار دێ ، هێستر زۆر كەمتر بەكار دێ، جگە لە ڕێگەی نێوان سلێمانی بۆ بەغدا و كەركوك بۆ بەغدا كە كاروانیەكان زیاتر وڵاخی بەرزە بەكار دێنن. باشترین هێستر لە وڵاتی ئێرانەوە دەهێنرێت و لە لایەن وڵاخدارانی سلێمانی و كەركوكەوە كە دەچن بۆ ئەوێ دەیكڕن.هەروەها باگیر و ئەسپیش لەناو كارواندا بەكار دێن ، بەڵام ئاژەڵەكانی تر لە وڵاتی ئێران كەمترن. نرخی هێستر و ئەسپ زۆر گرانە، وشتركاروان زیاتر لە نێوانی كەركووك و بەغدا و كفری و بەغدادا بەدی دەكرێت و ئەویش زۆر دەگمەنە. لە نێوانی سلێمانی و كەركوكدا، سروشتی ناوچەكەوە ڕێ لە بەكارهێنانی وشتر دەگرێت. ڕێگەكە بۆ بەكارهێنانی عارەبانە بۆ هەر حوكومەتێ، ئەوەش كە توركەكانە دەگونجێ. لە بەینی (ا) هەولێر بۆ ئاڵتون كۆپری بۆ كەركووك و كفری، (ب) كەركووك بۆ سلێمانی، (ت) سلێمانی بۆ شارەزوور (هەڵەبجە) ، (ج) كەركووك بۆ كۆی سنجاق.

هەواڵنامەی كتێب

بە گوێرەی ڕێگەی ئاسن، ئەگەر بکرێ دەتوانرێ لقی لە بەغداوە بۆ ئەم ناوە و بەتایبەتیش بۆ کەرکووك و ئاڵتون کۆپری و هەولێر لێبکرێتەوە. هەرچەند کێشە و دژواری هەیە، یان خەرجێکی زۆری دەوێ تا زیاتر بەرەو ڕۆژهەڵات بیگەیەنیت. چونکە زەوی لە ناوچەکەدا لە ١٠٠٠ پێوە بۆ ٥٠٠٠ پێ، بۆ ماوەی ٦٠ میل لەسەر هێڵێکی ڕاست بەرزە و بەرەنگاری چیای سەیر و لێژبوونەوەی توند بۆ ناو دەشتەکانی نێوانیان دەبێتەوە، کە نایەڵێ بیگەیتێ جگە لە ناوچەی باکووری ڕۆژئاوا و کۆتایی باشووری ڕۆژهەڵات. پاش ئەوەش ناوچەکە زۆرجار تەنیا لە سەر زەوی شاخاوی و داڕوخاو بە دۆڵەکان بەش بەش کراوە.

بارهەڵگرتن بەئاودا

لە ئاڵتون کۆپریەوە هاتوچۆیەکی گەورە دەکرێ بە کەڵەك کە پێهاتووە لە پێستەی فوتێکراو و گورگە یان دەستەکی ڕێك، کە بەرەوخوار بۆ بەغدا دەڕوات و پێنج تا نۆ ڕۆژ دەخایەنێ، ئەویش بەپێی وەرزەکان. لە ڕووباری سیروانیشدا لە داوێنی هەوراماندا دەکرێ کەڵەك بەکاربێت ، بەڵام هەوڵی بۆ نەدراوە. نرخ و ڕێژەی گواستنەوە و درێژەی ئەم کورتەیە لە پاشکۆی دووەمدا دەخوێنیتەوە.

هەواڵنامەی کتێب

(٥) هێزی سەربازی لە ناوچەكەدا

ئەمە زیاتر تاكی شەركەر بەرچاو دەگرێ، كە ناچێتە ناو لیستی تیپەكانی سەربازیی توركەوە.

هێزی خێڵەكان بەم جۆرەیە:

شوان	هەورامان	پشدەر
هەمەوەند	مەریوان	بانە
رانیە	شەرەفبەیانی	جاف

لەگەڵ ئەوانەشدا ولاّخدارەكانی كەركووك و هەڵەبجە و عەبابەیلێ لە كوردە نیشتەجێكانن.

هەواڵنامەی كتێب

١. شوان

ئەم خێڵە نیشتەجێ و دەوڵەمەندە، كە بەرگری لە هەموو هێرشێكی خێڵەكانی دەوروبەری خۆی دەكات و كردوشێتی ، ئێستاش دەتوانێ نزیكەی ٥٠٠ جەنگاوەر بە تفەنگە مارتینیەكانیانەوە كە لە سلێمانی دروستكراوە بنێرێتە گۆڕەپانی شەڕەوە. توانای جەنگاوەری خێڵەكە دەڵێن: لە خوار توانای جارانیانەوەیە. هەمەوەندی دراوسێی باشووریان چەند ساڵێك دەبێ سەغڵەتیان ناكەن.

٢. هەمەوەند

خێلێكی بچوكە و سەرجەمی هێزەكەیان بە ٢٥٠ سوار دادەنرێت ، بە چەكی ماوزەر (١٠ گولە) چەكدارن ، كە لە هێزەكانی توركیان گرتووە. لە رووی ئازایەتییەوە هاوشێوەیان نیە لە كوردستاندا. لەگەڵ ئەو ٢٥٠ ماوزەرەی بە سوارەكانە، ژمارەیەك مارتینی و چەكی ماوزەری تریشیان هەیە، لە كاتێكدا فشاریان لەسەر بێت، ژنەكانیشیان زۆر ئازایانە دەجەنگن و تفەنگیش بە باشی بەكار دەهێنن.

٣. رانیە

ناوچەیەكی گەورە و خێڵە كوردەكان تیایدا نیشتەجێن، دەڵێن لە توانایاندایە هێزەكەیان بە چەكی مارتینیەوە بگەیەننە ٣٠٠ سوار.

٤. پشدەر

خێڵێكی شەڕانی كوردەكانی موكریانن، كە هەرگیز لە چیاكانی سەر سنووری خۆیان دەرناكەون. بە چەكی مارتینی كورت چەكدارن، كە لەو بڕوایەدا نین ژمارەیەكی زۆری لێدروست كرابێت. ئەوان زۆر لە خێڵە كوردەكانی دانیشتوانی رانیە و مەرگە دەترسن.

٥. بانە

ئەم خێڵە ئێستا زۆربەیان ، جگە لەو بەشەی بەرەو سەقز لە دەرەوەی ناوچەكەدا نیشتەجێن. وەكو هەموو خێڵە كوردەكانی موكری كە لقێكی سەرەكی بوون، ئەمانیش ئازان و هێزەكەیان وا چاوەڕوان دەكرێ بە شێوەیەكی زۆر جیاواز بەرزبێتەوە. پیادەكانی بەرەو زۆری دەڕۆن و بە چەكی مارتینی چەكدارن و شەڕكەرێكی باشن.

٦. جاف

ئەمە گرنگترین خێڵن لە ناوچەکەدا و سەرتاپای رەوەندن. مەحمود پاشا سەرۆکە و لەگەڵ خێڵەکەدایە، لەو حاڵەتانەدا دەتوانرێ ٥٠٠٠ پیاوی هەڵکەوتو بنێرێتە گۆڕەپانەکەوە، هەروەها جۆرێتی شەڕی خێڵەکیان ناودارە و وڵاتەکەیان بە سەربەستی هێشتۆتەوە.

٧. هەورامان

بەشی یەکەم: هەورامانی سوڵتان جافر.

بەشی دووەم: هەورامانی شاهی.

یەکەمیان، چەند سوارێکی هەیە و لەوانەشە بتوانێ ٥٠ سوارێك بخاتە گۆڕەپانەکەوە.

دووەمیشیان، لە خاکی ئێراندایە و خێڵێکی تەواو بەهێزن و ناوبانگی جەنگاوەری توندوتیژیان هەیە. زۆربەیان پیادەن، بۆ سەرکەوتنی شاخە سەختەکانیان زۆر جار وڵاخ بەکار ناهێنن. ژمارەی پیاوە چەکدارەکانی ژێر دەسەڵاتی علی شا بە ٥٠٠کەس دادەنرێ ، بەڵام لەوانەیە ئەوە ژمارەیەکی تەواو نەبێت.

٨. مەریوان

بەگی مەریوان هێزێکی بچوکی سوارەی هەیە ، نزیکەی ١٥٠ کەسێ لەم دواییەدا لە بەرەنگاربوونەوەی شای هەورامی بەکارهێنران. پیاوە شەڕکەرەکانی هەردوو خێڵەکە شەڕێکی دڕندانە و کێوی دەکەن. ئەم ساڵ ١٩٠٩دا شا عەلی، خاکی

هەواڵنامەی کتێب

تورکیای داگیر کرد و دوای ئەویش مەریوان، بۆیە شەڕێکی زۆر سەخت بەرپابوو، نزیکەی ١٠٠ کەس کوژراو و بریندار هەبوو.

٩. شەرەفبەیانی

ئەمە خێڵێکی بچوکە لە ناوچەی ئێراندا، لقێکن لە خێڵەکانی جاف، خۆیان دەڵێن نزیکەی ١٢٠ سوارەیان بە چەکی مارتینی و جۆری ترەوە هەیە و لە ژێر فرماندەی عەزیز بەگی سەرۆکیاندان.

١٠. وڵاخدارە کەرکووکیەکان

ئەمە هێزێکی گەورەی جێگیری تورکومانە، توندوتیژن، خەڵکی جەنگاوەرن، هەر هەموویان چەکدارن، لە بەرەنگاربوونەوەی عەرەبەکان ناترسن، لەسەر ڕێگەکەیان بۆ بەغدا کۆدەبنەوە. کاروانی کەرکوك بۆ بەغدا تایبەتە تەنیا بە وڵاخدارە تورکومانەکانەوە، کە زۆرجار ژمارەیان دەگاتە ٢٠٠ چەکدار و دەست لە پەیوەندیکردن بە دز و جەردە و پیاوکوژەوە ناپارێزن.

١١. هەڵەبجە و عەبابەیلێ

لە شوێنەکەی پێشوی وەسمان پاشا و عادیلە خانمی خێزانی پەنجا سوارێکیان هێشتۆتەوە، ئەبابەیلێش خەڵکی بە توانا و شەڕەنگێز لە وڵاخدارەکان دەنێرن، زۆر جار شەڕ لەگەڵ گوندەکانی دەوروبەریان دەکەن. لەم دواییەدا زۆر باش چەکدار کراون و ئەوانەشیان کە چەکیان نیە زۆر خۆشحاڵن کە لە تێکڕژاندا دەستەویەخە بە چەقۆ شەڕ بکەن.

گوندەكە لەژێر دەستەڵاتی وەسمان پاشادایە و ئەم هاوینە ناكۆكیەكەی ئەبابەیلی لەگەڵ شارەزووردا بەرزبۆوە، زۆر گەورە بوو، كە دەبوو بەتایبەتی بە ۲۰۰ سوارەوە لە تەویلەوە بچێ بۆ دامركاندنەوەی ئاژاوەكە. بەرلەوەی هێمنی بگەڕێتەوە ژمارەیەك كوژران.

ئەوەی پەیوەندە بە بەرفراوانی شەڕكردنی كوردەكانەوە بەگشتی ئەوەیە: بەڵام تەنیا بۆ ئەوەی هەندێ زانیاریی گشتی باسبكەین، كە لەوانەیە وەڵامی ئەو تۆمەتانە بێت دژیان دەوترێ. گوایە پێیان دەوترێ كە(ئەوان زیاتر خۆیان لە پاڵ بەردەكاندا دەپارێزن، كەمتر خۆیان دەردەخەن، چونكە لە كاری چڕ و تێكڕژان و دەستەویەخەدا بێكەڵكن وخۆهەڵكێش و ترسنۆكن، ناتوانن بەرگەی هیچ بەرامبەرێكی بەهێز بگرن.)

سەرەتا پێویستە، هێمای ئەوە بكەین كە ئەو شتانە بۆچوونی گەڕۆكەكانە و ئەوانەی هاتونەتە ئەم وڵاتە و بێرەدا تێپەڕیون، ئەوانە لە رووی سەربازیەوە شارەزاییان نەبووە و ناشزانن بۆ ئەوەش ژمارەیەك هۆ و هۆكاری خۆی هەیە. گوللە لەسەرەوە و لە هەرچوار لاوە نیشانە دەگرێتەوە، پاشان دوای دەكەوێ و بەتوندی بەرەنگاری دەبێتەوە كاتێ بەرگری دەكات. بەداخەوە وەكو ئەو كەسانەی كە لە تێبینیەكانیاندا ناتوانن خۆیان دوور بگرن لە كاریگەری تر ، زۆرتر بە تایبەتی ئەوانەی كە لە راكانیاندا هاوبیری كەسانی پێشوترن و بۆچوونی كەسانی تر وەك دەربڕینی رای خۆیان دیاریدەكەن. **لۆرد كۆرزن**، ئەوكەسەی كتێبەكەی بەوپەڕی ئاگاییەوە لەسەر وڵاتی ئێران كۆكردۆتەوە، بە باشترین سەرچاوە لەسەر هەر بەشێكی بابەتەكەی دەدوێ و دەڵێت*: (ئەو خەڵكانە بەگشتی باس لە شتەكان

---

* بە فارسی كارسنە و قەوارەی A و ٥٥٢ لاپەڕەیە.

دەکەن...وەکو ئەوەی کە کوردەکان هەموویان دز بن، یان لە هەموو بەشەکان زاڵم ترو دڕەندەتر بن، (لە رووی کەسایەتییانەوە هەموو کۆمەڵێك لەناویاندا لە دزەوە بۆ سەرۆکی نمونەیی، بۆ جوتیاری بێوەی، بۆ جەنگاوەری قارەمان، بۆ کۆیلەیەکی کلۆڵ هەیە، ئێمە ئەگەر ئەوانە باشتر بناسین، ئەو بۆچوونانە بە درۆدەخەنەوە کە ئاسایی نین یان بیرتەسکانە و بێبەزەییانەیە. بەڵکو ئەوە دەسەلمێنن کە خاوەنی هەستی میوانداری و سادەوساکاری و گیانی ئازایەتی بەرزن).

(پێشتر میللەتی کورد فرمانڕەواییەکی بەهێزی کردووە، بەڵام نوچدان و سەرنەکەوتنیان ئەو هۆیە نیە کە بۆچی نابێت ببنە کۆمەڵگایەکی رێکوپێك.ئەوە زۆر بەکەڵکترە لەوەی بە مەبەستی دوژمنایەتی، بکرێنە دەعبا و دێو و دڕەندە بۆ ترساندنی مژدەدەران و گەشتیاران و هەست بریندارکردنی خوێنەرانی (دەیلی نویس) هەواڵەکانی رۆژانە...)

کوردەکانی بەشی ئێران* کە شارستانیترن، چەند تیپێکیان لەناو ئۆردوی ئێراندا هەبوو، یەکێك لەو تیپانە لە ناوچەی گۆران بۆ ماوەی دوو ساڵ ١٨٣٤-٦ لەلایەن **سێر هێنری راولینسۆنەوە** فرمانڕەواییان کراوە.)

سەربەخۆیی کورد و بێ یاسایی تێکەڵاوکردنی هاوتایی بە ئاسایی زۆر دەستدرێژکەرە لەسەر مافی زەوتکراویان، جگە لەلایەن خەڵکانی خۆیانەوە، فریودان و سەرشۆڕکردنیان ئەنجام دراوە، بەتایبەتی لە تورکیادا، کە چەوسانەوەی رەگەزایەتی زۆر جار لە سۆزی ئاینی بەهێزترە و سامناکترین نوچدانە. چارەسەریان بۆ هەموو شتێك بانگی چەکە، و رێنمایی لە هێمای ناپلوێنە بۆ دابینکردنی باری ئاسایشی خۆیان. چونکە ئەو چەوسانەوە و دەستگرتنە بەسەر گیانی ئازادی و

* بە مانایەکی تر تورکە کوردەکان.

هەواڵنامەی کتێب

سەربەستییاندا لە لایەن تورکەوە، هانیان ئەدا کە یاخی بن و بە ئاشکرا بەروویاندا هاوار بکەن.

بە دەستوری بیرتەسکانەی تورکیا و رژێمی گەندەڵی سەربازییان، جوتیارە تورکەکانیشیان تەواو بێمێشك كردووە، نەیانتوانیوە کوردەکان دابین بکەن، کە خاوەنی هەستی بەرز و هۆشیارین و رێکیانبخەن. تیپەکانی حەمیدیە چاکترین نمونەیە، کە سەرنەکەوتنێکی دیار و ئاشکرایە، یەکەم، تا تورك بکرێ بە بەرپرس و سەرۆکی کوردەکان تەنیای رێی ئەوەی پێبدرێ کە منداڵ و پیاوی پیر لە دەوری خۆیان کۆبکەنەوە ، لەو لاشەوە کاتێ نوسینگەکانی تورك کە پێکهاتبوون لە پیاوانی خانەنشینی تورك، هەستیان بەوە کرد کە ئەوە سەرئێشەی زۆریان بۆ دەهێنێ ، ئیتر پەیوەندیان کرد بە سەرۆکانی کوردەوە و چەکەکان و تیپە تورکیەکانیان بەکارهێنا دژی یاسا و رژێمی تورکیا و چەکەکانیان دایە دەست پیاوە شەڕکەرەکانیان.

میللەتێك بە تاکایەتی خۆی و بە کەسایەتییەکی پڕ بەهرەی بەرز، کاریگەری هێز و هۆشیاری تاك، تایبەتمەندی جیاکەرەوەی، رێڕەوی تورکیش لە رێکخستن و مەشقکردندا ئەوەبوو، وایکرد کە شێوەی شەڕکردنیان زۆر شێتانە و تەتەرئاسا قارەمانانە بێت و کەسایەتیی تورکیش دۆڕاو و ملکەچ .

کورد پاڵاوتەی ئارییە پوختەکانن، هەموو رێزێکی تاکایەتیی خۆیان هەیە و بە بێئاگا یارمەتیدەرن لە گۆڕینی کەسایەتیی فارسدا. لەبەر ژیانی پڕ مەترسیان لە نێو چیاکانی خۆیاندا، پەنادەبەنە بەر هەموو بەرد و دارێك بۆ خۆپاراستن لە دوژمن، ئەم کەسایەتییە تا رادەیەکی زۆر بەرز پەرەدەسێنێ بۆ بەربەستی یارمەتیدان، جگە لەوەی لەناو خۆیاندا لە دژایەتی شەڕی خێڵەکیدا هەیە.

لەگەڵ ئەوەشدا نزیکایەتیەکی تایبەت هەیە، کە لەسەری راهاتوون، ئەویش ملکەچی کوێرانەیە بۆ ئەو سەرکردانەی کە دانیان پێداناون وەك سەرکردەی جەنگ، ئازایەتی* و تاکتیك و دابونەریتی نیشتمانی کە تا ئێستاش، من بە راشکاوی دەیڵێم: بۆتە کولتوور و شانازییەکی دەگمەن لە سەرۆکەکانیاندا.

کوردەکان (من لێرەدا زیاتر باسی کوردەکانی باشوور و کوردی ناو ئێران دەکەم) هەرگیز بەرگەی فرمانی سەرشۆڕی ناگرن، چونکە ئەمە کلتوریانە، کەلۆڕەکان بەهێزترین و شەڕەنگێزترین خێڵن، کە بۆ یەکەم جار لە مێژوودا ئەو شەڕەی ئەوانم بیستووە لەگەڵ شاە تەهماسی سەفەوی، بەو پەڕی نائومێدیەوە، لەم دواییەدا هاوفرمانی داود خانیان بە تەواوی پەسەند کرد، کە یەکێك بوو لە کوردە سادەوساکارەکان و پاشان لای خۆی دایمەزراند و کەڵکی لە زانیاری و شارەزایی ئەو وەرگرتووە.

فارسەکان هەمیشە زیاتر لە تورکەکان کەسایەتیی کوردیان ناسیوە، ئەوەش ئاساییە کە ئەوان زۆر دوور نین لەیەکەوە، وەك ئینگلیز و خەڵکی سکەندینافیا، هەمیشە نزیکبوونەوە لە لایەنی کوردەکانەوە بووە، تەنانەت کە سیاسەتی لەیەکپچڕان هاتە کوردستانەوە، فارسەکان تا ئاستێکی فراوان تێکەڵی دەستوری خێڵەکان بوون و بۆ بەرژەوەندی خۆیان لە نوسینگەی کارگێڕی خۆیاندا بەکاریان دەهێنان و فارسەکانیشیان لە پۆستە نزمەکاندا دادەنا.

ئەم سیستمە کە کوردەکان زۆر پێیان دەزانی، بەرەو داڕوخان و رۆژی رەش چوو، لە ماوەی دوو دەیەی رابردودا و تا ئێستاش، بە رادەیەکی دیاریکراو و لەگەڵ ئەو

* من لێرەدا باسی ووشەی ئازایەتی دەکەم، کە کوردەکان خۆیان دەیگێڕنەوە و منیش بینیومە، ئازایەتیەکی زۆر بەرز ، بە تایبەتی لەو سەرگوزەشتانەی دەیگێڕنەوە و دەمەتەقێ هەڵناگرێ.

کارە چاکانەی کە ئەوان کردویانە و لە ژێر فرمانی ئەواندا کوردەکان هێزێکی شەڕکەری گەورەیان لەناو سەربازەکانی ئێراندا دروستکرد.

شا عەباس لەو بڕوایەدا بوو کە سەرۆك و خێڵی موکری هۆی نیوەی سەرکەوتنەکانی ئەو بوون، بە هەمان شێوە نادر شا و دڵسۆزی کوردە موکریانی و ئەردەڵانیەکانی دەنرخاند. کوردەکان سۆزێکی رەگەزایەتیی تایبەتیان هەیە و هەمیشە یارمەتی گەرموگوڕیان لێچاوەڕوان دەکرێت، هەرچۆن ئەوەش سەلمێنراوە، کاتێ کوردەکان لە ناو هێزی ئەحمەد پاشادا رازی نەبوون بەوەی دژی ئەشرەف ئەفغانی و فارسەکان لە سەدەی هەژدەیەمدا بجەنگن.

ملکەچی کوێرانەیان بۆ فرمانی سەرکردەکانیان زۆر سەیرە، ئەم ساڵ گروپێکی ١٠ کەسیم بینی لەو کوردانەی لە شەڕ گەڕابوونەوە، کە خۆیان پەنجا شەڕکەر بوون و لە شەڕ و تێکڕژانێکی سەختدا پەکیان کەوتبوو، منیش پرسیارم لەبارەی هۆی شەڕەکە کرد، کەس نەیدەزانی، وەڵامەکەیان تەنیا ئەوەبوو، سەرۆکەکەمان پێی وتین کە بچن لەگەڵ پیاوەکانی حەمە بەگدا شەڕبکەن و ئێمەش کردمان.

لەگەڵ ئەم جۆرە خەڵکەدا بێگومان دەتوانرێ کەڵك لە توانای سەربازییان وەرگیرێت، کاتێ لە ژێر فرمانڕەوایی ئەوروپیەکان، یان کورددا بن. ئەوان دەزانن ئەگەر ئازا و کوڕی رۆژی تەنگانە بن رێزیان دەگیرێ، ئالێرەدا شوێنێکی شیاونیە، ئەگەر هێما بکەم بۆ ئەوەی کە بونیەی لەشیان توندوتۆڵە و وڵاتەکەیان سارد و شاخاوییە، شیریان کەم شەکرە، نانی گەنم و گۆشت* بەڵام هەگیز زیز نابن لەوەی کە بۆ ماوەیەکی نادیار تۆزێ نانی جۆ و رۆنەکەرە بخۆن، نەخوشییان زیاتر بەهۆی جوتبوونەوەیە، خراپەکاری و شەرواڵ پیسی لە ناو کوردەکاندا کەمە، لە زووربەی

* لێرەدا باسی باشترین جۆرەکانی کورد دەکەم لە شەڕ و نەبەردا

دیالێکتەکانی زمانی کوردیدا وشەیەك نیە بۆ (قەحبە) بەکاری بهێنن ، ئەوەی باسکرا حەقیقەتی شاخ و گوندە بەتایبەتی، سەرەڕۆیی و بێ ڕەوشتیش لە ناو شارو شارۆچکەکاندا وەك هەموو رەگەزەکانی تر وەهایە.

سەلیقەی رەوت و دیدیان تا رادەیەکی زۆر لە گۆڕاندایە، بە ئاسایی شانازی بە کاروپیشەی رۆژانەیانەوە دەکەن و شێوەی پەیکەری جەستەیان وەك پیاوێکی وەرزشەوانی ئینگلیز وایە، ماسولکەکانیان بە شێوەیەکی بەهێز پەرەی سەندووە و ئێسکیان گەورە و تۆکمەیە و بە توانا و سەنگینن، تەنانەت لەناو کوردەکانی ناو شار و شارۆچکەکانیشدا هەمان شێوەیە.

هەواڵنامەی کتێب

بەشی دووەم

خێڵەكانی سەر سنووری كوردستان

لێرەدا زیاتر مەبەستمان هێماكردنە بۆ سنووری خێڵەكان، كە كەوتونەتە سەر، یان نزیك سنووری وڵاتی ئێران و توركیا، تا سنووری روسیا لە ئارارات بۆ گەیلان، باشووری رووباری حەلوان، كە دوا پنتی باشووری كوردەكانە. ئەو خێڵانە لە ژێرەوە تێبینی كراون و ئەوانەی زۆر لە داوێنەوەن، جێگاكانیان لەم بەشەدا لەسەر نەخشەكە دیاریكراوە. دەبێ تێبینی ئەوەش بكرێ كە سنوورەكان بە پێی كات و سەردەم بە هۆی رێكەوتنەكانی نێوان خێڵەكان یان ناكۆكی، یان زۆرجار بۆ رێكخستن دەگۆڕێ ، بەڵام هەرچۆنێ بێت دیاریكراوە. لەگەڵ ئەوەشدا، هەندێ لە خێڵەكان هەواری زستانە و هاوینەیان لە پارچە زەویە دوورەكان هەیە ، یان بە زەویەكی بێ لایەن ، یان بەو ناوچانەی كە سەر بە خێڵەكانی ترن، لە یەك جیاكراونەتەوە.

١. حەسەنانلۆ
٢. سپیكانلۆ
٣. خۆراسانلۆ
٤. حەیدەرانلۆ
٥. شوكاك
٦. قەرەپاپاخ
٧. برادۆست
٨. هەكاری
٩. جێلۆ
١٠. شەمزینان
١١. ئۆرامەڕ
١٢. زێباری
١٣. موكری
١٤. مامەش
١٥. مینكری
١٦. پشدەر
١٧. بلْباس
١٨. رانیە
١٩. مەرگە
٢٠. بانە
٢١.شوان
٢٢. هەمەوەند
٢٣. جاف
٢٤. سولاهی
٢٥. شەرەفبەیانی
٢٦. باجەلان
٢٧. سنجابی
٢٨. رێژاو
٢٩. ئەحمەدوەند
٣٠. گۆران
٣١. ئۆرامان
٣٢. مەریوان

هەواڵنامەی كتێب

حەسەنانلو (سونی)

ئەمە یەكێكە لە گەورەترین خێڵە گشتیەكانی كوردانی باكوور، كە بە خۆیان دەڵێن (كرمانجی) و سەختترین دەنگی زمان دەدوێن، ئەمە لەگەڵ حەیدەرانلو، سپیكانلو، خۆراسانلو، جبرانلو، زركانلو، ئادەمانلو و زیلانلودا خێڵە سەرەكیەكانی بەشی باكووری رەگەزی كوردەكان پێكدەهێنن، كە بە ئاشكرا لەگەڵ كوردەكانی باشووردا، حاڵەتەكانی هاوشێوەیی و جیاوازی لە سیما و روخساری نمونەیەی هەر هەموویاندا دیارە. سولتان عەبدوالحەمید چەند تیپێكی حەمیدیەی لەم خێڵە پێكهێنا، كە بە هێرش و تالانی بەرفراوانیان زۆر ناودار بوون، بنكەی ئەم تیپانە لە میلازكارت بوو لە ولاتی حەسەنانلو، رەوەندەكانی ئەم خێلە یان باشتر بلێین، خێڵە سەرەكیەكە دانەدەبەزینە دەشتەكانی ئێرانەوە، بەڵام سوارەكانیان هێرشیان دەكردە سەر گوندەكانی ناو خاكی ئێران .

هەواڵنامەی کتێب

سپیكانلو (سونی)

ئەمە لقێكە لە حەسەنانلو، كە بە دەوری بایەزیددا درێژدەبێتەوە بۆ رۆژئاوای خاكی توركیا و هەندێ چیاش لە سەر سنووری ئێران داگیر دەكات. سنووری سروشتی لە ئاراراتەوە لە باكووردا بۆ باشووری چیای تەندوراك شۆڕدەبێتەوە بۆ خاكی ئێران لەسەر درێژایی دۆڵەكان بە رێی بایەزید بۆ خۆی و بۆ ماكۆ تێدەپەڕێ، ئەم خێڵە سێ تیپی هێزی حەمیدیەی پێكهێناوە.

خۆراسانلو (سونی)

ئـەم خێڵـە بـچوكە خـاكی بـاكووری ناوچـەی سـەڵماس داگیردەكـات و لقێكـە لـە حەسەنانلو، ناوەكەیان لە بنەڕەتدا لە ناوی شوێنەكەیانەوە هاتووە، كە شاخێكە لـە سەرو خۆراسانەوە و گوندێكە لە دۆڵـی ئـاراس، رۆژئـاوای یـەریڤان. ئـەم خێڵـە لـە ناوچەی ئێراندان و بەفرمانێك لە خاكی روسیاوە گواسـتویانەتەوە، وەك دەڵـێن: لـە هێزی روس هەڵهاتون ، بەهۆی ژمارەیەك سەرپێچی لە دژی داواكاریەكانیان.

خاكەكەیان بۆ سنووری توركیا درێژ نابێتەوە.

حەیدەرانلو (سونی)

دوای حەسەنانلو، ئەم خێڵەیە كە لقێكە لـەویش، لەوانەیـە حەیـدەرانلو بـەهێزترین خێڵ بێت لەسەر سنووری ئازەربایجان، بنكەكەیان لە ناوچەی توركیادایە. ئەم خێڵە بە پەیمانێك ملكەچە بۆ فرمانەكانی توركیا، كە بەرپرسیارە لە هێرشـەكانی. **بـاش قـەڵا** لـە ناوچـەی توركیـا پـەناگای سـەرۆكی نـاوخۆی حەیدەرانلویـە، خێڵەكـە بـە پەلامار و هێرشكردن ناسراوە، چەند تیپێكی لە هێزی حەمیدیە پێكهێناوە.

شوكاك یان شقاق (سونی)

ئەم خێڵە بە رێكـوپێكی بەسـەر هـەردوولای سـنووردا دابـەش بـوون، لـە هاوینـدا ناوچـەی ناڵەشـكێنەی چیاكان لـە باشـووری رۆژئـاوای سـەڵماس، لـە زستانیـشدا دادەبەزن بۆ دەشتەكانی سەڵماس، هەروەها بەشێكی دیاریكراویش دەچن بۆ بـاش قەڵا، كە ناوچەیەكە لە خاكی توركیادا. بەشێكی تریشیان لە خاكە شـاخاوییەكانی

خەڵکی برادۆست دەگیرسێنەوە. دەڵێن خێڵەکە لە حەسەنانلو جیابۆتەوە، بۆیە ناو نراوە شوکاك*، ناو و ناوبانگێکی تەواو خراپیان هەیە، ئەویش زیاتر بەهۆی دزی و جەردەییەوە، کە لە بڕینی سنوورەکاندا کارامە و لێهاتون. یەکێ لە سەرۆکەکانیان چەند ساڵێك بەر لە ئێستا لە تەوریز کوژراوە.

قەرەپەپاخ (شیعە)

ڕەگەزی ئەم خێڵە تەتەرە، لە ناوچەیەك لە خاکی نێوان دەریاچەی ورمێ و برادۆستدا نیشتەجێن و بە جۆرێتیی شەڕکردن بەناوبانگن.

هەواڵنامەی کتێب

برادۆست (تێکەڵ)

ئەمە ناوچەیەکە لەسەر سنوور، کە دانیشتوانێکی تێکەڵی تیادا دەژی.

قەرەپەپاخ کە (تەتەرن) لە دەریاچەی ورمێ و کوردەکان کە زۆربەی دانیشتوان پێکدەهێنن، کەمێ دەچن بەلای ناوچەی تورکیادا، بەڵام دانابەزن بۆ دۆڵی زێی سەرو. ناوچەی برادۆست، جگە لە دانیشتوانەکەی بە هێڵێك سنووردارە کە بە نێوان دوو گوندی پەیزێرچەی ئێرانی و تورکیدا لەدوای یەك تێدەپەڕێ و هەروەها بە هێڵێکی سنووری،کە ناوچەکە شوکاك و کوردە ڕەوەندەکانی تری تێدا دەژی.

* دڵنیانیم لە ڕاستی شیکردنەوەکە.

هەكاری (سونی)

ئەمە ناوی ناوچە و خێڵێكی گەورەیە، كە یەكێكە لە باشترین و ناودارترین خێڵەكانی كوردستان. لە ناو ئەم خێڵەدا نووسەری پایەبەرز و شۆڕشگێڕ و پیاوی ئاینی هەڵكەوتووە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەمڕۆ بێبەشە لە شكۆ و بەرزیی رابردووی، ئەویش بەهۆی خیانەتی توركەكانەوە كە لە ساڵی ١٨٤٩دا سەرۆكەكەیان گرت و كوشتیان. دوای حەسەنانلۆ ئەم خێڵەش هێرشكەرێكی لێهاتووە و بەهێزترین خێڵی كوردستانی توركیان، خاكەكەیان جەزیرەی ئیبن عومەرە و بۆ سەرچاوەی زێ لەسەر دیجلە درێژدەبێتەوە. سنووری ئێستای خێڵەكان شاخەكانی باشووری دەریاچەی وان و سنوورەكانی یەك لە دوای یەكی باكوور و رۆژئاوای ئێرانە.

بەشی باشوور بەناو ولاتی مەزنی كوردەكاندا بە رەواندزدا تا سلێمانی درێژدەبێتەوە، كە ئەم ناوچەیە لەژێر فرمانڕەوایی ئاغاكانی كۆی سنجاق و رانیە و مەرگەدایە. ئەو ئاغا و بەگانەش بۆماوەی بنەماڵەیەكن لە كوردەكانی بەتلیس و سییان، كە ئیماراتەكانیان جەزیرە و ئامێدی و جولامارگە لە ولاتی هەكاریدا.

ژمارەیەكی دیاریكراوی خێڵە سەرەكیەكەی هەكاری لە سنوورەكانی یەك لە دوای یەكی نێوان گوندەكانی دیزا و ورمێ دەپەڕنەوە. ئێمە بە هەرحاڵ لێرەدا زیاتر باس لە خێڵە ناوەندیەكانی هەكاری دەكەین، جەلو، شەمزینان، ئۆرەمەر و زێباری كە لەسەر، یان نزیك سنوورەكە دەژین.

هەوالنامەی كتێب

جەلو (سونی)

خێڵێكی گرنگی ناوەندی هەكارییە، كە لە دەشتەكانی باشووری چیای جەلوداخدا نیشتەجێیە، كۆچكردنەكانیان بەرەو باكووری رۆژهەڵات تا سەرهێلی كێوی واردە درێژ دەبێتەوە.

شەمدینان(شەمزینان) (سونی)

كوردە رۆژهەڵاتییەكانی هەكاری دەكەونە سەر سنوور، لە باكوورەوە دەورەدراون بە ناوچەی برادۆست و لە كاتی كەش ساردیدا دادەبەزنە خوارەوە بۆ دەشتەكانی شنۆ. هەندێ بۆچوونی جیاواز لەبارەی بنەچەی ئەم خێڵەوە هەیە، كە لای هەندێك، ئەمانە لقێكن لە زازاكان، ئەو خێڵە گەورەیەی لە رۆژئاوای دووری وڵاتەكەدا دەژین.

هەواڵنامەی کتێب

ئۆرەمەر (سونی)

ناوچە و گوندێكی هەكارییە، لە هەموولاوە بە خێڵەكانی تری هەكاری دەورەدراوە ، ئەمە جگە لە رۆژهەڵات، لەو شوێنەدا كە دەگەنە باكووری خێڵی ناوەندی مامەش. لە ساڵانی دوایدا ئەم خێڵە لە خاكی توركیادا مابۆوە و زۆر لاواز بوو، بەڵام كاتی خۆی زۆر توندوتیژ بوون، عوبەیدوڵڵای سەرۆكیان لە ساڵی ١٨٨٠دا وڵاتی ئێرانی داگیر كردووە.

زێباری (سونی)

خێڵێكی بچوكی هەكارییە، كە لە خاكی توركیادایە، نزیـك رەوانـدوز و خۆیـان لـە چیاكان و دەشتەكان و زیاتر بەرەو باشووری رۆژئاوادا حەشارداوە.

كۆمەڵەی خێڵە موكریەكان (سونی)

ئەمە بەشێكی سەرەكیە لە خێڵـەكانی مامـەش، مـوكری و پـشدەر. مـوكری وەك خۆی بەهێزترین خێڵی كوردی ناوچەی ئێرانە و بە چاكی دەستی بەسـەر ناوچـەكەدا گرتووە. فرمانڕەوایەكی بۆماوەیی لە سابلاخ لـە ژێـر دەسـەڵاتی ئێرانـدا بـەڕێوەی دەبات.

دەڵێن: ئەم خێڵە بە زمانی پوخت و پـاراوی كـوردی دەدوێـن، كـە دەگەڕێتـەوە بـۆ چەرخی كۆن. موكری یەكێكە لەو پێنج ئیماراتە كۆن و ناودارانەی كورد: هەكاری، كرمانجی (حەسەنانلۆ...هتد) ، موكری، ئەردەڵان و گۆران.

مامەش(سونی)

ئەم لقە گەورەیەی موكری، بەشی رۆژئـاوای كۆمـەڵـە چیایەكی گـەورەی باشـووری سابلاخ داگیردەكات و لە زستاندا شۆڕ دەبێتەوە بۆ دۆڵی زێی خواروو. زۆر جـاریش سنوور دەبڕێ و بۆ دەشتاییە نزمەكانی رەوانـدوز دەچـێ. دانیـشتوانی، كـە لەوێـدا نیشتەجێن بە گشتی موكرین. یەكێ لە شارە سەرەكیەكانی باشووری موكریان یـان مامەش، سەردەشتە، كە دەكەوێتە سەر زێی بچوك، سنوور بەدرێژایی ئەم ناوچەیە لەگەڵ دابونـەرێتی خێڵایەتیـدا دەگونجـێ، هەرچـەند كـەنارە بەرزەكـەی زێ، شـێوە بەربەستێك پێشان دەدات.

مەنگوڕی (سونی)

لقێكی بچوكی موكرییە، لە چوار بەش بەشێكی هاوینان لە باشوور و باشووری ڕۆژهەڵاتی سابڵاخە و لە سنوور نزیك نابنەوە.

پشتدێر یان پشدەر (سونی)

خێڵێكی بچوكە و لە چیاكانی سەرو سەردەشتدا لە ناوچەی توركیادا دەژین، بە ڕەگەز دەڵێن موكرین، بۆ دەشتەكانی مەرگە و ئاوی بانە لە خاكی ئێراندا دادەبەزن. بە خۆڕێكخستن و دەسەڵاتی توند ناودارن، هەروەها دووری وڵاتەكەیان، لە هەموو سزایەك لە لایەن دراوسێ بەهێزەكانیانەوە، ئازادی كردوون و پاراستوونی.

هەواڵنامەی كتێب

بلباس (سونی)

ئەم خێڵە لە ناو كۆمەڵە چیایەكدا دەژین كە پێی دەوترێ كاندڵ داخ، بەهۆی هێرشەكانیانەوە كە دەیكەنە سەر ئەو كاروانیانەی سەر ڕێگەی سابڵاخ بۆ ڕەواندوز، ناودار بوون. بەرلەوەی هەردوو دەوڵەتی توركیا و ئێران بۆ دەست بەسەراگرتنی ناوچە كوردیەكان لاواز ببن ، لە خاكی ئێراندا زۆر بەرەنگاری خێڵەكانی موكری نەدەبوونەوە. بەڵام ئەوەش وەك یاسایەك ڕێز لە سنوورەكانی چیای سروشتی گیراوە.

رانیە (سونی)

رانیە، ناوچە و خێڵێکی نیشتەجێن و لە بنەچەدا لە رەگەزی پوختی کوردن. ، پێش ئەوە سەردەمانێك لەژێر دەسەلاتی ئاغایەکی رەواندوزدا بوون ، فرمانرەوا لابرا کاتێ کە ئەو بەشەی کوردستانی خستە سەر ویلایەتەکەی خۆی.

مەرگە (سونی)

ناوچە و خێڵێکی نیشتەجێیە، کە وەك زۆر لە خێڵەکانی تر تێکەڵن. گوندەکانی کوردەکانی مەرگە لەسەر سنووری ئێران نزیك بانەیە، بەلام لە ئاوی بانە ناپەڕنەوە.

هەواڵنامەی کتێب

بانە (سونی)

خێڵێکی گەورەیە و ئێستا تەواو نیشتەجێیە، هاوپەیمانی هەردوو خێڵی موکری و ئەردەلانی کۆنن. لە هەردوو بەری سنوورەوە گوندێکی زۆر هەیە کە سەر بە کوردەکانی بانەیە، زۆربەیان ئێستا خەریکە ناوی تایبەتی خێڵەکانی خۆیان بیر بچێتەوە.

شوان (سونی)

ئەم خێڵە لە بەشی یەکەمدا باسمان کردووە، نیشتەجێن و ناچن بۆ سەر سنوورەکانی ئێران، سنووری سروشتی خۆیان، کە کێوەکانی هەمەوەند و رووباری زێی بچوکە.

هەمەوەند (سونی)

هەمەوەند خێڵێکی بچوکە، بەڵام زریـانێکی پـەنگخواردوەی کـەنار چیاکانی سـەر زێی بچوك و رووباری سیروانە. جگە لە لای باشووری رۆژهـەڵات، ئیـدی دەربەنـدە تایبەتیـەکانی چـیاکان جێنـاهێڵن، جـەردەو پیاوکوژەکانیـان، زۆرجـار پـەلاماری ناوچەی شەرەفبەیانی دەدەن و (لە ئاوی سیروان دەپەڕنەوە). پەیوەندیەکی نـاجۆر و نالەباریان لەگەڵ دراوسێکانیاندا هەیە. خۆشیان وەك خێڵ تا رادەیەك نیشتەجێن.

جاف (سونی)

جـاف یەکێکـە لـە خێڵـە گـەورەکان، بـە گـشتی رەوەنـدن و نـەفرەت لـە ژیـانی نیشتەجێیی قزلڕەبات دەکەن تـا ئەوپـەڕی وڵاتـی بانـە. ئـەم خێڵـە بـە شـێوەیەکی گونجاو بە خاکە پانوبەرینەکەی خانەقیندا لە گەران و جوڵـەدان بـۆ بـەری باشـووری رۆژهەڵات بە درێژایی دۆڵی رووباری دیالە دەڕۆن لەسەر رێگەکەی لەگەڵ ئەو هێڵـە گچکەیەی لە خاکی شەرەفبەیانی و کوردەکانی باجەلاندایە. بە دەربەندەکانی نزیك هەڵەبجـەدا دەچـن بـۆ شـارەزوور و لـە دەورووبـەری پێنجوێنـدا هـەوار دەخـەن و دەمێننەوە. بەشێکی تریان کە زۆر دوورتـر دەڕۆن و سـنوور دەبـەزێنن و لـە وەرزی هاویندا کە چـەند مانگێکـە لـە خـاکی ئێرانـدا بەسـەری دەبـەن. لـە وێرانکـردن و داگیرکردنی زۆر شوێنی پڕ لە نیشتەنی کوردە بێدەسەڵاتەکاندا سەرکەوتوون.

خێڵی جاف هەمیشە سەرچاوەی نائارامی و دڵەڕاوکەی دەوڵەتەکانی ئێران و تـورك بووە، هەروەها لە سەردەمی ئێستایدا زیاتر سەرسەخت و مەترسیدار تـرە، چونکە لەوانەیـە هـەزار سـواری پڕچـەکی هـەبێت و ئامـادەی شـەڕ و پـەلامارن لـە هـەر سـاتێکدا کـە پێویـست بکـات. خێڵـی جـاف هۆکـارێکی راسـتەقینەی سیاسـەتی باشووری کوردستانە

سولاحی یان سەڵاحی(سونی)

سولاحی خێڵێكی تێكەڵە و تا رادەیەك هاوپەیمانن لەگەڵ جافەكاندا، بەڵام زیاتر نیشتەجێن و جارجارەش جەردەكانی ئەم خێڵە هێرش دەكەنە سەر كاروانەكان، ئەویش بە زۆری لە خاكی ئێراندا.

شەرەفبەیانی (سونی)

شەرەفبەیانی خێڵێكی بچوكە و لە دەشتەكانی باشووری سیرواندا لە هۆرین و شێخاندا نیشتەجێن و ناچنە دەرەوەی خاكی خۆیان. سەرۆكەكەیان لە پشتگیریدایە لەگەڵ حوكومەتی ئێراندا و هەمیشە ١٠٠ سواری ئامادەیە بۆ هەر ساتێ كە پێویست بكات. ئەم خێڵەش هەروەها لە هاوپەینیدایە لەگەڵ خێڵی جاف، بەڵام پەیوەندیەكی ئەوتۆیان نیە، هەركاتێ خاكێك لە وڵاتی توركیادا داگیربكەن، خۆیان بەكاری ناهێنن، بەڵكو دەیدەن بە كرێ بە جافە دەشتەكیەكان. شەرەفبەیانی و باجەلان لە كێشە و ناكۆكیەكی خوێناویدان.

باجەڵان (سونی)

خێڵەكە ئێستا نیشتەجێی ناوچەیەكن بە درێژی كەناری چەپی رووباری دیالەدا، دوای ئەوەی بۆ ماوەیەكی دوور و درێژ لە نێوان ئێران و توركیادا لەمبەر و ئەوبەری كرندا بوون. خێڵی باجەلان ئێستا دابەش بوون، بەشەكانی ناو خاكی ئێران لە لایەن چاودێرانی حوكومەتی ئێرانەوە چاودێری هەلسوكەوتیان دەكرێ. چونكە بە هێرشەكانیان كێشەیەكی گەورەیان بۆ توركیا سازاندووە، كاتێ بە سنوورەكانیادا تێدەپەڕن. باجەلانیەكان لە بنەڕەتدا لە تیرەی جاف بوون، بەڵام بە

هـۆی ناكۆكییـە خوێناوییـەكانی نێوانیانـەوە كـە تـا ئـەمڕۆش هـەر بەردەوامـە جیابوونەتەوە و گوندی شیروان یان سـیروان لـە شـوێنی بەیەكگەیشتنی رووبـاری سیروان و قەرەتو لە ئەنجامی ئەو شەڕوشۆڕەدا بـە تـەواوی وێـران بـووە. ئـەم خێڵـە لەبەر ئەوەی خـەڵكی سـەرەڕۆ و لاساری زۆرە، زۆر جار دەبنـە هـۆی بـەرپاكردنی ناكۆكی لەگەڵ خێڵی گۆراندا.

سنجابی (شیعە)

خێڵێكی بچوكە، كە بنكەی سیاسییان لە قەسری شیرینە و تا سەر سنوور دەستیان بەسەر زەویەكانی ئەو ناوەدا گرتووە ، لـە هاوینیـشدا لـە شـوێنی باشـتردا جـێگیر دەبن لە ناو پارێزگای كرماشاندا. تا ئەم دواییەش سـەرۆكەكەیان، حـاكمی قەسـری شیرین (شـێرخان) بـوو، سامـسام الممالـك لـە١٩٠٨ دا داود خـانی لـە كارخـست. سەرۆكی خێڵی كەڵهوڕی بـەهێز فرمـانڕەوایی گرتـەدەسـت، كـە بریكـاری مەنـسور الملوك سەرۆكی پایەداری خێڵی گۆران بوو. پەیوەندی ئـەم خێڵـە لەگـەڵ خێڵـەكانی باجەلان و گۆران و كەڵهوردا زۆر باش نەبوو. لە وەرزی زستاندا بەشێكیان لە سـەر سنوور دەژین.

هەواڵنامەی کتێب

ریژاو (سونی و عەلی وڵڵاهی)

خێڵێكی زۆر بچوكە و لقێكە لە خێڵی گۆران، لە دۆڵێكدا لـە نزیـك زەهـاو دەژیـن (بڕوانە نەخشەكە) ریژاو خێڵێكی نیشتەجێن، بەڵام شەڕكەری بە توانایان هەیە.

ئەحمەدوەند یان ئەحمەدەوەند بەهتوی (سونی)

دەڵێن لقێکی خێڵی هەمەوەندی گەورەیە، وادیارە بوون بە چەند بەشێکەوە، بۆیە پێیان دەوترێ: هەمەوەند، ئەحمەدەوەند، ئەحمەدەوەندی بەهتوی، ئەحمەدەوەندی چەلەبی و لە شوێنە جیاوازەکانی تردا وەك (ئەحمەدەوەندی دورِو فەرمان) ناودەبرێ. ئاشکرایە پاشماوەی خێڵەکە زۆر سەرسەخت و لاسارە، باردۆخەکەی لە خۆی و دراوسێکانی تێکداوە و بۆتە هۆی پەرشوبڵاوبوونەوەیان . لە وەرزی زستاندا بەشی ناوبراو لە سەرەوە لەسەر سنوورەکانی رۆژئاوای رووباری گەیلان هێرشێکی زۆر دەکاتە سەر خاکی تورکیا. ئەوان لەم دواییەدا تەواو یاخی بوو بوون.

گۆران (عەلی وڵڵاهی)

خێڵێکی گەورە و ناودارە، دانیشتوی رۆژهەڵاتی وڵاتی شەرەفبەیانی و باجەلانن، کە بەهۆی ئەوانەوە لەسەر سنووری تورکیا جیابوونەتەوە بۆ رۆژئاوا. بەهەرحاڵ بە درێژایی رووباری سیروان یان شیروان لە وەرزی خۆیدا دەگەنە رۆژهەڵات- رۆژئاوا. بەڵام لە هیچ کاتێکدا ناپەڕنەوە. شوێنی زستانەیان گشت پارێزگای کرماشانە (بڕوانە مێژووی خێڵەکان) . لە کاتی کۆچکردنیاندا هەندێکیان بە رۆژهەڵاتی هەورامان و مەریواندا تێدەپەڕن بۆ پنتێکی نزیك بانە. (هارون نشین خان) هەمیشە لە ناوچەی ئێراندایە. بنەماڵەی فرمانڕەوا پەیوەندی ژن و ژنخوازیان لەگەڵ داود خانی سەرۆکی کەلهوڕدا هەیە.

هەواڵنامەی کتێب

هەورامان (سونی)

خێڵەکە لە ناوچەی رۆژهەڵاتی وڵاتی هەورامان و هەندێ گوند لە داوێنی باشووری رۆژهەڵات لە خاکی تورکیادا نیشتەجێن. بە هەرحاڵ هەردوو بەشەکەی هەورامان جیان و لە ژێر فرمانی فرمانڕەوای جیاوازدان. لەگەڵ ئەوەی کە ئەم خێڵە نیشتەجێیە، بەڵام شەڕکەری زۆر چاکیان هەیە. لایەکی وڵاتەکەیان نوساوە بە سنووری ئێرانەوە و لاکەی باکووریش بە جافە رەوەندەکانەوە، کە زۆر جار لە کاتی تێپەڕبوونیاندا دەستدرێژی دەکەن.

مەریوان (سونی)

خێڵێکی بچوکە و لە ناوچەیەکی شاخاویی ئاساییدا لەسەر سنووری ئێران نیشتەجێن و لەژێر فرمانڕەوایی ئاغایەکی مەریواندان. قەڵایەکی تێدایە و هەندێ جاریش دەبێتە شوێنێکی بچوك بۆ خۆپاراستنی ئێرانەکان.

خاکی مەریوان لە گۆشەی باکووری رۆژئاواوە لێڵ و نادیارە، دەشتەکەی نێوان مەریوان و پێنجوێن، رەوەندەکانی جاف هەواری تیا هەڵئەدەن. بۆیە زۆرجار بەشێکی خێڵەکە لە خاکی تورکیادا هەوارەکانیان هەڵئەدەن، ئەمڕۆ خێڵەکە لە دوژمنایەتی و کوشتارێکی خوێناویدایە لەگەڵ هەوراماندا، کە شەڕەکانیان ئێستا و ساڵانی پێشوو لە خاکی تورکیادا روویداوە.

پەیوەندیان لەگەڵ خێڵی جافدا باشە، سەرۆکی جافەکان زۆر هاوینان لە دەشتی مەریواندا بەسەردەبات و دوو کۆشکی تایبەتی لەوێ هەیە.

ئەو سنوورە ناوخۆییەی تا ١٩٠٧ پەسەندكراوە

سنوورەكە بە ئاسایی لە لایەن ئیدارەی هەردوولاوە تا ساڵی ١٩٠٧ پەسەندكرا (لە ژێر نارەزایی هەردوو وڵاتی ئێران و توركیادا) . لە زۆر لاوە كارێكی چاك بوو، وەكو بەشكردنی تیرە سەرەكیەكان، دوای ئەوەی سنووری سروشتی لە زنجیرە چیا بەرزەكان و رووبارەكان پێكهاتبوو.

ئەو پارێزگایانەی لەگەڵ سنووردا هاوسێن، لە بەشی ئێراندا: پارێزگاكانی ئازربایجان، كوردستان (ئەردەڵان) و كرماشان. لە بەشی توركیاشدا: پارێزگاكانی ئەرزەرۆم (بەشی بایەزید)، وان، هەكاری و موسڵ (رەواندوز و شارەزوور و بەشی كەركووك).

دوای ئەو هەوڵە بێكەڵكەی لیژنەی سنووری ئەم دواییە، هێڵەكە لە ناوخۆدا تا رادەیەك پەسەند كراوە، لەگەڵ ئەوەی كە سنوور مانای چیە، بەلایەنی كەمەوە بۆ چەند ساڵێك لە بەشی باكووردا.

لە ئاراراتەوە خاڵێكی گونجاو و ئاشكرا هەیە لە سنووری جوگرافیدا، هێڵەكە جۆماڵی شوێنە سەخت و پێچاوپێچەكان دەكات، تا خاڵی باشووری بایەزید لەسەر بەشی ئێران. گوندەكانی هەلاج و سورباخان لەگەڵ زورەوا لە بەشی توركیادا، لێرەوە بە سەختی لە باشوور دەدا تا چیای تەندورەك، لوتكەكانی رۆژهەڵاتی ئەو شوێنەی كە سنووری ئێرانە، لەگەڵ گوندەكانی قەمەرەجیق و تەپەروز لە توركیا و بیكاندی و هەندێ مەودا لەسەر بەشی ئێران . لێرەوە بەرزایی كێوەكان بێ پشودان تا ماوەی نزیكەی پەنجا میلێك بەرەو باشوور، لوتكەیەكی زۆر دووروودرێژ دەنێتە

هەواڵنامەی کتێب

سەر ڕێگەكە. ئەم كەنارە بەردەوامە تا لە ڕۆژهەڵاتدا پێچ دەكاتەوە، هەروەها بەدوایدا هێڵی كەنارەكە بۆ ڕۆژهەڵات دێ و پاش ماوەیەك ڕێگەكە لە باشووردا بە ملەكەدا تێدەپەڕێ تا بەردەوامی زنجیرە چیاكە. لە تەندورەكەوە تا ئێرە، ئەوانەی كە دێنە پێش گوندەكانی سەر خاكی توركیایە: بەنجكۆی، قەیسەران، كاڤلیك، كوچكاران، ئەبزیرەك، بازی و خانیگە. لەبەشی ئێراندا. سیوالان، باوەمەندەلیك، دیزە، بیرەجیق، پونەمارك و لارلاڤەك. ئیدی كۆمەڵەیەكی نوێ بە چیای هارەڤیڵ دەست پێدەكات و بەردەوامە تا نزیك ئەو زنجیرەیەی لە ناوچەی باشووری ڕۆژئاوا دەدات لەو ئانیشكەدا.

هێڵی سنوور بەرەو باشوور بۆ باشووری ڕۆژهەڵات دەڕوات و دۆڵی ڕووباری زوبە دەبڕێ و دەچێ بۆ لوتكەی زنجیرە بنەڕەتیەكە، كە بە بەردەوامی پەڕیوەتەوە بەلای باشووری گشتیدا بۆ دوا پنتی ئاستی بەرز، كە چوار كۆمەڵە چیاكە تیایدا یەك دەگرنەوە. ئەو گوندانەی كە توركیایە: ئەلبیس، خانی سوور، قەلاك، شاپیران، قەڵای بانیگە، یان قزڵجە. گوندە ئێرانیەكانیش (بوروتكورە(كە هێمای سنووری پێداتێدەپەڕێ) ئەجەڤان، قەسرەك، پیرۆزە، سورێن، جەنگەچین، ئالوسان. لێرەوە كۆمەڵەكە دوای دەكەوێت بۆ وڵاخ داخ لە وشنێ، جگە لەو ئانیشكەی (لوتكە) ناو خاكی ئێران و گوندەكانی ئێران، تولیا، جەرما، دیریز، وشنێ. گوندە توركیەكان، ترومان و زەڤەخان. لە وڵاخ داخەوە بە بڕبڕەیەكدا دەڕوات بەرەو باشوور بۆ باشووری ڕۆژهەڵات، لە سەرچاوەی ئاوی زێی بچوكدا، دوای لوتكەی واردا دادەخرێ و ئینجا بەرەوخوار بۆ سەردەشت لە بەشی ئێراندا، لەگەڵ گوندەكانی وەك ئەمانەی لای خوارەوە:

بەشی ئێرانی: جەك، مایاوە، باكۆڤ، جرومەر، دەگە، سەردەشت.

هەواڵنامەی كتێب

بەشی توركیا: كێلە شین، رایات، بایز، بێتوش.

هێڵی سنوور لێرەدا كەوتۆتە خوارەوە تا چەند مێلێك رۆژئاوای خاڵی بە یەكگەیشتنی ئاوی بانە لەگەڵ ئاق سو (زێی بچوك)، پاشان دوای جۆگەكە دەكەوێت تا ماوەیەك، ئینجا دەپەڕێتەوە بۆ شاخ، باشووری ئاربەبا بۆ كێوی چلچەمە لەلای رۆژهەڵاتەوە، لێرەوە پێچ دەكاتەوە و لەگەڵ زنجیرەیەكی تردا بەردەوام ئەبێت، باشوور بۆ باشووری رۆژئاوا بە درێژایی كێوی كەدار كە لە كالان جێماوە، ئیدی بە دەشتێكدا دەكشێ بەبێ پێناسەیەكی دیاریكراو، بە نێوانی زنجیرە شاخەكانی هەوراماندا دەپەڕێتەوە و بەردەوامە تا نزیك بنكەكەی، لەوێشەوە بە چەپا رووباری سیروان دەبڕێ تا خاڵی بەیەكگەیشتنی لەگەڵ قۆرەتو. ئینجا دەورەیەكی لار دەكاتەوە بۆ قەڵاسەبزی لەسەر رێی بەغدا ـ كرماشان.

ئەو گوند و شارە سەرەكیانەی نزیك سنوورن: ئەوەی لەسەر بەشی توركیایە (لەو شوێنەی كە سنوورەكە رووبارە هیچ نەكراوە)، چوێسە، شەریدان، كالان پێنجوێن، گوڵ عەمبەر، تەوێڵە، قەڵای موركوز، خانەقین. ئەوەشی لەسەر بەشی ئێرانە: بانە، حەوت دەشت، تاجەڤان، مەریوان و قەڵاسەبزی.

هەواڵنامەی کتێب

بەشی سێیەم

مێژووی پەیوەندیدار بە سنوورەوە

ئارارات بۆ قەڵاسەبزی

جەنگەكانی نێوان وڵاتی ئێران و توركیا،(كە پێشتر لای خۆمان زۆر بابەتمان لەبارەوە تۆماركردوە)، زۆرن و هەمیشە گۆڕانكاری نوێ لە سنووردا دەكات. ئێمە پێویستە بگەڕێینەوە بۆ ساڵانی ١٥٠٠ی زایینی، كاتێ وان و بتلیس لە خاكی ئێراندا بوون، بۆ ئەوەی دوای گۆڕانكارییەكان بكەوین كە روویداوە، چونكە تەنیا راستیەكە تا وەك بیرۆكەیەك لەبارەی بارودۆخی سنوور، پشتی پێ ببەسترێ.

لە میانەی ئەو هەموو جەنگەدا، سەربەخۆیی دەوڵەتی كوردی ناكرێ پشتگوێ بخرێت. بتلیس، هەكاری، ئەردەڵان و موكری ئیمارات بوون، كە لە كاتی جەنگدا بە سەربەخۆیی مابوونەوە، ئەوان لەو كاتەی كە پێویست بوو یارمەتی پاشایان دەدا، یان ئەو دەسەڵاتەی كە وەك فرمانڕەوا دانی پیانراوە.

لە ١٥١٤دا شەڕێكی خوێناوی لە نێوان شا ئیسماعیل و سەلیمی یەكەمدا بەرپابوو، كە فارسەكان لەو شەڕا زۆر بە خراپی تێكشكان و تەبریز و باكووری كوردستانیان لە دەستچوو*. سەركەوتوەكان كشانەوە و شا ئیسماعیل جارێكی دی هاتەوە و زۆربەی ئەو خاكە گیراوەی، گرتەوە، ئەوەش جگە لە باكووری كوردستان

هەواڵنامەی كتێب

* تێبینی ئەوە دەكرێ كە كوردستان بە شێوەیەك لە شێوەكان دیمەنی شەڕ نەبووە، هێزەكان هەمیشە خاكی باشوور و رۆژهەڵاتیان ویستووە، كە جێی نیشتەجێ بوونی كوردەكان بوو، بێ ئەوەی خۆیان هەڵبقورتێن لەشەڕوشۆڕ و بە كردەوە سەربەخۆیە، كەچی لەگەڵ ئەوەشدا خاكەكەیان داگیركراوە.

، بەهەرحاڵ دواتر سوڵتان سولەیمان، ئازربایجان و باكووری كوردستان و بەغداشی پێكەوە گرتەوە، پاشان لە سەرەتای زستانی ١٥٨٧دا كشایەوە.

توركیا لەژێر فرمانڕەوایی عوسمان پاشا و فارسەكانیش لەژێر فرمانڕەوایی محەمەد میرزا، لە باسیمیەی نزیك تەبریز كۆبوونەوە، شەڕی خوێناوی بە تێكشانی فارسەكان كۆتایی هات، هەرچەند مەرجەكانی توركیاش بە تەواوی پەسەند نەكرا، عوسمان پاشا هێشتا هەر لە گۆڕەپانی جەنگدا بوو كە كۆچی دوایی كرد. بەڵام هێزەكان هەر بەردەوام بوون لە داگیركردنی تەبریزدا و بەریان نەدا تا فارسەكان چوونە ناو دۆڵی ئارەكسەوە لە ناوچەی توركیادا. ئەمە پردێكمان بۆ دروست دەكات بۆ سەردەمی شا عەباسی گەورە، كە بۆ یەكەم جار ئاشتی لەگەڵ توركەكان هێنایە كایەوە، ئەویش بەهۆی ئەو یاخیبوونەی خۆراسانەوە، كە پێویستی بە ئامادەبوونی خۆی هەبوو لەوێ. وڵاتی موكریان لە سابلاخی ئێران بوو، دوای ئەوەی جەنگ بەرپابوو، ئێریڤان و بەغدا و كوردستانیان گرتەوە و توركەكانیان لە موسڵ و دیاربەكر دەركرد و لەسەر رووباری دیجلە سنوور دیاریكرا.

دوای ئەوە شا سەفی و شا عەباسی دووەم، ئەوەی كە رێگەی بۆ توركەكان خۆشكرد تا بەغدا و موسڵ داگیربكەن. لە ١٦٣٩دا پەیمانێك سنووری ناوچەكەی كرد بە بنەڕەتی و تا ئەمڕۆ ماوەتەوە. بەم پەیمانە، تیرەی جاف بەشكرا، بتلیس لە ١٦٣٩دا سەربەخۆیی وەرگرت، هەروەها لەژێر فرمانڕەوایی ئەمیرە كوردەكاندا مایەوە، بەڵام لە ١٦٦٠دا یان نزیك بەو سەردەمە، كوردەكان كەوتنە ژێر دەسەڵاتی توركەوە. لە كۆتایی دەسەڵاتی ئەفغان لە وڵاتی ئێراندا (سێ دەیەی سەدەی هەژدە)، رێكەوتنەكانی روسیا لەگەڵ تەهماسپ میرزا و هەوڵەكانی ئێران بۆ رزگاربوون لە دەست ئەفغان، تەواوی سەربەستی درا بە توركەكان و ناوچەی

كوردستانیان داگیركرد.. نەخچیڤان و تەورێز و خوی و گەنجە لە ١٧٢٥-١٧٢٧، كاتێ كە ئەحمەد پاشا والی بەغدا بوو، پارێزگای كرماشانی داگیركرد و كردی بە شارێكی توركی، ئەو دەبووایە بگەڕێتەوە تا خۆی ئامادە بكات بۆ ئەو كێشەیەی لە لوڕستان بەرپابووە.

لە ١٧٢٧دا ئەشرەف، شای ئەفغان چووە پەیمانێكی ئاشتیەوە لەگەڵ توركەكان، بەڵام لەو كاتانەدا توركیا و روسیا لە گفتوگۆی رێكەوتندا بوون، ئیدی نەخشەی بەشكردنی وڵاتی ئێران كێشرا و سنوور برا بەناو ئەردەبیل، تەورێز، هەمەدان و كرماشاندا. هەرچەندە ئەوەش خاڵێك نەبوو لە هۆكارەكان، بەڵكو نرخی ئەو یارمەتیەی روسیا بوو لەلایەن تەهماسپی دووەمەوە، كە رازی نەبوو بە دەركردنی ئەفغانەكان.

ئەحمەد پاشا گەڕایەوە بۆ كرماشان و ئەشرەف پاشاش لە نزیكی ئەسفەهان شكا و جارێكی دی كرماشان بووەوە بە وڵاتی ئێران ، لە شەڕێكدا كە كوردەكانی هێزی سەرەكی بوون لە ناو هێزی توركیادا، رازی نەبوون كە خەبات بكەن بۆ دەسەڵاتێ كە پێشتر لەگەڵ روسیادا هاوپەیمان بوون، هەروەك توركەكان لەو كاتەدا. دوای ئەوەش بە پەیمانێك جارێكی دی كوردستان و ئازربایجانی كردەوە بە وڵاتی ئێران .

نادر (كە هێشتا نەبوو بوو بەشا) هێرشێكی دژی توركەكان كرد و وڵاتی ئێرانی لە تورك پاكردەوە، بەڵام تەهماسپی دووەم رێیدا بە ئەحمەد پاشا بەگێڕانەوەی پێنج كۆمەڵەی كرماشان لەگەڵ (زەهاو كە هەمیشە وەك شارێكی توركی دادەنرا.)

پەیمانێك لە ١٧٣٦دا لە نێوان نادر شا و سوڵتان محەمەد بەسترا و بەپێی ئەوەش سنوورەكان دیاری كران، دوای ئەوەی بۆ جاری دووەم لە ١٧٤٦دا نادر شا سەركەوتنێكی زۆری بەدەست هێنا بەسەر توركەكاندا، پاش هێرشە

هەواڵنامەی كتێب

سەرنەكەوتوەكانی نادر شا بۆ سەر خاكی توركیا، پەیمانی دووەم كە زۆر گرنگتر بوو لەوی تر، لە نێوانی خۆی و سوڵتان محەمەددا بەسترایەوە، لەو پەیمانەدا ئەو سنوورەی كە لە ١٦٣٩دا كێشرابوو، دووبارە گێڕایانەوە، هێشتا ئاژاوەكان بە تەواوی بنبڕ نەكرابوون، پەیمانێ لە ١٧٤٧دا بەسترا و بە هۆی ئەوەوە هەندێ بەشی ئازربایجان و عێراقی سەر بە دەوڵەتی تورك و زەهاو خرایە سەر توركیا. ئەم پەیمانە لە كۆتایی سەردەمی نادرشادا بوو، كاتێ كە بە شێوەیەكی حەیابەرانە لە هەوڵەكانیدا لە خاكی توركیا سەرنەكەوتبوو ، هەرچۆن سەركەوتو بوو بە شێوەیەكی شكۆدار لە هیندستاندا. دوای ئەوە راستەوخۆ پاشالیق لە زەهاو بە تەواوی وەك شارێكی توركی رێكخرا، بە شێوەیەك كە شیاوی لێكۆلینەوە و گفتوگۆ نەبێت. ئەو وڵاتەی ئێستای زەهاو لەلایەن پاشایەكی فرمانڕەوا و سەركردەیەكی كوردەكانی باجەلانەوە بنیاتنراوە. سنووری پارێزگاكە لە بنكەی چیاكانی هەورامان لە باكوور و چیاكانی كریند لە رۆژهەڵاتەوە، بەم جۆرە نیو سەدە مایەوە تا حوكمڕانی قاجار لە وڵاتی ئێراندا، كە خۆیان بە زەبر دروستكرد و چوونە سەر تەخت. پاشان قاجارەكان محەمەد عەلی میرزای كوڕی فەتحی عەلی پاشای لە ١٨٠٦دا كردە میری كرماشان. ئەم میرە چالاك و بە توانایە زۆر سەركەوتو بوو لە هەڵگرتنی ئاگر و شمشێردا لە هەموو بەشەكانی توركیادا. باشووری كوردستان و زەهاو و سلێمانی گرت. پاشان لە ١٨١١دا كپ بووەوە و لە ١٨٢١دا سەرلەنوێ هاتەوە و لە شەڕێكدا لە شارەزوور بریندار بوو. لە ١٨٢٣دا ئاسایش تا رادەیەك بەرقەرار بوو، بەڵام بارودۆخی زەهاو بەتەواوی نەدەزانرا. هەر لەو كاتەشدا تیرەی حەیدەرانلۆ بڕیاری لەسەردرا كە سەر بە تورك بن، توركیاش بەرپرس بێت لە وێرانكاریەكانیان لەسەر سنوور. ئەم پەیمانە، بە هەرحاڵ بە هەموو

هۆكانەوە زۆر دڵنیانەبوو لەوەی توانای بەرگری هەبێ لە رێنەكەوتنەكانی تر و هەندێ دیاریكردنی نوێی سنوور كە زۆر پێویست بوو.

توركیا، سلێمانی داگیركردووە و ئێرانیش هێشتا زەهاوی هەر بەدەستەوەیە. لە ١٨٤٧دا لیژنەیەك چوو بۆ ئەرزروم بۆ دیاریكردنی ئەو ناوچانەی كە هێشتا ناكۆكی لەسەرە و تا پێناسەیەكی چنگ بكەوێ و لەسەر كاغەز تۆماری بكات. بە پێی ئەم رێكەوتنە، سلێمانی لەژێر دەسەڵاتی توركا دەمێنێتەوە و هەروەها دەشتەكانی زەهاو بگەڕێتەوە سەر خاكی توركیا تا گردەكانی كرند. لەگەڵ ئەو ئەنجامە ئاشكرایانەی بەم رێكەوتنە پێشكەش كرا، وتارەكان زۆر رێزیان لێنەگرت. لەگەڵ نارەزایەكانی توركیاشدا بەڵام زەهاو هەر چۆڵ نەكرا، هەروەها بڕیاری كۆتایی مەسەلەكە راكێشانی هێڵی سنوور بوو. بۆ ئەو مەبەستەش لیژنەك لە ١٨٤٩دا بانگكرا، كە پێكهاتبوو لە ئینگلیز و روس و فارس و تورك. كاتێ نەخشەكە ئامادە دەكرا، هێشتا تەواو نەبوو بوو، كە لیژنەكە سەرقاڵی جۆماڵكردنی ناوچەكە بوو، توركیا (قوتور)ی داگیركرد، لەگەڵ نارەزایەكانی ئێرانیشدا هەر گرتیان و پاراستیشیان. لە دواییدا قەڵایەكیان تێدا دروستكرد، پاشان كەوتە ژێر دەسەڵاتی ئەفسەرێكی ئینگلیزەوە. بەهەرحاڵ چەندساڵێك دوای ١٨٥٤، كاتێ هێزەكانی ئێران هەڕەشەی لە خاكەكانی سەر سنووری ژێر دەسەڵاتی تورك دەكرد، ئینگلتەرا و روسیا داوای رازی بوونیان دەكرد بەو دوو رونكردنەوەیەی كە لە لایەن ئەوانەوە نەخشەی بۆ ئامادەكراوە، ئەم روداوە ساڵی ١٨٦٩ بوو.

نەخشەكە لە رێی ئەو هێڵەوە كە لێكۆڵینەوە هەڵناگرێ، لە ٢٠-٤٠ میل لەویدا زەوی هەیە، لە ناو هەر سنوورێكدا كە لەوانەیە بیدۆزنەوە، ئەو هێڵە وەك سێبەر

بەسەر ناوچەكەوە دیارە و دەبینرێت، جگە لە كۆتایی ڕۆژئاوای كرماشان، یان بە واتایەكی تر زەهاو. توركیا پاڵیان بە هێڵەكەی لای خۆیانەوە ناوە، نزیكەی تا ئاستی سەرو لە زۆر حاڵەتداو لەم دواییەشدا بە داگیركردنی بانە و وڵاتەكانی پشتیەوە. بێگومان ئەوە ئاشكرایە كە چوونەناوەوەی سنوور بە بڕێكی گەورە، زیاتر بۆ توركەكان كراوە.

بە ڕوانینێكی سەرپێیی لە بانە و مەریوان و هەورامان، كە لە سەردەمی ئەردەڵانەوە شارۆچكە بوون، لێرەدا كەمێ گرانە كە تێبینی ئەوە بكرێت بۆچی و چ هۆیەك وایكردووە كە لە كۆتاییدا بیانگەڕێنێتەوە سەر خاكی توركیا (بڕوانە نەخشەكە). ئەو سنوورەی تێبینی دەكرێ و لەلایەن ئێرانەوە داوای دەكرێتەوە لە دەرەوەی ئەم هێڵەدا نیە، جگە لە گۆشەیەكی بچوك نەبێت كە لە ڕاستیدا بە باشی بەرەو ناوچەی دوورتری باكوور دەكشێت.

لە لایەكی ترەوە توركەكان كە هەمیشە چاویان بڕیوەتە سەر زەوی و زاری خەڵكانی تر، لێرەشدا ئەو خواستەیان كەمتر نییە لە شوێنەكانی تر و لە باكووری بانەدا داوای درێژكردنەوەیەكی گەورە دەكەن، كە ئێستا لەلایەن خۆیانەوە داگیركراوە. بەڵام بۆ ئەوەی كە ڕێیان لێبگیرێت و داوای خاكی تری ئێران نەكەن، بە ئاشكرا وەك مەریوان و هەورامان، بۆیە ئێران و تورك خۆیان بەستۆتەوە بە هەندێ مەرجەوە و پەیوەستە بەو خاكانەی كە لێكۆڵینەوە هەڵدەگرێت. ئەوەش بڕیارێكە لە نێوانیاندا كە نابێ لەسەر ئەو خاكانە بینا دروستبكرێت و پێویستی بە هیچ هێمایەكی سنووری نیە، نەك لە دوایدا ببێتە بیانوی داواكردن لە لایەن هەر كامێكیانەوە كاتێ كە سنووری كۆتایی دیاری دەكرێت. هەروەها لە كاتێكدا كە ناكۆكی نوێ سەری هەڵدا، دەبێ كۆنفرانس لە نێوان فارس و توركیادا بگیرێ و

هەواڵنامەی كتێب

ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئینگلتەرا و روسیا كە پێویستە راوێژیان بگەیەننە ئاستی رەزامەندی هەردوو لایان. پاشان رێكەوتنەكە كاتییە و چاوەڕێی خاڵی كۆتاییە لەبارەی ئەوەی كە تا ئێستا كراوە.

لەگەڵ ئەوانەشدا چل ساڵ تێپەڕیوە، ئەم جۆرە چارەسەرانە تەواو بەس نین، كێشە و لێكۆڵینەوە زۆرە و لەوانەیە سەختتر و دژواری نوێ سەرهەڵبدات، ئەمەش هەموو ساڵێك هەبووە، لە ١٨٧٠- ١٨٧٣ .

بۆ كەمكردنەوەی كێشە و كەندوكۆسپەكان، ئەوانەی ئەو زەوی و زارانەیان بەكرێ گرتوە، كە ناكۆكی لە سەرە، داوادەكەن بگەڕێنەوە بۆ وڵاتی تایبەتی خۆیان.

بەم زووانە نا، بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە، ئەو سەركێشی و چوونە ناوەوەی توركیا و داگیركردنی قوتور و هەروەها داگیركردنی زەهاو لە لایەن ئێرانەوە ، بەهەرحاڵ لەم كاتەدا لەوە دەچێ توركیا وازی لە هەموو ئومێدێكی گەڕانەوەی زەهاو هێنابێت، بەڵام سوورە لەسەر دەست بەسەراگرتنی قوتور.

ناكۆكی و بە یەكدادانی بەردەوام لە باكوور و باشووری پارچەكانی سنووردا تا ١٨٧٦ رووی ئەدا. كاتێ كە وڵاتی ئێران بە شێوەیەكی رەسمی ناڕەزایی دەربڕی بەرامبەر بە هێرشەكانی تورك، ئەو سەركردەیەی كە قوتور و گوندێكی نزیك زەهاوی داگیركرد، ئێستا دایدەنێ بە خاكی ئێران*. ناڕەزایی دژی داگیركردنی قوتور لە لایەن ئێرانەوە هەر بەردەوامە، بۆیە روس و ئینگلتەرا لەم دواییەدا، توركیایان ناچاركرد كە چۆڵی بكات و جێیبهێڵێ بۆ ئێرانەكان، ئەم رووداوەش ساڵی ١٨٨٠ بوو، ساڵێ دواتر شێخ عوبێدوڵڵای ئۆرامار كە لە تیرەی هەكاری

* هەروەها توركەكان فرمانیان بەسەر خۆشیاندا دا لەو مەرجەی تا ئێستا پەیوەندە بە زەهاوەوە، هێڵی تاوەرەكانیان لەسەر سنوور كێشا تا ئەوپەڕی باكووری رووباری سیروان و بە رێگەی بەغدا و كرماشاندا پەڕیەوە.

بوو، خاكی ئێرانی داگیركرد و گەیشتە ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی دەریاچەی ورمێ . پاشان هێزەكەی گەندەڵ بوو، ناكۆكیان تێكەوت و لە لایەن حوكومەتی توركیاوە دوورخرایەوە، ئەم رووداوە كاری نەكردە سەر كێشەی سنوور. لە ١٨٨٩دا دیسانەوە ناكۆكی نوێ سەریهەڵدا و نارەزایی دژی دەربرا. فارس لە خانەقین، سكاڵایان دەكرد لە دەست تورك، كەچی توركیش داوای كشانەوەی فارسی دەكرد لە ناوچەی ڤازنە لە نێوان رەواندوز و ورمێ لەسەر سنوور.

بۆ ناوبژی، وڵاتی ئێران پێشنیاری كرد كە دوو نەخشەكێش راپۆرتێك لەبارەی راستی ئەو ناوچەیە بنووسن، كە سەر بە چ لایەكە. بەڵام توركیا پەسەندی نەكرد و سوور بوو كە پێش هەر رێكخستنێك فارس ناوچەكە چۆڵ بكات. ئەوان ئەم كارەیان كرد، بەڵام رێكنەخرا و دوای ئەوە دووبارە گیرایەوە، ئەو بارودۆخە تا ١٩٠٧ بەو شێوەیە لەو قوناغەدا مایەوە. ئەو زەویانەی لە لایەن توركیاوە داوا دەكرایەوە و لەلایەن فارسەوە داگیركرابوو بریتی بوو لە: **خوی، سەڵماس، دەشتی ورمێ، ڤازنە، بانە** و **سەردەشت.** بەپێی پەیمانی ١٦٣٩، ڤازنە و خوی و سەڵماس هی ئەوانە، ئەگەر ئەو پەیمانە ببێتە بەڵگەیەك تەنیا بۆ دارشتنەوەی سنوور. هەروەها ئێران داوای دەشتەكانی شارەزووریش دەكاتەوە كە تورك دەستی بەسەردا گرتووە. هەموو رێكەوتنەكە بە دروستكردنی بینا و تەلگراف و دامەزراوی دەوڵەتی حوكومەتی ناوخۆ بوو. گوندەكانی سەر سنووری ئەو ناوچەیە تا ئەم دواییەش زۆر قایم بوون، كاتێ سەربازەكان دەچوون بۆ گوندەكانی ناوخۆ، كە چەند مانگێك بوو باجیان نەدابوو، هێزی سەربازی لەوێدا هەر بەناو گەورە بوو، چونكە ئیمپراتۆریاكە لەژێر دەسەڵاتی یاسادا لاوازبوو بوو، ئەوەش رێی خۆشكرد بۆ یاخی بوون، لەم كاتەدا سنووری بانە بەرەو باشوور بەرەڵایە و نەپارێزراوە.

لـە (١٩٠٦)ەوە وڵاتـی ئێـران تێكچووە، ئـەویش بـەو هەوڵدانـەی كـە دەیویـست كاروباری بـەپێی دەسـتوور بـڕوات بـەڕێوە. ئـاژاوە هـەمـوو شـوێنێكی تەنییـەوە و تەنانەت سنوورەكانیش. خێڵەكانی كورد لەسەر سنوور كە موسڵمانی سونی بـوون، وەك خـاڵێكی تایبـەت لەلایـەن توركەكانـەوە قۆزرایـەوە و پەیوەنـدی كرایـەوە بـە هەندێ سەركردەی سـەر سـنووری نزیـك ورمـێ و بـاش قـەڵا و وان، پـەیمان و بـڕی بەرتیل دیاریكراو پارچە زەویوزارەكانی وڵاتـە نوێكـە دابەشـكرا بـە سـەریاندا، بـە مەرجی ئەوەی ئەوان ملبدەن بۆ دەسەڵاتی تورك لە ناوچەكەدا. هەندێ سـەركردەی تـیرە بـچوكەكانی وەك مامـەش و خێڵـەكانی مـوكری لـە باشـووری ورمـێ لـەم هەڵوێستە توڕە بوون.

محەمەد عـەلی پاشا تـەنیا چـەند مانگێك دەبوو لەسـەر تـەخت بـوو، كاتـێ كـە توركەكان دەستیان كرد بە هاتنە پێشەوە. بۆ ماوەی ساڵێك هێزەكانیان لە هـەموو مەخفەرەكانی سەر سنوور بوو، بەتایبەتی بایەزید و بـاش قـەڵا چاوەڕوانی لاوازی تەواویان لێدەكرا بەر لە داگیركردنی وڵاتی ئێران.

هێزی غەیرەنیزامی سەركەوتن بۆ ڕێگەی باش قەڵا و گرتیان، بە شێوەیەكی گشتی زنجیرە هێرشێك بۆ دەشتی ورمێ دەستی پێكرد. لە هەمان كاتـدا محەمـەد پاشـاش بە درێژایی ڕێگەكەی ڕەواندوز بۆ بانە دەهاتە پێشەوە، بێ ئەوەی لە لایەن سەرۆكە توڕە و دڵشكاوەكانەوە بەرگرییەك هـەبێت. ئـەوەبوو سەردەشـتی گـرت و چـوو بـۆ بانە، لەوێ سەربازگەیەكی دروستكرد و بەیداخی توركی بەرزكردەوە. لەم ساتەشـدا خەڵكی ورمێ شڵەژان و نائارام بوون و بە شێوەیەكی بێورەیی بروسـكەیەكیان نـارد بۆ پەرلەمان لە تاران. میرێك بە ناوی فەرمان فەرما دیاری كرا كە بچێت بـۆ سـەر

سنوور تا راپەڕینی كوردەكان دامركێنێتەوە، كە شانبەشانی توركەكان كەوتونەتە وێرانكردنی وڵاتەكە.

هێزێكی بچوك لە هالوار لەژێر فرمانڕەوایی ئەفخەم المالیك هەڵیداوە، هێزی كوردەكانیش لەژێر فرمانی گالیج بەگدا دای بە سەریاندا و تالآنی كردن و هەندێ سەربازیان هەڵهاتن بۆ ورمێ. فەرمان فەرما چاوەڕێی ئەو یارمەتیەی دەكرد كە بەڵێنی پێدرابوو، واتە سوارەی قەزوێن و ئەردەبیل لەگەڵ ئەسپی تیرەكانی خەماسە كە خۆیان ئامادە نین بێن . هێرشبەرەكان گوندەكانی مەریوان و تەرگەوەڕ و دەشتی ورمێیان وێرانكرد و خەرمانی دانەوێڵە و پوش و پاوانیان سوتانن. لە حوزەیراندا مەجید السەڵتەنە، كە یارمەتیدەری حاكمی ورمێ بوو، هێزێكی كۆكردەوە، كە نزیكەی دوو هەزار سەربازی ئاسایی و غەیرەنیزامی لە تولیا لە كۆتایی ناوچەی دەشتا هەڵیدا. لێرەدا كەوتە گفتوگۆ لەگەڵ ئەو كوردانەی كە چووبوونە شاخ، بەوەی كە رێی گرتوە لە ئازوقە و پێداویستیەكانیان و پیلانەكەشی سەركەوتوبوو. پاشان حەوت سەركردەی بچوكی رازی كرد بۆ خۆبەدەستەوەدان. ئەمانەش ئەو تالآنیانەی كە لە كاتی خۆیدا لە سەربازگەی ئەفخەم المالیك گیرابوو لەگەڵ خۆیاندا هێنایانەوە، ئەویش دوای ئەوەی باربووی كردن، رێگەی پێدان كە بگەڕێنەوە بۆ ئەوەی هاوڕێكانیان بهێننەوە.

ئەو كاتە بە هەرحاڵ توركەكان سەرقاڵی لایەكی تری سنوور بوون و بەهۆی هەڕەشە لە كوردەكان بە سوتاندنی گوندەكانیان و داگیركردنی خاكەكەیان، تورك توانی چوار تیپ سوارەی حەمیدیە لە كوردەكان پێكبهێنێت، ئەویش بە بەڵێنی تالآنی و خاكداگیركردن و بەوەش رازیكردن كە بەبێ جووڵە لە چیاكاندا و لە خاكی ئێراندا بمێننەوە.

٢٩/ئاب بێلایەنی کوردەکان راگەیەندرا، بەیانی ئەوەکرا کە هێزەکە بریتیە لە ١٢ تابوور کە ٤٨٠٠ پیادە و ١٢ چەکی قورس، لە رێی باش قەڵاوە چوونە ناو خاکی ئێرانەوە و لەبەرزاییەکانی چیاوە گەمارۆی سەربازگەی ئێرانیان دا، بەبێ هیچ هۆیەك تەقە دەستی پێکرد، مەجید السەڵتەنە نارەزایی لەم کارە دەربری، چونکە دەبێتە هۆی تێکدانی ئاشتی و ئارامی، ئەمەی هەر لەوێدا روونکردەوە کە مەبەستی بوو دەستبگرێ بەسەر ئەوکوردانەی سنووری ئێرانیان بریوە، نەك بکەوێتە ناکۆکیەوە لەگەڵ تورك. ئەم وەڵامدانەوەیە فرمانی سەرەوەیە و هیچ هۆیەك بۆ داگیرکردن نییە. مەجید السەڵتەنە هیوا ناخوازێ وڵاتەکەی لەگەڵ تورك بکەوێتە جەنگەوە و دوژمنایەتی نوبێتەوە. پاش ئەوەی ژمارەیەك لە پیاوەکانی بەهۆی تۆپ و تفەنگەوە لەناوچوو، ئیدی داوای کرد کە بکشێنەوە و ئەم ئەمرەش زۆر بە پەلە جێبەجێ کرا، تەنانەت خێمە و شوێنەکەیان بە هەموو کەرەسەیەکەوە جێهێشت و سەرجەمی شتە قورسەکانیش کەوتە دەست تورك، پاشان هێزی داگیرکەر لە دەرەوەی ورمێ لە دەشت هەڵیان دا.

تورکەکان هەمیشە هەوڵی ئەوەیان ئەدا کە سەرۆکەکانی موکری تورەبکەن تا بەرەو سابڵاخ رایانکێشن، ئەوەش بە بەڵێنی تالانی و بزواندنی سۆزی ئاینی . محەمەد پاشا دوای ئەوەی بانە و سەردەشتی هێشتەوە، ئیدی کشا بەرەو سابڵاخ ، بەڵام تورکەکانیش لە دەشت خۆیان سازدەکرد کە لە باکووردا هەمان شت بکەن. محەمەد پاشا گەیشتە سابڵاخ و نزیکی شارەکە هەڵی دا، حاکمی ئێران بە بەردەمیا هەڵهات و کوردە یارمەتیدەرەکانی موکریش هەرەشەیان لە شارەکە دەکرد. دوای ئەوەی بۆ ماوەیەکی کورت محەمەد پاشا لەوێ بوو، فرمانی گەرانەوەی بۆ هات.

هێزەكەی لە بانە جێهێشت، كەئەمەش وەك راستیەك، لە كانونی یەكەمی ١٩٠٧دا حوكومەتی ئێرانی لێ ئاگادار كراوە.

هێزی توركیا ماوەیەك لە ورمێ كشایەوە، بەڵام سنووری خاكی خۆیان نەبڕیەوە. لە هاوینی ١٩٠٩دا محەمەد عەلی پاشا لابرا، ئێرانیش زۆر لە جارانی بێ هیواتر بوو. هاتنەپێشەوەیەك لە رێگەكاندا كرا، ئەویش لە بایەزید و باش قەڵا و رەواندوز. خاكەكە لە ساڵانی ١٩٠٧-١٩٠٨ داگیركراوە، جارێكی تر پڕبووەوە بە هێزی تورك. لەگەڵ ئەوەی قوتوریان گرتووە، كەچی هەمیشە داوای چەند گوندێ دەكەنەوە كە شایانی باسكردن نیە، وەكو: خوی، سەڵماس، وڵاتی شوكاك، برادۆست، مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕ و ئەو پارچە باریكەی باشوور. ڤازنیە و سابڵاخ جارێكی تر داگیركراونەتەوە لەگەڵ دۆڵی سەرچاوەی ئاوی زێی بچوك، هەروەها بانە و سەردەشت .

هەواڵنامەی کتێب

ناوچەیەكی زۆر لە وڵاتەكە پێویستی بە رێكخستنەوەی سنوورە جیاوازەكان هەیە، كە ئەوانەش زۆر و دیاریكراو نیە بەوەی كە تا نارازیین لە داگیركردنی نزیكەی هەر خاڵێك لە بایەزیدەوە بە درێژایی سنوور بۆ مەندەلی لورستان.

توركەكان بۆ چەند ساڵێك سیاسەتی هەوڵی راكێشانی خەڵكی خێڵەكانیان گرتەبەر، ئەویش بە بەرتیل و چاوترساندن، بە تایبەتی لەگەڵ كوردە موسڵمانە سونیەكانی موكری و تا رادەیەكیش سەركەوتو بوو. بەڵام خێڵە شیعەكان بەرگریان دەكرد و تا ئێستاش بەردەوامە، لەگەڵ ئەو هەموو ئاژاوە و وێرانكاریەی لەژێر هاندانی بەكرێگیراوانی توركدا لە ناوچەكەیاندا رویداوە.

مەریوان و هەورامانی بەشی ئێران، هەروەها سونەكان، هەرچەند بەهۆی شەڕشۆڕەوە هەڵوەشاون، كەچی تا ئەم چركە ساتە نایانەوێ گفتوگۆ لەگەڵ

توركـەكان بكەنـەوە و لەوپـەڕی باشـوورەوە زیـاتر داگیركـەران توشـی بـەرەنگاری دەبنەوە لە لایەن عەلی وڵڵاهی گۆران و كوردە شیعەكانی كەلوڕ. هـەردوو خێڵەكـە بەهێزن و بە ئاشكرا هەواداری ئێرانن و لەژێر فرمانی سەركردەیەكی ئازا و ژیردان. داود خان كە ئێستا سنووری دەسەڵاتی درێژبۆتەوە بۆ سـنووری ئێرانـی تـوركی لـە قەسری شیرین، لەو كاتەوە سامسام المەمالیكی تیرەی سەنجابی بێبەشە لە سنووری دەوڵەتیەكەی خۆی.

لەگەڵ ئەو هەوڵە سەرنەكەوتوانەی تورك بۆ چەواشەكردنی سـەرانی گـۆران لـە ڕێـی مەحمود پاشـای جـاف و داود خـان و سامـسامول مـەمالیك، بـەم هێرشـانەی كـە بینیمان سنوور لە لایەن توركەوە بەرەو ڕۆژهەڵات گواستراپەوە، نزیكەی ٢٥٠ میل بە درێژایی هێڵەكە و بۆ ماوەیەكی دوورودرێژ، هەروەها بە پانتاییـەكی فـراوان كـە لە سابڵاخدا ٣٥ میلـە. لـە هەنـدێ شـوێنی وەك قوتـور كـە توركـەكان لـە ساڵی ١٨٨٠دا دەركـران لێـی و تەرگـەوەڕ و مەرگـەوەڕ و برادۆسـت بێگومـان سـەر بـە ئێرانن. ئەو كاتـە و تـا ئێـستاش سـابڵاخ پایتـەختی خێڵـی مـوكری بـووە، كـە لـە سەردەمی شا عەباسەوە سەر بە وڵاتی ئێران بـوون، هێـز و سـەركردەكانی مـوكری هاوشـانی هێزەكـەی خۆی بـەكاردەهێنا. بـە هـەرحاڵ كردەوەكـانی تـورك هـەموو پەیمانێكی هەڵوەشـاندۆتەوە، كـە نـاكرێ بـە هـیچ هێـزێ هـەنگاوبنرێ تـا كێـشەی ئارامی سنوور دەبێ بە ڕێكەوتن بێت نەك بە نمایشی سەربازی.

تێبینی یەكەم

لەسەر نیشانە تایبەتیەكانی جوگرافیای سنوورەكە

ئەو هێڵە سنووریەی لە بەشی دووەمدا باسكراوە، لەبارەی زەوی ناسینەوە یان سروشترێژیەوە بە هەموو لایەكی ئەو درێژیەدا، لەوانەیە باشتر و زیاتر سروشتی هێڵی دیاریكراو هەڵبژێرێ. هاتنە ناوەوەی تورك، ئەگەر رێی پێبدرێ، هێڵێكی سەخت و گران دەرێژێ، كە لەم كاتەدا زیاتر لە ناكۆكی شەرفرۆشانەترە. چونكە ناتوانێ دوای نیشانە تایبەتیە دیارەكان بكەوێت لە وڵاتەكەدا. هەروەك ئەوەی هێڵە كۆنەكە كردی و ئەمەش زۆر لاوازتر دەبێت لەو. ئەو هێڵەی دوای سیستمی زنجیرە سەرەكیەكەی چیاكان دەكەوێت، نزیكەی بۆ ماوەی ٢٦٠ میلە، جگە لەو دوو چەماوەیەی كە لە خاڵێكەوە سەرهەڵئەدا بۆ خاڵی پێكهاتەی برین لە وڵاتی ئێراندا كە لە شێوەی جوگرافیادا سەر بەوە. لەسەر ئەم زنجیرەیە چەند دەربازگەیەك هەیە بۆ جوڵەی هێز و چەك و تەقەمەنی، زۆرجار لە زستاندا ئەمە بۆ پەرینەوە بەكارنایەت. لە بایەزیدەوە رێگەكە دەست پێدەكات بۆ بەرەوخوار، راستەوخۆ بۆ دەشتەكەی پێش ئەو زنجیرە بەرزەی دەچێت بۆ ماكۆ، یان بگاتە خوی بە رێگەیەكی بەكارهاتوی باشتر لەو كە زۆر بەرزتر نیە لە لوتكەكانی چیای تەندورەك، دابرینێكی تر لە نزیك قوتور روودەدات، ئەویش لەو شوێنەدا كە هێڵەكە تەواو تەسك ئەبێتەوە لە نێوان دوو لقی زنجیرەكەدا. رێچكەیەكی بەرزتر لە باش قەڵاوە رابەری ئەدات بۆ سەڵماس، بەڵام ئەمەش لە زستانی تەروتوشدا بەكارناهێنرێ. نزیك ورمێ دوو رێرەو لەسەر ملە بەرزەكانەوە ماوەی گواستەوەی چەك و تەقەمەنی تێدایە. بە هۆی لادانی زنجیرەكە بەرەو گۆشەیەك كە سنوور لەو خاڵەدا لاوازە. بەهەرحاڵ، بەرەو باشوور دەروات، لەوێدا شوێنی تێپەربوون نیە تا كێلە شین، كە بەرزی ملەكەی ١٠٠٠٠ پێ بەرزە لەسەر رێگەی سەرەكی رەواندوز

بۆ شنۆ. بە واتایەكی تر ڕێگەی موسڵ بۆ ورمێ لە زستاندا بەكارنایەت. سنوورەكە كاتێ باشتر پارێزگاری دەكرێ كە نیشانە تایبەتیە سروشتیەكانی هەبێت، نەك بە تیپێك لە سەرباز دیاری بكرێ. لێرەوە شوێنی پەڕینەوەیەكی ڕێكوپێك نیە تا ئەو شوێنەی كە زنجیرەكە ئاوی زێی بچوكی پێدادەڕوات، دوای ئەوەش هێڵی سنوورە، كە هێشتا دەیەوێ بەربەستی سروشتی بدۆزێتەوە تا بگونجێ لەگەڵ ئەو خاكەی لەلایەن توركیاوە لە دەرەوەی جوگرافیای سروشتیدا داگیركراوە. لێرەشەوە بە دڵنیاییی چەند خاڵێكی لاواز دەبڕێ.

ڕاپۆرتدان لە هێڵی جوگرافیای سروشتی لەم ناوچە دابڕاوەدا زۆر گرانە، بێگومان ژمارەیەك دۆڵی تێدەكەوێت، كە ڕێگەی پەڕینەوە ئاسان دەكات. بیرۆكەكەی محەمەد عەلی میرزا (حاكمی كرماشان لە ١٨١٠دا) كە شارەزووری گرت، دەڵێن: گوایە نەخشەی ئەوەی دەكێشا كە لە بنكەی چیای سەردەشتەوە خوار ڕووباری ئاوی بانە بۆ ئەو شوێنەی كە نزیك مەسخەڵ بەیەك دەگەن، بۆ چەند میلێك دوای دەكەوێت، دەپەڕێتەوە هێڵی زنجیرەكی تر وەردەگرێ لە چیای ئەزمڕ. تا بەردەوام بێت بە درێژایی ڕێڕەوی شارەزوور و ڕووباری سیروان. بەهەرحاڵ، هێڵەكە ئێستا زنجیرە چیایەكی زۆر گەورە و درێژی دۆزیوەتەوە و پێدا دەكشێ، لەگەڵ ئەوەی بە ڕێگەی پێچاوپێدا دەڕوا، بەڵام هەموو نیشانە تایبەتیە سروشتیەكانی تێدا لاوازە، ئەوەش وەكو دەشتی مەریوان. هێڵەكەی محەمەد عەلی میرزا بنەچەی لەسەر ئەوە بەستووە كە داواكردنی وڵاتی ئێران بە تایبەتی لەم دواییەدا تا پینجوێن و شارەزوورە، ئەوەش چەند سەدەیەكە داوای ئەو ناوچەیەی دەكرد.

لاوازی ئەم جۆرە هێڵە بەو ئەنجامانە دەسەلمێ كە دیسانەوە ڕاكێشرێتەوە لە شوێنی هاتنەناوەوەی ئەم دواییەی تورك كە ویستی ئاستی بەرز و سەختی چیاكان لابەرێت

هەواڵنامەی ئێستێ

لە بەشی باكووردا. ئەوە بوو لە سالآنی رابردوودا پالّی نا بە رێگەكەیەوە تا ئەوپەڕی رۆژهەلآت، تا بتوانێ لە بەشی باشووردا وەكو دووری رێكەوت هەر خالّێ كە دەتوانێ یان لەوانەیە بتوانێ داوای بكات و بیكاتە خالّی دژ بەرامبەر رێگرەكانی ئەردەلآن، ئەو پارێزگایەی هەرگیز نەیتوانیوە داوای بكات ، بە درێژایی زنجیرەنەوەی میرە كۆنەكانی ئەردەلآن ملیان نەداوە بۆی تا هاتنە پێشەوەی ئەم دواییەی بۆ كرماشان لە باشوور و سابلآخ لە باكووردا.

ئەوەی كە لەسەر سنوور پەیوەندە بە خێلّەكانەوە، ئەوەیە، كە هێلّە كۆنەكە بە دلّنیاییەوە هەندێ لە خێلّەكانی بەشدەكرد، هەرچیەكی تر كە ملكەچ بێت بۆ ئەو مەرجانە، ئەوا بێگومان كوردەكان هەر بە رەوەندی دەمێننەوە و هەمیشە لە هێرشدا ئەبن و خولیای سەربەستی دەبن. هەروەها لێرەدا هەندێ لە خێلّە بچوكەكان دەچنە سەر سنوور تا كاری سوپاییان ئاسان و بێ كێشە بێت. ئەوەی كە تێبینی كراوە ئەوەیە كە هێلّە كۆنەكە زۆر لە خێلّە سەرەكیەكانی دابەشكردووە، سپكانلو، یان جارجارە ناوی دەبرێ بە سبكلی و حەیدەرانلوی لقێك لە گروپی حەسەنانلو دان ئەنێن بەوەدا كە هێلّی سنووری چیاكان چواردەوری خاكەكەیانی داوە، كە ئەویش تەنیا كەناری ئەو خێلّەكیانەن لەسەری دەژین. ئەوانەی كە نیشتەنین زیاتر دەكەونە خاكی توركیاوە لەوپەڕی رۆژئاوادا، وەك: پاتۆنتز و كوسهك لە باكووری ئەرمینیا، ئەوەی لەم خێلآنە و لە سنووری رۆژهەلآتدا كە بە فرمانی شا عەباس خێلّەكانی زەعفەرانلوی ئامانلو، كەیوانلو، بوو بمێننەوە و سنووری خۆراسان دابین بكەن، كە سەرجەمیان لقەكانی حەسەنانلون یان كرمانجن.

زیاتر بەرەو باشوور، خێلّی هەكاری لە لایەك و خێلّی موكری لە لاكەی تری كەناری چیای ناوەڕاست كە ناچێتە ناو هیچ زنجیرەیەكەوە بەتایبەتی بڕبڕە چیا وەك سنووری

هەواڵنامەی کتێب

سروشتی، هەروەها ئەوانە و لەگەڵ گروپەكانی ئەردەڵان، مەریوان، هەورامان و خێڵەكانی كرماشان، گۆران، شەرەفبەیانی، سنجابی و باجەلان، سەرجەم گشتیان رازین و هەمیشە سنووری سروشتی شاخ و رووبارەكان بووە.

لەو خێلانە تەنیا جاف سنوورێكی جێگیری نیەو لە وڵاتەكەدا بە هەندێ ناوچەی ئاساییدا تێدەپەڕێ. بەڵام زیانێكی زۆر لە ئێران دەدەن ، بە تایبەتی لەو ناوچانەی لێوەی دەچنە دەرەوەی سنووری پێنجوێن. لەو لایەدا سنوورێكی سروشتی نییە، بۆ ئەوانی تر رووباری سیروان و چیاكانی هەورامان دەبنە سنووری دەوردانیان لە ناوچەی توركیا.

سنوورە كۆنەكە لە هەمان كاتدا سێ رەزامەندی گرنگی پێویستە:

١. ئاستێكی سروشتی تەواو هەبێت لە نێوان ئەو نەتەوانەی دەگونجێ لە سنووری خێڵەكاندا.
٢. دووركەوتنەوەی هەموو ئەو خێلانەی لەژێر دەسەڵاتی توركیادان، لەو خێلانەی كە لەژێر دەسەڵاتی ئێراندان. كە ئەوە یەكێكە لەو هۆیانەی زووربەی زۆری پێداهەڵكژان و بەریەك كەوتنەكان لێیەوە سەرچاوەیان هەڵگرتووە.
٣. رەگەزایەتیی خێڵەكان لە هەر لایەكدا ئاستی سنوور بۆ حوكومەت ئاسان تر دەكاتەوە تا بتوانن لە شوێنی خۆیانەوە بەڵێن لە سەرەك خێڵەكان وەرگرن.

گواستنەوەی سنووری هەموو ئەو كارە چاكانەی رامالّی و هێڵێكی بارگاوی بە هەموو توانایەوە راكێشا لە:

١. شەڕی خێڵەكی.

هەواڵنامەی کتێب

٢. چوونە ناوەوەی دوورتر بۆ ناو وڵاتی ئێران.

هەواڵنامەی کتێب

تێبینی دووەم

لەسەر مێژووی کۆمەڵەی خێڵە سەرەکیەکان

هەروەك هێمای بۆ كرا ئەو خێڵانە كەوتونەتە ژێر ئـەم ناونیـشانە سـەرەكیانەی لای خوارەوە:

تیره	بریتیه لەم خێڵانه	تێبینی
١. حەسەنانلو	حەیدەرانلو خۆراسانلو سپكانلو جبرانلو ..... زلانلو ..... ئادەمانلو	تـا ئێـستا ناونـەبراون چونكه لەسەر سنوور نین
٢. هەكاری	جەلۆ شیروانان ئورەمەران شەمدینان ئامێدی * مزوریان* زێباریان هەڤێریان * بەرواریان* بەرچێلان* شێڤەلان* لەیهولان*	* نزیك سنوور نین.
٣. موكری	مامەش	

هەواڵنامەی كتێب

	مەنگوڕ پشدەر	
٤. ئەردەڵان	مەریوان .... ئۆرامان ، هەورامان	لقی خێڵ نیە، بەڵام بە شێوەیەکی رەسمی لەژێر ئیدارەی میرەکانی ئەردەڵاندایە.
٥. جاف	جافی مورادی نەیشەێ قادری میر وەیسی شەرەفبەیانی باجەڵان	
٦. گۆران	قەڵغانی چەگی یوسف یار ئەحمەد کۆیک، گورگێست، نەیرەژی	
٧. هەمەوەند	هەمەوەند ئەحمەداوەند بێهوتی ئەحمەداوەند چەلەبی شیرازی	بنەڕەتی خێڵەکە ئێستا هەڵوەشاوە.

هەواڵنامەی کتێب

حەسەنانلو

هیچ خێڵێ نیە مێژووی دووری خۆی لە پێنج سەد ساڵ زیاتر بزانێت، ئەویش لەبەرئەوەی كوردستان ناوچەیەكی لە ئێستا زیاتر قەدەغەكراو بووە. لە حوكمڕانەكان جیابوو، بەهێز كارایە، هەموو هەوڵەكانی سنووردار كردووە و لە داگیركردن و چوونە ناو وڵاتیان ڕێگربوون. بۆیە تۆمارێكی بێگانە لەو سەردەمانەدا بەرچاو ناكەوێت.

حەسەنانلوش لەم پەیڕەوە بەدەر نیە، لە راستیدا ئەوان لەوانەیە وەك دەردەكەوێت لافی شانازیكردنیان بە بنەچەی خۆیانەوە هەبێت، وەك خێڵەكانی تری بتلیس، هەكاری و كوردەكانی ئەردەڵان، كە هەمیشە رەوەندێكی سەرسەخت بوون و لە ناو چیاكانی بتلیسدا نیشتەجێ بوون.

لە سەردەمی سەلیمی یەكەم، كە لە ساڵی ١٥١٤دا شا ئیسماعیلی لە شەڕی چاڵدێراندا، لە ئاراكسس شكاند. خێڵی حەسەنانلوی گواستەوە بۆ ئەو شوێنەی كە سنووری وڵاتی ئێران و روسیا تێكەڵ دەبن، تا لەژێر فەرمانیدا بن بۆ پارێزگاریكردنی، لەوێ دوو ئەوەندەی جاران كەمتەرخەمتر بوون لەڕووی گوێنەدان بە كشتوكاڵ، لە هەر شوێن و وڵاتێكدا كە پڕ بووبێ لە چیا و زەویش بۆ باخوباخات ئەوان پێی شادمان بوون *.

لقە ناودارەكانی خێڵەكە لەسەر سنووری ئێران نیشتەجێن، كە سپكانلو و حەیدەرانلو بوون، ئەوانە هەرگیز هەڵسوكەوتیان نەبۆتە كێشە بۆ سەركردە و فرمانڕەواكانیان، لەو فرمانڕەوایانەش شا عەباس كە دوای چەند دەساڵێك،

* ئەم رەوشتە كاریكردۆتە سەر ئیدریسی ، كە كوردێكی بتلیس بووە و وەزیرێكی ناودار و هەڵكەوتوی ئەوسای سوڵتان بووە.

زەعفەرانلو، ئادەمانلو و كەیوانلوی هەڵبژارد و ناردنی بۆ خۆراسان تا لە كاتی داگیركردنی توركیادا وەك هێزێك لەژێر فرمانی خۆیدا بن.

بەپێی پەیمانی ١٦٣٩ هەموویان گێڕایەوە بۆ توركیا، بەڵام حەیدەرانلو و سپكانلو زۆر ناڕازی بوون بەو كارە و بەهۆی ئەوەوە زیانێكی زۆریاندا لە خاكی ئێران. دوای ئەو كارەساتە هەستیان كرد كە دەبێ بەندێكی تر لە پەیمانەكەدا زیادبكەن و لەلایەن سوڵتان مەحمودی دووەم و فەتح عەلی شاوە بۆ ئەو مەبەستە مۆركرێ. بەندەكەش دەڵێ: ئەگەر هاتنە ناو وڵاتی ئێرانەوە بەرپرسێتی تەواو دەكەوێتە ئەستۆی سەركردەكانیان. هەروەها سوڵتانی توركیش بەم كارەی ئەنجام دا*.

حەسەنانلو لە ساڵەكانی ١٨٢٩، ١٨٥٤، ١٨٧٥دا هاوبەشی جەنگی توركیان كردووە دژ بە هێزی رووس، بەڵام لە دوایدا خیانەتێكی بلیمەتانەیان لێدەركەوت بەرامبەر بە تورك، بەوەی كە رێیان دا بە هێزی رووس تا بە وڵاتەكەیاندا تێپەڕن، لەبەرئەوەی ئەوان بێكەڵك بوون لەم شەڕەی دواییدا. خێڵەكە هەمیشە ناوبانگی خراپی هەڵگرتوە لەناو كوردەكانی باشووردا و پێیان دەڵێن: شوانی دڕندەی كێوی، چونكە پێشینەیان نییە.

* سپكانلو بانگی سبیكی كرد بۆ پەیمان بەستن، ئەوە بە شێوەی تاك ئەوا دەنوسرێ، سبكانلو یان سپكانلو كە كۆی كوردیە و كۆتایی وەسفی توركی.

هەكاری

خێڵی هەكاری شانازی ئەوەیان دەكرد كە كۆن و ئەسڵزادە ترن لە هەموو كوردەكانی دی، هەر ئەو شانازیە وایكردووە كە ناوەندی كوردستانی راستەقینەیان لە سەردەمانی زۆر زووەوە داگیركردووە. لە لیستی خێڵە ناوەندیەكاندا تەنیا یەك دوو خێڵ ئەمڕۆ یەكن لەگەڵ بنەماڵە سەرەكیەكاندا، ئەوانەش ئامێدی و مزورین و بە زمان و دیالێكت و كلتورەكەیان ئەو بۆچوونە دەسەلمێت. لە رۆژانی دێرینی كوردستاندا حوكمڕانیان لە میرە بەهێز و هەڵكەوتوەكان هەبووە، پێیان دەوترا فرمانڕەوای بتلیس، كە لە بەشەكانی هەكاری نەتەوەیی كوردەوە هاتوون و بە دیالێكتی كرمانجی ئاخاوتنیان دەكرد. یەكێكیان هاوپەیمانی نزیكی موكری بوو، كە رەسەنەترین كوردن. خێڵەكە لافی ئەوەیان لێدەدا كە رەگەزیان لە قەرە وەسمانەوە هاتووە كە سەلجوق بوو، ئەو كاتەی تەیموری لەنگ هاتۆتە ولاتەكەوە، ئەم حاكمی هەكاری بووە. میرەكانی ئەم خێڵە لە بتلیس و جزیرەی ئیبن عومەر و ئامێدی و جوولەمێرگ و سلێمانی فرمانڕەوایی كردووە ، كە ئەوەی دواییان نەبە شوێن و نەبە دیالێكتەكەیان لە خێڵی هەكاری نین. لەگەڵ ئەوەشدا جزیرەی ئیبن عومەر و جوولەمێرگ و ئامێدی لە ناو سنووری خاكی هەكاریدان و ئەوان تیایدا نیشتەجێن.

حوكمڕانی میراتی بووە، میرەكان وەكو هەموو فرمانڕەوایانی كورد، بە پێی پەیڕەوی لە چەند مەرجێكی تایبەتی دانراون. هەروەها كە بڕیاربێ كەسێك لە فرمانڕەوایی لابرێت ، كۆبونەوەی پیران و شازادەكانی تری بۆ دەكرێ و ئەو فرمانڕەوایە یا میرەی كە نەویستە ئامادە دەبێت و ئەگەر دوا بڕیاری لابردنی درا، ئەوا جوتێ پێڵاوی دەنێنە بەردەم و ئەویش دەبێ لە پێی بكات و مەجلیسەكە

جێبهێڵێت. دوای ئەوەش ئەوانەی کە دێنە شوێنی ئەوەی لابراوە، دەبێ پلە و ناونیشانەکەی هەڵگرن و ئیدی دەتوانێ بیپارێزێ.

مێژووی شەڕی چاڵدیران دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٥١٤ کە بە دۆڕاندنی ئێران کۆتایی هات، میری بتلیس و هەکاری دەسەڵاتداری ئێرانیان سەلْماند و خۆیان بەسەر تورکیادا هێشتەوە، بەڵام ئەو کاتە ئیدریسی وەزیری کوردی ناوداری سەلیمی یەکەم لە ژیاندا مابوو، دوای ئەوەی سەربەخۆیی خۆی راگەیەند، کە خاوەنی هێزێکی زۆر و ئاستێکی بەرزی هەبوو. بەهەرحاڵ لەو کاتەدا سوڵتان محەمەدی چوارەم لە ساڵی ١٦٤٩دا دەسەڵاتداریی تورکیای بۆ جاری دووەم سەلماند و تا کۆتایی حوکمڕانیەکەی لە ساڵی ١٨٤٩. دوا فرمانڕوایان شەریف بەگی ناودار بوو، کە لە دوایدا لەلایەن ئەو پیاوانەی هاوبەش بوون لە هێرش و خیانەتکاری تورکدا بە دیل گیرا.

سنووری وڵاتەکە هەمیشە وەك ئێستا بۆ رۆژهەڵات داوێنێکی گەورەیە کە دیاردە و نیشانەکانی سروشتی و هێڵی سنوورەکەی ساڵانی ١٦٣٩-١٩٠٧ دەکەوێتە نێوان ناوچەی هەکاری و موکریەوە. خێڵەکە تەنیا خاوەنی فرمانڕەوای گەورە نییە و بەس ، بەڵکو ئەدیب و نوسەری گەورەی وەك ئەحمەدی خانییشی هەیە، کە شاعیری هەکارییە و پیاوێکی دیندارە، ئەم شاعیرە چەند کارێکی نایابی هەیە.

لە سەدەی نۆزدەیەمەوە ئەم خێڵە ناوبانگێکی ناپەسەندی پەیداکرد، ئەویش بەهۆی سەربڕینی دیانەکان لە ساڵانی ١٨٣٩-١٨٤٣ بە فرمانی نوروڵڵا بەگ و بەدرخان بەگ، کە هەردووکیان لە خێڵی هەکارین. لە ئامێدی لقێکی حوکمڕانیەکە بە ئیسماعیل پاشا کۆتایی هات، کە بەشێوەیەکی جوامێرانە بەرەنگاری هێزی تورکی

کرد و لەم دواییەدا مینێکیان لەژێر کۆشکەکەیدا بۆ دانا، دوای تەقینەوەی گیرا و ناردیان بۆ بەغدا.

شێخەکانی سلێمانی کە چوار خێزانن شانازی ئەوە دەکەن کە لقێکن لە ئامێدی، ژنەکانیشیان هێشتا نازناوی (خان) یان دەدرێتێ کە رێزێکی گەورەیە بۆیان. بەرشوبڵاو بوونەوەی میر و سەرکردەکان هەرگیز کاری نەکردۆتە سەر هێز و توانای خێڵەکە و بەو شتانە ناروخێن، ئەوان ئێستا بەناو مەسەلەن و پاشاکانی تورکیش رازین بەوەی کە لە شارەکاندا نیشتەجێ بن و(بمباش) تیپێکی تورکە و لەوان پێکهاتووە و سەربازەکانیان دوورن لە کوردستانەوە. هەکاری وەك هەموو خێڵەکانی تر ماوەتەوە و بە ئارام دانەنیشتووە و نیوە سەربەخۆیە، لە ساڵی ١٨٨٠ ەوە هەر هەمان ناوبانگی ئەم دواییەیان هەیە ، شێخ عوبێدوڵلا یەکێکە لە ئۆرامەری جەلوی خێڵی ناوەندی هەکاری، هێرشێکی کردە سەر ئێران و میاندواوی داگیر کرد و زیانێکی باشی بە ئێران گەیاند، بەڵام کوتوپڕ سوپاکەی پەرشو بڵاوبۆوە، ئەویش بەهۆی گەڕان بەدوای دوژمنایەتی تایبەتی و خێڵەکیدا، ئەمەش بڵاوەی پێکردن.

هەواڵنامەی کتێب

موکری یان مکری

سنووری ئەم خێڵە لەو بەشەدا باسکراوە کە مامەڵە لەگەڵ ئەم بابەتەدا دەکات تا ئەو دووریەی مێژوو دەچێت. موکری هەمیشە لە ناوچە شاخاویەکانی دەوروبەری سابڵاخدا نیشتەجێن و هەمیشە لەلایەن سەرکردە و فرمانڕەواکانی خۆیانەوە رابەری کراون.

لە راستیدا ئەو دیالێکتەی پێیدەدوێن نزیکە لە زمانی ئاڤێستاوە و رێزمانەکەشیان بە باشی ماوەتەوە و لە چاو ئەو گرژی و چەمانەوە تایبەتیانەی زمانی زەردەشتی کۆندا. ئەم وێکچوونەش روو ئەدات، چونکە هەمیشە لەم ناوچەیەدا نیشتەنی بوون. *پرۆفیسۆر ولیام جاکسن* دەڵێت: لەوانەیە یەکەم شتێ لەسەر زەردەشتییەکان زێدی پێغەمبەرەکەیان بخاتە باشووری ورمێوە، کە لە باکووری سنووری ناوچەی موکریاندایە. ئەوەش جیاکەرەوەیەکی پشت پێبەستووە لەو تیئۆرییەدا کە بۆ یەکەم جار پێشکەش دەکرێ لەبارەی گەڕانەوەی رەگەزی موکریەکان بۆ سەر مادەکان. هەر بۆ ئەو مەبەستەش زۆربەی خەڵکی ناوچەکە خۆیان بە نەوەی زەردەشت دائەنێن و بە زمانێکی هاوشێوەی زمانەکەی ئەوان دەدوێن.

کاتێ شا عەباس تورکەکانی راونا، بەشێکی گەورەی سوپاکەی پێهاتبوو لە کوردەکانی موکریان. خێڵەکە هەمیشە رێزدار بووە و خاوەنی ئاستێکی شکۆمەند بووە لە پڕۆژەکانی دەوڵەتی ئێراندا. هەرچەند زۆر ناوداره، بەڵام هەرگیز لە رووی ئازایەتیەوە لە ئاستی ئەردەڵانی دراوسێیان لەباشووردا نەبوون. نووسەر و زانای ئاینییان نەبووە، هەر چۆن لە ئەردەڵاندا هەیە، تا ئەم دواییەش لەگەڵ ئەوەی

لەسەر مەزهەبی سونی بوون، بەڵام هەمیشە دڵسۆزی شای ئێران بوون، هەرچەندە پیلانەكانی نێو تاران و نارەزایی تورك لەو بارودۆخە بە ئەنجام گەیشت. ئێستاش سابڵاخ پایتەختیانە و لەگەڵ توركیا بوون بە یەك و كەسایەتییان رۆڵێكی جوان دەبینێ لە جێگیری مەسەلەی سنووردا، كە بە دڵنیایەوە لە كۆتاییدا هەر كێشەی لەسەر پەیدا دەبێت. هەروەها خواست و ئارەزووی تایبەتی خۆیان هەیە و لە زۆر باردا سەرو كەسایەتیی توركە.

ئەردەڵان

هەرچۆن هەكاری لە رۆژئاوادان، ئەردەڵانیەكانیش لە رۆژهەڵاتدان، لەساڵی ١٣٠٠دا فرمانڕەوایەكی زۆرداری بەهێز لە سنەدا فرمانڕەوایی دەكرد، هەرچەندە لافی ئەوەی لێ دەدا كە بۆ شەڕ و ناوبانگ نەوەی سەلاحەدینە، چونكە ئەوان لە نەوەی ئەردەڵ خان بوون. لە كوردی و فارسی كۆندا ئەو ناوە بەكارهاتووە، ئیدی ناوی نەوەی ئەردالانیان، یان نەوەی ئەردەڵیان هەڵگرتووە، دەڵێن ئەوان سنەیان لە شوێنی شارە كۆنەكەدا دروستكردۆتەوە و بە بەردەوامی نەوەكانیان لەوێدا حوكمڕانیان كردووە تا ساڵی ١٨٦٥، كە ماوەی زیاد لە ٥٠٠ ساڵ هەمان بنەماڵە لە فرمانڕەوایدا بوون. تا سەردەمی خەسرەو خان (١٧٧٠-١٧٩٨)، فرمانڕەواكان لە وڵاتی ئێراندا سەربەخۆ بوون ، بەڵام ئەو نەتەوەی ئەردەڵانە لەگەڵ ئەوەی لەسەر مەزهەبی سونی بوون، هەمیشە بۆ شا دڵسۆز بوون ، بۆیە شای وڵاتی ئێران بڕیاریدا سەرۆكەكانیان نازناوی والی ئەردەڵان هەڵگرن و فرمانڕەوای شا بن لە ناوچەی رۆژئاوای ناوەندی مەملەكەتە دوورەكەی، كە ئەردەڵانی تێدایە، یان وەكو زۆرجار پێیدەوترا (پارێزگای كوردستان) .

لە سەردەمی زووەوە ناوچەکە دابەشکراوە بە کۆمەڵە و یەکەی تایبەتیەوە کە ئەمڕۆ: سنووری هەورامان، مەریوان، بانە، سەقز، حەسەن ئاباد و ئەسفەندئاباد دەگرێتەوە و سنوورەکەی بەرەو تورکیا کە هەورامان و مەریوان و بانەیە تا ئەمڕۆ نیمچە سەربەخۆن، بە تایبەتی لەم دواییەدا لەوێ لە چیا سەرکەشەکانی هەورامان فرمانڕەوای بنەماڵەیەکی سوڵتانی هەورامان لافوگەزافی ئەوەی لێ دەدا کە لە نەوەی ڕۆستەمی پاڵەوانە، بەڵام بنەماڵەکە جیاوازن لە شانازی کردن و مامەڵەی تایبەتی ئاستی ژیاندا. ئەم میللەتە بە زمانێکی جیاواز لە کوردەکانی تر قسەدەکەن، چەرخی کۆن بێگومان گەورەیە، پڕیەتی لە شتی سەیر، لقێکی موکری دەیانوت کە گوایە ئەم خاکی هەورامانە لە لایەن مەلیکی کێوی دەمانەوە دراوە بە هەورامیەکان، کە ئەو مەلیکانە شوێنی بنەڕەتیان خاکی کوردستانە و ئەمانیش ڕازین کە ئەو شانازیە بکەن. خێڵەکان بێگومان سەربەخۆن و بنکەی حوکمڕانیەکەیان لە پڵنگان بووە. بانەش تا رادەیەك سەربەخۆ بوو، بەڵام هەمووی کوردی تەواو بوون و زیاتر لەژێر رکێفی ئەردەڵاندا بوون، بەهەرحاڵ خانەکانی بانە گومانیان هەبوو لە دڵسۆزی فرمانڕەواکانی هەکاری و ئاغاکانی سلێمانی. کاروباری ئابووری شارەکە یان وڵاتەکەیان لەژێر دەسەڵاتی بنەماڵە وەزیرەکاندا بوو، بە چەشنی کۆنی ئەردەڵانیەکان خۆیان خاوەنی وڵاتە کۆنەکەی دوەیسە بوون کە چەند میلێك باکووری سنەیە. هەروەها لە ناوچەی هەورامانی تەخت بنەماڵەی شێخە ئایینیەکان دەژیان، لەوانەش: شێخول ئیسلامی سنە و ئەردەڵان. لەژێر دەسەڵاتی ئەردەڵانیەکاندا وڵاتەکە پێشکەوتنێکی زۆری بەخۆوە بینی، ئەو کوردانەی رەوەند بوون، بەرە بەرە نیشتەجێ بوون، بەڵام تا ئەمڕۆش سیمای شارستانی بە شارەکانەوە کەمە. ئەدەب و وێژە لە پێگەشتندایە و لە دەربار دا لە

هەوراز نامەی کتێب

سنە چەند شاعیرێك دەبینرێ، رێڕەوی نوسەرە راستەقینەكانی فارسیان گرتۆتە بەر، لە هەموو شارێكەوە یان شارۆچكەیەكەوە، شاعیران لە سنە كۆدەبنەوە و بە دیالێكتێكی كۆنی فارسی، كە كەم كەس تێیان دەگەن، بۆیە زۆر لە ئامادەبووانی كۆڕی شیعر خوێندنەوە كەمیان حەزیان لێیەتی. نووسەرەكان كۆمەڵێ لەو جۆرە شیعرانەیان لەبەر دەمێیە و بەراوردی ساڵانی ١٤٥٠-١٦٨٤ دەكەن و باسی پێشكەوتنی ئەدەبی بەرز و هێمایان دەكرد بۆ مەرجەكانی گەشەكردن و ئاسایش لە وڵاتدا.

ریچ، ئەو پیاوەی سەردانی ئەمانوڵڵای كرد كە لە ١٨٢٠دا والی بوو، سەری سوڕمابوو لەو هەموو گرنگیەی دابوی بەلایەنی ئەدەب لە وڵاتەكەدا و لەو هەموو دەست و دڵ باشیە لەگەڵ میوانەكانیدا.

كاتێ قاجارەكان دەستیان كرد بەوەی كە بناسرێن و دەسەڵاتیان هەبێت، والیەكانی ئەردەڵان چوونە پەیمان و بەڵێنی دۆستانەوە لەگەڵیاندا و زۆر راستگۆ بوون لەگەڵ قاجارەكان، هەرچەند ئەوان لە كاتی خۆیدا ١٧٥١-١٧٧٩ دانیان نەنا بە فرمانڕەوایی كەریم خانی زەندا.

خەسرەو خان كە لەو سەردەمەدا والی ئەردەڵان بوو، ئەمانوڵڵا خان دوای ئەو هات و هیچ شتێك نەمابۆوە نەیكەن بۆ سەلماندنی راستی دۆستانەیان بەرامبەر قاجارەكان . هەروەها بە سەركەوتنی كۆتایی ئاغا محەمەد خانی قاجار ، حوكمڕانی ئەردەڵان زیاتر بەهێز بوو لە بەراوردا لەگەڵ سەردەمانی رابردوودا. ئەو كوردانەی كە دژی لوتف عەلی خانی زەند لە شەڕی وێرانكاردا جیابوونەوە، یارمەتی خەسرەو خانیان دا. دوای ئەوەی بنەماڵەی والی هەستیان بە هەڵوێستی قاجارەكان كرد بە هێنانی كچە شازادەی كچی فەتح عەلی شا بۆ خەسرەوی دووەم لە كەشێكی

سەربەست و كراوەی كوردستاندا. توانای هەبوو بەسەر ئەو كارەدا و كردیشی، بەوەش لە ژنێك دوور دەكەوێتەوە كە لەژێر كاریگەری دابونەریتی ئێرانی كۆندایە دوای ئەوەی كە مێردەكەی دەمرێ، كوڕە گەورەكەی جێی باوكی دەگرێتەوە هەر لە حوكمڕانیدا دەمێنێتەوە و بە كردەوەش لە ئەردەڵاندا حوكمڕانی دەكات، بە هەرحاڵ لە پاش مردنی، غولام شاخانی كوڕی، ویلایەتی وەرگرت و تا ساڵی ١٨٦٥ كە كۆچی دوایی كرد حوكمڕانی كرد.

ناسردین شا، زۆر بە قینەوە دەیڕوانیە ئەو پارێزگایەی كە بە كردەوە سەربەخۆیە، چونكە هەرگیز هاوئاهەنگ نەبوو لەگەڵ سیستمی حوكمڕانی لە وڵاتی ئێراندا. بۆیە هەوڵێكی زۆریدا بۆ كەمكردنەوەی هێزی ئەردەڵان، بۆ ئەو مەبەستەش دەستی گرت بەسەر كوڕی غولام خان شادا و موعتەمەد ئەلدەولە مامی خۆی وەك فرمانڕەوای كوردستان لە جێی دانا.

دانیشتوانی ئەردەڵان چەند سەدەیەكەیە نیشتەجێن و بێدەنگن، هێزی سەربازی كوردەكان بەرەو لاوازی دەڕوات، بەرگری پێشان نادەن، بە پلەیەكی زۆر حوكمڕانەكە بەرەو لاوازی و گەندەڵی دەچێت و بەزەیی نەماوە و تەنیا پەیڕەوی لە والیە كۆنە ناودارەكان دەكەن.

بە هەرحاڵ، هەورامان هەر خۆی راگرت و بڕوای بە مێژووی خۆی هەبوو كە دەتوانێ بەرگەی سەربەخۆیی هەمیشەیی بگرێت. ئێران هەوڵێكی زۆری دا بۆ ئەوەی بیخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، لەگەڵ ئەو بەرگریە نەگۆڕەی سوڵتان حەسەن خانی هەورامی ، كەچی مەملەكەتە بچكۆلانەكەیان لەژێر دەستی فرمانڕەواكەی دەرهێنا.

هێزو توانای هەورامان لـە گیـانی سـەربەخۆیی و ئـازادی بـەرزی هـەموو تـاكێكی هەورامیەوە هەڵئەقوڵێ، كە ئەمەش بەسە بۆ داوای رێز لە گەورە داگیركەران.

خەڵك بێدەنگە، هەورامان بوو بە دوو بەشەوە، پایتەختی پڵنگان چۆڵ بـوو، درا بـە دەست دیوان بەگی و عەباس قولی بەگی كوڕو برای حەسـەن خانـەوە. لـەو كاتـەوە ئـەردەڵان بـوو بـە پارێزگایـەكی ئێرانـی و لەلایـەن فرمانڕەوایـەكی فارسـەوە بەڕێوەدەبرێ، ئەو فرمانڕەوایە چەند ساڵێك دواتر ژنێكی قەیرەی لـە بنەماڵەیـەكی ئەردەڵانی خواست، ئیدی لە سنەدا خـۆی بـە جـورێ دروسـت كـرد، كـە لای والی بەسالاچوو هیچ پەسەند نەبوو. دەسەڵاتیشی لەسـەر مـەریوان و هـەورامان هێـشتا بەهێز بوو، لەگەڵ ئەوەی ئەوان ئێستا لەچاو سـەردەمی رابـردودا، واتـە لـە سـاڵی ١٨٦٥ەوە زیاتر لـە سـەربەخۆیی نزیكترن. هـەروەها خۆشـی پەیوەندیـەكی هـەبوو لەگەڵ نەوە لاوازەكەی غولام شا خان، وەك بیەوێ كاریگەری گومانی سـەربەخۆیی لە كوردستاندا نزمكاتەوە بۆ نیمچە سەربەخۆیی و لەسەر رێڕەوی والی بەسالاچوو.

سنە شوێنێكە زۆر پەرەی سەندووە، ژمارەیەكی زۆر لە كلدانیە دەوڵەمەنـدەكان بـە تەباییەكی نمونەیی لەگەڵ كوردەكاندا دەژین، تاكـە گرنگـی ئەوەیـە كـە پایتـەختی كۆنی كوردە و تا ئێستاش رێژەیەكی گەورە لە خانەوادەكانی كۆنی كوردی تێدایە.

جاف

كلتوری خێڵەكی و مێژووی ئەردەڵان زانیاری ئەوەمان دەدەنێ كە ئەم خێڵە بە رەگەز بچوكترە و لە پارێزگاكانی ئەردەڵان ناوچەیەكیان لە جوانرۆ داگیركردووە، ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ٢٠٠ ساڵ لەوەبەر. بەگەكانی خێڵی جاف هەرچەند سەربەخۆ بوون، بەڵام ملكەچی فرمانی ئێران و لەژێر چاودێری والی ئەردەڵاندا بوون، كە ئەوەش بۆ چەند هۆیەكی جیاواز دەگەڕێتەوە. بەهەرحاڵ دوژمنایەتی دورستبوو لە نێوان بەنی ئەردەڵان و بەگەكانی جافدا، بۆ ئەو مەبەستەش وەفدێك لە سنەوە چوو بۆ جوانرۆ.

ئەوەبوو براو و كوڕی سەرۆكی جاف گیران و كوژران، پاشان هەندێ لە سەرۆك خێڵە بچوكەكان هەڵهاتن و پەنایان بردەبەر پاشای سلێمانی، بەڵام هەندێكی زیاتریان بە پەیڕەوی لە كلتوری باوباپیریان لە جوانڕۆدا مانەوە. كوڕی والی لە ئەردەڵان كرا بە فرمانڕەوا. خێڵە سەرەكیەكەی جاف و ئەو بەشەی لە فرمانڕەوایی خرابوون بە لەداردانی سەركردەكانیان، كە لە خێڵی مورادی بوون، ئەم خێڵە بەشێكی گەورەی جافە و(١٠٠٠٠) ،دە هەزار خێزان دەبن، رەویان كرد بۆ خاكی پاشای سلێمانی.

ئیدی بەهۆی پەیوەندیانەوە و بە بڕیاری حوكومەتی تورك، رێگە دران كە هەواری هاوینەیان لەم شوێنانە هەڵبدەن: بەرزاییە نزیكەكانی پێنجوێن لەسەر سنووری ئێران، هەروەها هەواری زستانەش لەو زەویانەی سەربەخۆن لە حوكومەتی كەركوك، پایزانیش بۆ دەشتی شارەزوور، لە ناوچەی حوكومەتی ناوخۆی گوڵ عەمبەر سەربكەون. ئیتر دوای ئەوانە خێڵی جاف بوو بەو خێڵەی كە ئەمڕۆ هەیە و لە ژمارەیەكی زۆری گوندەكانی شارەزووردا نیشتەجێ بوون. ئەو كەمایەتیە جافەی لە جوانڕۆدا مابوونەوە، بۆیان دەركەوت كە مەحاڵە لەژێر ستەم و زۆری

هەواڵنامەی كتێب

میری ئەردەڵاندا بمێننەوە، بۆیە بڕیاریاندا بچنە خاكی گۆرانەوە و پەنابەرنە بەر سەرۆكەكانیان. ئەو بەشانەی چوونە ئەوێ: قادری میروەیسی، تایشەی، قەڵغان چاگی، یوسف یار ئەحمەد، كۆیك، تەپێژی و گورگكایش، كە بەشێكی لەناو گۆراندایە و بەشێكی بچوكی لەژێر دەسەڵاتی فەتاح بەگدا، لەو چۆڵەوانیەی كە گۆران و جاف وەك یەك بەش دەكات هەڵیان دابوو. هەر كە ئەیانزانی خێڵە گەورەكە سەرقاڵی كاروباری ترە، هێرشێكیان دەكرد. جگە لەو خێڵانەی پەنایان بردبووە بەر گۆران، هەندێ خێزانیش چووبوونە سنجابی.

باجەلان، ئەوەی ئێستا لەسەر سنوورە، لە بنەڕەتدا بەشێكی جافە و پێشتر لە (دێرنە) بوون، ئەمانە لە جوانڕۆی كۆنی خێڵی جاف بوون، گۆران لەوێ دەری كردبوون، هەرچەند وڵاتێكی گەورە و قایم بوو. ئیدی ئەم هەوارەی ئێستایان هەڵدا و هەموو پەیوەندیەكیان بە خێڵی جافەوە پچڕا.

لە كۆتاییدا هەندێ گرنگییان پەیداكرد، ئەویش دوای داگیركردنی زەهاو لەلایەن توركەوە و بنیاتنانی شاری سەرپێڵی زەهاو و ناونانی بە ناوی پاشای باجەلانەوە. سەرۆكی پارێزگای زەهاو لەژێر دەسەڵاتی توركدا بوو، هەروەها سەرۆكی ئێستای باجەلان، ناوی كەریم خانی كوڕی عەزیز باجەلانیە، كە خێڵێكی بچوك و بە ڕەگەز جافن. شەرەفبەیانی لە باكووری باجەلاندا بوو، كە هەموو بیرەوەریەكی بە خێڵە سەرەكیەكەوە لە یادكردبوو. گشت خێڵەكان هاوبەشی ڕەگەزاتی جاف دەكەن، جگە لە شەرەفبەیانی و باجەلان، كە بە بیست هەزار خێزان، یان ١٢٠ هەزار كەس دادەنرێن. ئەمانە جیاوازن لە خێڵەكانی جافە عەرەبەكانی یەمەن ، كە پاشاكانیان خۆزگەیان ئەخواست ئەوانیش بخرێنە سەر كۆی خێڵەكانی ئەمان، چونكە لەسەر

زەوی خێڵی تر نیە هاوشێوەی ناوی ئەمانی هەبێت. جافی تورکیاش سێ بەشن، کە زانیاری لەبارەیانەوە کەمترە لە بەشەکانی تر.

خێڵەکانی جاف: ئەماڵە جافی سەرتەك، جافی تیلان، میکایلی، ئاغاسووری، چەنگەنی، رۆخزایی، تەرخانی، باشکی، کیلالی، زەردۆی یەزدان بەخشی، شێخ سمایلی، سادەنی، موسەوی، تیلەکۆ. سەرجەم ئەو خێڵانە لەژێر فرمان و سەرکردایەتی مەحمود پاشادان، کە براگەورەی سێ برای بنەماڵەی فرمانڕەوایە و سەرۆکی بەشێکی گەورەی ناوەندی پشتەماڵەیە. مەحمود پاشا هەمیشە لەگەڵ خێڵەکەدا گەرمیان و کوێستان دەکات و لە کۆچ و رەودا پێکەوەن و بە سەرۆکێکی گشتی ناسراوە. دوای ئەویش وەسمان پاشایە، کە سەرۆکی بەشی دووەمی خێڵی ناوەندی پشتەماڵەیە و بە شێوەیەکی گشتی زیاتر لە شارەزوور نیشتەجێن، هەروەها وەسمان پاشا نزیکەی هەموو ناوچەی گوڵ عەمبەری بە دەستەوەیە و لەگەڵ ئەوەی زۆر بەهێزیشە، کەچی وازی لە هەموو شت هێناوە و بووە بە قایمقامی گۆڵ عەمبەر. سێ بەشی یان کەمتر لە پشتەماڵە بە دەست (کەیخۆرسو بەگی)ەوەیە، کە فرماندەی سەرەکی محەمەد عەلی بەگە و لە قزلڕەبات دەژی و خاوەنی باخ و باخاتێکی زۆر و کۆشك و تەلارە. هەروەها مەحمود پاشاش زەوی و زارێکی زۆری لە ناوچەی خانەقین هەیە. ئەوەی لێرەدا ماوە باسکرێ ئەو دوو خێڵە بچوکەی جاف لە ناو تورکیادا، کە خۆیان وا دادەنێن گوایە جیان و تەنیا بە شێوەیەکی گشتی دان دەنێن بە مەحمود پاشادا، ئەوانەش: بەهرام بەگی و وەلەد بەگین، کە بە هەردووکیان دەتوانن ٨٠-١٠٠ سوار لە کاتی پێویستدا و بە فرمانی مەحمود پاشا کۆبکەنەوە، ئیدی لە هەموو کاروبارێکی تردا سەربەخۆن، سەرجەمی هێزی گشتی جافەکانی تورکیا، بە هەر سێ براکە دەگاتە چوار هەزار سوارەی

چەكدار بە تفەنگی مارتینی كورت، ئەوەش هەمیشە ئامادەن بۆ چالاكی و لەژێر فرماندان.

وەسمان پاشا ، كە قایم مەقامی گوڵ عەمبەر بوو، كۆچی دوایی كرد و مەجید بەگی كوڕە گەورەی شوێنی گرتەوە و سەركردایەتیی ئەو بەشەی پشتەماڵەی دەكرد و لە هەڵەبجە دەژیا.

تا ئێستاش هەندێ خێڵی بچوكی جاف هەر لە جوانڕۆ ماونەتەوە و لەژێر دەسەڵاتی حوكومەتی سنەدا بە تەواوی لە خێڵی جاف جیان ، ئەوانەش: قوبادی بابەجانی، وەلەد بەگی، ئیناخی ئیمامی، دەروێشی، دلەتەژە، میراوبەگی، دایتەری و نامداربەگی، كە هەندێك لەوانە نیشتەجێن و ئەوانی تر لە وەرزی زستاندا كۆچ دەكەن بۆ دەشتی زەهاو .

لەم كاتەدا خێڵی جاف سەرچاوەی ئاژاوە و بێزاری تورك و ئێرانن، ناوچەكانی دەوروبەری بانە و سەقز وێران دەكەن. خۆشبەختانە مەحمود پاشا فرمانڕەوایەكی بەهێزە و تا رادەیەكی بەرچاو دەسەڵاتی بەسەر خێڵەكەدا دەڕوات، هەروەها هەمیشە لەگەڵ خێڵەكەدایە و دەڕۆن بۆ سەر سنووری لای پێنجوێن. لەوێشەوە هێرش دەبەن. مەحمود پاشا لەگەڵ ئەوەی سەرۆكی بەشێكی پشتەماڵەیە و سەرۆكی گشتی ئەوانی تریشە و سیاسەتێكی تایبەتی هەیە لە كاروباری پەیوەند بە خێڵەكەوە، بۆیە هەندێك لەو یاخی بووانەی دژی دەسەڵاتی ئەم هەستابوون، بێبەزەییانە لەناوی بردن.

بە هەرحاڵ لەم ساڵانەی دواییدا گومان كەوتەسەر سەرۆكە نیشتەنیەكان، وەسمان پاشای برای مەحمود پاشا، تاهیر بەگ و مەجید بەگ، كە بە ئاشكرا مەیلیان بەلای ئێرانا هەبوو، وەسمان پاشاش كە تا مردیش قایمقام و فرمانڕەوای شارەزوور

هەواڵنامەی كتێب

بوو، بەو هەڵوێستەی ئازاری توركیای دابوو، كە عادیلە خانم، خاتونێكی گەورەترین بنەماڵەی ئۆرستوكراتی هێنابوو، بەهۆی ئەوەوە سۆزێكی تایبەتی لەگەڵ وڵاتی ئێراندا پەیداكردبوو. كە هیچ كارمەندێ بەرگەی ئەوەی نەدەگرت و دەبوایە دەستوپێوەند تەنیا فارس بێت و هەرگیز رێی نەدەدا لەبەردەمیدا بە توركی قسە بكرێت.

دوای ئەوەی هات بۆ هەڵەبجە، كە خۆی بەر لە ١٥ ساڵ لەوەبەر هاوبەشی وەسمان پاشا بوو لە موڵكەكەدا. ئیدی بە هەیبەت و هێز و توانایی زانیاری بەدەستهێنان تەواو دەستی گرت بەسەر هەموو كاروبارێكدا و فرمانڕەوایی لەژێر چنگی وەسمان پاشا دەرهێنا و خۆی بوو بە بەرپرسی گشتی و دادگا و دادوەری تایبەتی سەپاند و بازاڕێك و سێ كۆشكی لە هەڵەبجەدا درووستكرد و پاشایەتی كردە مەخسەرە و ناونیشانێكی بێ نرخ. ئەوە بوو لەژێر فرمان و دەستووری عادیلە خانمدا، گوندێكی بچوكی وێرانە بووە شارۆچكەیەكی پێشكەوتوی رازاوە، كە پڕبووە لە میوانانی كورد و فارس.

هەروەها بە فرمانی ئەو هێڵی بروسكەی توركی لە نێوان سلێمانی بۆ توركیا پچڕێنرا و سوور بوو لەسەر بڕیارەكەی تا توركیای ناچاركرد پاشگەزبێتەوە لە فرمانی لابردنی وەسمان پاشا لەسەر كار. هەواڵەكانی ساڵی رابردوویان ئەم جۆرە ئەنجامەی ئەبێت، كە لە راستیدا دڵخۆشكەرنیە و ئەوانیش بە دڵنیاییەوە دایدەمەزرێننەوە.

هێشتا عادیلە خانم هێزێكی گەورەیە و هەموو ناكۆكی و كێشەكان دەگەڕێتەوە بۆ لای ئەو، تەنانەت قازی و پیاوانی ئاینیش كە لە لایەن توركیشەوە دامەزراون، بێ رەزامەندی ئەو ناتوانن بڕیار لەسەر كارێ بدەن . بەرپرسە توركەكانیش ئەگەر

بیانویستایە بچنە دیوەخانەکەی، دەبوایە لەرێی تایەر بەگ و مەجید بەگەوە برانایەتە خزمەت خانم. دیوەخانەکەشی لە لایەن کارمەندی ئێرانەوە بەرێوەدەبرا، کە فارسیەکی باشی دەزانی و نامەکانی پێ دەنوسی و ئاخاوتنیشی پێدەکرد.

عادیلە خانم لە پەیوەندیەکی بەردەوامدا بوو لەگەڵ شازادەکانی کوردی سنە، کە ئەمەش تورکی تەواو بێزار کردبوو، بێدەسەڵاتیش بوون لە دەست تێوەردانی کاروباری جافدا. سامانێکی زۆری هەبوو، منداڵەکانیساڵانە بۆ پشو دەنارد بۆ وڵاتی ئێران، کە ئەمەش بۆ بێ نرخی تورکیا بوو، هەروەها زەوی و زارێکی زۆری هەبوو لەسەر سنووری کێوی باڵانبۆ لە هەڵەبجە. سەرکردەکانی تری جاف تا رادەیەك خۆیان بەوە جیادەکردەوە کە دوورن و مەحمود پاشا لە سلێمانی هەندێ بازاڕ و خانی تیا دروستکردبوو، کە لەسەر دەروازەی بازاڕ و خانەکان، شێرو خورشیدی وڵاتی ئێرانی وەك هێمایەك هەڵگرتبوو. لەم دواییەدا تورکەکان فشاریان خستە سەر جاف، بە بیانوی ئەوەی سەربازیان لێبگرن، باجیان لەسەر زیادکردن، کە ئەمەش کارێکی گەوجانەی سەرنەکەوتو بوو.

ئیدی وەك پاراستنی گیانی سەربەستی و سەربەخۆیی خۆیان وەك پارێزگاری سەر سنوور وردە وردە هەندێ سواریان نارده سەر سنوورەکان و کەمێ باجیان ئەدا و یان نەیان ئەدا و چاویان لێدەنوقێنرا. ئەوەش بۆ ئەوە بوو کە جاف لە لایەکەوە نەیدەویست کوڕەکانیان بنێرن بۆ دوور و بە واتایەکی تر بۆ وڵاتی تورك، یان عەرەب و لەوێ بەرگی سەربازی لەبەربکەن و کڵاو و جامانە و مشکیەکانیان بگۆڕن بە تەربووش.

مەحمود پاشا و وەسمان پاشاش هەڵوێستیان زۆر لەوە باشتر نەبووە، لە دوو سێ شەڕی دەستەویەخەدا بە چەقۆ شەڕیان کردووە و هەردووکیان زۆر تووڕە بوون، بەڵام

ئاسایش هەمیشە لای عادیلە خانمەوە سەری هەڵداوەتەوە، کە دەیویست دان بەخۆداگرتنی تورکەکان نەبێتە هۆیەك بۆ لاوازی خێڵی جاف و بڵاوەکردنی سەرکردەکانی.

لە لایەکی ترەوە مێردکردنی بە وەسمان پاشا، پەیوەندیەکی دۆستانەی چاکی دروستکرد لە نێوان خێڵی جاف و ئەردەڵانیەکاندا، هەروەها لەگەڵ خێڵەکانی کولیای کاندۆڵە و سونقور و خێڵە بچوکەکانی تر، کە سەرۆکەکانیان پەیوەندی دۆستایەتیان بە عادیلە خانمەوە هەبوو.

هەواڵنامەی کتێب

گۆران

گۆران لەگەڵ بیروباوەڕی ئاینیە ناوێزەکەی و دیالێکتە جیاوازەکەی لە زمانی کوردیی ئێستا، یەکێکە لەو خێڵانەی کە زیاتر سەرقاڵی کێشە مێژووییەکانی کوردستانە. لەو تیئۆریانەی کە زیاتر بە نائاسایی پێشکەوتووە بۆ زانیاریگەیاندن لەبارەی بنەچەی خێڵەکە و سەرنج راکێشانی گەڕۆکەکان، تا بڕواننە سەرجەمی بیروباوەڕی ناوێزەی عەلی وللاهی، کە دەڵێن گوایە مەیلانە بەلای بانگهێشتنی جوولەکەوە. (راولینس) دەڵێ: زوربەی خێڵەکانی باشوور و خێڵە ونبووەکانی جوولەکەکان رەگەزێکی سامیان هەیە، بەڵام هەندێ راوبۆچوونی تر لێرەدا گومانی هەیە لە رەگەزی ئەم توخمە ناوێزەیە.

گۆران، لافی ئەوە لێدەدەن کە نەژادیان دەچێتەوە سەر (بەهرام گور) و باوەڕیان وایە کە هەمیشە لەم وڵاتەی ئێستادا نیشتەجێ نەبوون، سنووری باکووریان دەگاتە سەر رووباری سیروان لە بەشی سەرچاوەی رۆژئاوادا، بەڵام لە وەرزی بەهاردا خێڵەکە سەردەکەون بەرەو بانە و لەوێدا بەریەککەوتن دروست دەبێت لەگەڵ خێڵی جافدا، کە دەبێتە سەرچاوەی شەڕ و ناکۆکی نێوانیان.

لەوەدەچێ گۆران وەك خێڵێك مێژوویەکی بەدوای یەکدا هاتووی بەردەوامی نەبێ، چونکە ئەوە بە تەواوی ئێستا دەردەکەوێت، پاش پەیمانی ساڵی **١٦٣٩** لەو سەردەمەدا کەڵهوڕەکان لە وڵاتی ئێستای گۆراندا و لە باشووری سیرواندا نیشتەجێ بوون. وەرزێرانی کرند، بانەویچ و ناوچەی رۆژهەڵاتی زەهاو بەگشتی کەڵهورەکان تیایدا بڵاو بوونەتەوە، بە تایبەتی ئەوانەی لە (دەرنە) دەرکرابوون، (نزیك شیروان، کە ئێستا تەنیا ئاسەواری قەڵایەك و وڵاتێکی وێرانەیە). ئیدی ئەم چین و توێژە جوتیار و وەرزێرانە ناوی گۆرانیان هەڵگرت و خاوەنی کلتوری هەردوو

گۆرانی نیشتەجێ و رەوەند و ئەو كەڵهورە دەركراوانەی كە ئێستا ناوی ئەوانیان لە خۆیان ناوە، لە كاتێكدا كە بەشێكی جیان لە دیالێكتی باوخۆی كوردەكان و زۆر جیاوازە لە گۆرانیش .

بەم چەشنە ئەمڕۆ خێڵەكە بە گۆرانی بەشكراو دەناسرێ، بەشێكی رەوەندە و بە كوردی كەڵهوڕی ئاخاوتن دەكەن و ئەوانی تریش نیشتەنیەكان و گۆرانی سەرەكی دیالێكتی (گۆرانی) لە ئاخاوتندا بەكاردێنن. ئەوەش بنەچەییە و وەك دیالێكتێك دادەنرێ چونكە لە تاجیكی كۆنی فارسیەوە هاتووە. ئەو خەڵكە نیشتەجێیانەی خێڵی (ریزهو) كۆنترن، دوای ئەوەی لە توانەوە دەربازبوون و لە كاتی داگیركردندا چوونەتەوە ناوەوە، وادەردەكەوێت كە ئەوانە هەورامی بن، چونكە بە زمانێك دەدوێن كە پێكهاتووە لە زمانی ریزهوی و گۆرانی نیشتەنیەكان، كە لە هەمان رەگەزی جێگیرن. پاش ئەوەی لە ولاتی نوێدا هێزیان گردكردەوە، ئێستا خێڵە نوێكەش پێیدەوترێ خێڵی گۆران، كە پێكهاتووە لە گۆرانی نیشتەنی و كەڵهوڕ و رەوەندی زەنگەنە. ئیدی بۆ دووەم جار كشانەوە بەرەو باكوور و باجەلانیان لە (دەرنە) وەدەرنا كە كاتی خۆی داگیریان كردبوو.

فرمانڕەوایانی خێڵەكە هەمیشە نازناوی (سوڵتان)یان هەڵگرتووە، خێڵە سەرەكیەكە بریتیە لە شەش خێڵی ناوەندی : غەوارە، نیریجی، قەڵغانی، ببیانی، كەلی زەنجیری، كە بنكەی سەرەكیان لەم شوێنەیە و ناوەكەشیان هەر لە شوێنەكەوە وەرگرتووە. سەرۆكی ئێستایان حسێن خان كوڕی ئەسەدوڵڵا خان كوڕی مستەفا خانە، كە یەك لەدوای یەك و لە كاتی خۆیدا سەرۆك خێڵ بوون. حسێن خان شازادەیەكی قاجاری هێناوە و كوڕێكی لێبووە و ناوی ناوە محەمەد والی خان، خانی خانان، كە ئێستا نەماوە.

هەرزانەی كتێب

حسێن خان مەنسورالملوك، كە فرمانڕەوایی قەسری شیرینی درایە، بەم شێوەیە دەسەڵاتی درێژدەبێتەوە بۆ سەر سنوور، بەڵام پۆستەكەی لەژێر چاودێری داود خاندا بوو، كە بەهێزترین دۆست و سەرۆكی كەڵهور بوو.

شوێنی پارێزگای كرماشانی ئێستا زۆر بەهێزە، بۆ ئەوەی پارێزگاری بكرێت لەلایەن گۆران و كەڵهوڕەوە، پێكەوە هەشت هەزار سواریان كۆكردەوە، بۆ ئەوەی نەك تورك هەوڵی ئەو جۆرە پەلامارانە بدات، وەك لە باكووری كوردستاندا كردی. كەچی هەمەوەند (كە دواتر لەبارەیەوە دەدوێین) ئەم هەلەی قۆزتەوە بۆ داواكردنی پەنابەری لە گۆشەیەكی بچوكی خاكێكی نزیك گۆراندا، كە لەوێدا پارێزراون و لە هەمان كاتیشدا دەتوانن پەلاماری توركیاش بدەن و بچەنە ناو خاكەكەیانەوە.

لەژێر فرمانڕەوایی ئەم سەرۆكەدا خێڵەكە هێز و توانای پێشووی لە دەست چوو، هەرچەند لاواز بوو، نەشیئەتوانی لە نارەزایی خانی ناوەند دڵنیابێت. بە چەشنی والیە كۆنەكانی ئەردەڵان، سوڵتانی گۆرانیش مەزهەبی شیعەی محەمەدییان وەرگرتبوو، تا سوپاس و ستایشی پاشاكانی ئێران بەدەست بێنێ، بەڵام خێڵەكە لەسەر مەزهەبی عەلی وڵڵاهی بوون و شوێنی پیرۆزیان هەبوو، بە شێوەیەكی تایبەتی، زەردە، بابایادگار لە خاكی خۆیاندا پیرۆز بوون لەلای هەردوو خێڵەكە، دانیشتوانی ئەو كاتەی بەر لەوەی كەڵهوڕ دەركرێ و بن بە گۆران لە بیروباوەڕدا.

(سێر هێنری رەولینسن) لە ١٨٣٤دا تیپێكی لەم خەڵكانە پێكهێنابوو، ئەو زۆر رازی بوو لە توانای سەربازی و شێوەی رێكوپێكی و ملكەچیان بۆ فرمان.

دەستێكی باشیان هەبوو لە راگرتنی تایشایی و موراد وەیسی جافەكان، ئەوەش وەك پارێزگاریەك تێیدەڕوانن و خۆشیان بە گۆران دادەنا.

هەمەوەند

ئەمە ناوی لقێکی خێلێکە کە لە قەرەداخی سەر بە سلێمانی دەژین، بەڵام پێویستی بە شیکردنەوەی زیاتر هەیە، بەتایبەتی خێڵە ناوەندیەکان کە لەژێر ناوی جیاجیادان.

لەسەر زاری هاووڵاتیانەوە، وادەردەکەوێت کە هەمەوەند خێڵێکی گەورەیە و لە سەر سنوورەکانی نزیك قەسری شیرین دەژین. لە سەردەمانی زوتردا ئەم خێڵە بە یەکسانی لە دوژمنایەتیدا بووە لەگەڵ عەرەب و تورك و ئێران و بگرە کوردیش. ئەوەش بە تەواوەتی لە مێژوودا دیارنیە، تا ئەم دواییە کە دەرکەوت ئەوان وەکو لقێکی جاف ئاخاوتن دەکەن و جلوبەرگ لەبەردەکەن و خواپەرستی دەکەن. ئاژاوەنانەوە و کێشە دروستکردنی هەمیشەییان کردونیە سەرچاوەی بێزاری کە بەرگەگرتنی ئاسان نیە. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا و بگرە زوتریش لەوانەیە خێڵەکە بەش بووبێ و ئەو بەشەی ناوی هەمەوەندی لەخۆی ناوە، کە لەوانەیە ئەحمەدەوەند بێت (وەك گۆکردنی وشەی (حەمە)ی کوردی لە فارسیدا) ئەم خێڵە لە کرماشان نیشتەجێیە، یان روونتر، هەواری زستانەیان لە باکووری قەسری شیرینە، لەوێشەوە هێرش دەکەنە سەر خاکی تورکیا. هەروەها هەواری هاوینەشیان لەلای خاکی ئێرانەوەیە. یەکێکی تر لە بەشە سەرەکیەکانی چوون بۆ ناوچەی قەرەداخ و لەوێ جێگیر بوون، بەڵام هیچ شتێکیان لە کلتوری کردەوەی شەڕەنگێزی خۆیان وون نەکردووە. بەشە سەرەکیەکەشیان لەژێر فرماندەی جوامێر میرخاندا، نزیك قەسری شیرین لەسەر خاکە کۆنەکەی خۆیان ماون و لەژێر دەسەڵاتی ئێراندان. لەوێد ئەو خێڵە زۆر لاسارە و سەرپێچی دەکات و کێشەیەکی زۆر ئەنێنەوە. بە چەند میلێك وڵاتەکەی بە دەوری خۆیا پاکردۆتەوە، خێڵە گەورەکان بێزار دەکات و

پەلاماریان ئەدەن و هەڵدێن. بۆیە حوكومەتی ئێران نائومێد بوو لەوەی كە بە هێزی سەربازی دەست بگرێ بەسەریاندا، ناچار هەوڵیدا كە ساڵانە بڕی سی هەزار قڕانیان بداتێ بۆ پارێزگاری كردنی سەر سنوور، بەڵام بەر لەوەی پارەی ساڵانەكەیان وەرگرن، هەرچەند ئەوان هێشتا لەسەر سنوور بوون بۆ پارێزگاری كردن، لەپڕ بە پیلانێك دەوریان گیرا و سەرۆكەكەیان گیرا و لە داریاندا، پیلانەكەش زۆر سەركەوتوانە جێبەجێ كرا.

ئیدی لەبەر چەند هۆیەك كە ناتوانرێ روونكرێتەوە، لە ساڵی **١٨٨٧**دا توركەكان بۆ بەكارهێنانیان دژی ئێران، خێڵەكەی بانگكردەوە و ئەوانیش داواكەیان پەسەند كرد و لە سنوور پەڕینەوە و گەڕانەوە ناو كەسوكاریان لە قەرەداخ، بەوەش توركیا تەواو شادمان بوو. جوامێر میرخان بە تەواوی سەركردایەتی خێڵەكەی كرد تا وەك دەڵێن لە ١٨٨٦دا كۆچی دوایی كردووە. لە دوای خۆشی حەمەی كوڕی بۆتە جێگیری و تا ئێستاش سەرۆكی هەمەوەندە.

لە هەمان كاتدا كە هەمەوەندی قەرەداخ ئاهەنگی دروستبوونەوەی خێڵەكەیان دەگێڕا، دەستەوسان نەبوون لە پەلامار و هێرشكردن، ئەوەبوو تەنیا بە رمەكانیانەوە چوون بۆ سەر سنووری توركیا و روسیا نزیك بایەزید و لەوسەرەوە بە ماڵ و تاڵانی و چەكەوە گەڕانەوە، دوای ئەوەی بێ زیان بەناو وڵاتی هەكاری و حەسەنانلودا پەڕینەوە و هاتنەوە، ئیدی بۆ ماوەیەك پشویاندا، پاشان لە ١٨٨١دا دایان بەسەر سلێمانیدا و بۆ ماوەی چوار رۆژ دەوریان گرت و تا رادەیەك دەستیان گرتبوو بەسەر شارەكەدا، بەڵام بەهۆی هاتنی دوو تیپی سەرباز لە كەركوكەوە شارەكە ئازاد كرا. هەر لەبەر ئەوەش بوو كە ئەو بەشەی خێڵەكە دوورخرانەوە بۆ سەحرای سینا، بەڵام بە فرمانی پاڵپێوەنەری زكماكی لە مرۆڤدا، گەڕانەوە بۆ

هەواڵنامەی کتێب

وڵاتی خۆیان و زێدی باووباپیریان، بەردەوام لە ڕێگەی گەڕانەوەدا سەرقاڵی تاڵان و جەردەیی و کوشتنوبڕین بوون، دەڵێن ماوەی گەڕانەوەکەیان شەش مانگی پێچووە و تا ئەمڕۆش شانازی بەوەوە دەکەن کە لەو ڕێگەیەدا عەرەب و تورکیان وەك یەك تاڵان کردووە. پاشان چوونەتە ناو خاکی جافەوە، بەڵام ئاگایان لەوە بووە، ئەگەر سەربزێوی لەوێدا بکەن، لەوانەیە کۆتایی هەمەوەندبێت، کە ژمارەیان تەنیا ٣٠٠ سوار بوون بەرامبەر بە هەزار سواری جاف، ئەمەش وەك پەندێك پەسەندیان کرد و داوای لێبوردنیان کرد و پاشگەز بوونەوە.

لە ساڵی ١٩٠٨دا بۆ ماوەی دوو ساڵ یاخی بوون و باجیان نەدا و داوای لابردنی حاکمی سلێمانییان دەکرد. هەموو ڕێگەکانی ناوچەی خۆیان گرتبوو، هەروەها هێرشیان دەکردە سەر بنکەی بچوکی سەربازی لە قەرەداخ.

لە هاوینی ساڵی ١٩٠٩دا هێزێك لە چەمچەماڵ کۆکرابۆوە بۆ پاکردنەوەی هەمەوەندەکان، تابورێکی ٢٥٠ سەربازی تورك بە رابەری ئەفسەرێکی پلەدار و چەند ئەفسەرێکی تر و چەکدار بە چەکی ماوزەڕ، ناردیانن بۆ سلێمانی لەگەڵ ١٠٠ تفەنگی ماوزەڕی نوێ بۆ کوژاندنەوەی راپەڕینی کوردەکان و دامرکاندنەوەی یاخی بوون لەسەر سنووری ئێران.

هەمەوەندەکانیش هەموو پیاوە شەڕکەرو ئازاکانی خۆیان کۆکردەوە کە نزیکەی ١٧٠ سوار و پیادە بوون، لە بازیاندا بۆسەیەکیان نایەوە تا کاروان گەیشت و هەر لەوێدا دەوریان گرتن و لە ماوەی ١٥ خولەکدا دوو ئەفسەر و ژمارەیەك لە سەرباز کوژران، ئاژەڵەکانیان بەرەڵاکرد و چەك و جبەخانە و خواردن و پۆشاکەکانیان تاڵان کردن. لە هەمان کاتدا هێزێکی ٣٥٠٠ سەربازی لە چەمچەماڵدا کۆکرابۆوە، کە ماوەی سێ مانگ بوو چاوەڕێی فرمان بوون تا دژی هەمەوەند بەڕێکەون. هەمان

سوارە جەنگاوەرەكانی هەمەوەند كە رزگار بووبوون لە كاروانەكەی بازیان، شەوانە هێرشێكیان كردە سەریان و سەرچاوەی ئاوەكەیان بڕی و هێسترەكانیان بەرەڵاكرد و چەند سەربازێكیان كوشت و پاشان بە یەك كوژراوەوە گەڕانەوە.

دوای چەند مانگێك دواتر هەشت هەزار سەرباز لە چەمچەماڵ كۆكرایەوە بۆ قەڵاچۆكردنی ٢٥٠ سوارەكەی هەمەوەند، هەروەها دوو دادوەریش دانرابوون بۆ دادگایی كردنیان و سزادانیان دوای ئەوەی كە گیران.

لە ئابی ١٩٠٩دا فرماندەی گشتی گەیشت و بەرەو وڵاتی هەمەوەند كەوتنەڕێ، هیچ بەرگریەك نەبوو، چوونە بازیانەوە، نە پیاوێك، ژنێك، منداڵێك، تەنانەت ئاژەڵێكیش لەو ناوەدا نەبوو، خۆیان شاردبۆوە و بڵاوەیان لێكردبوو.

ئیدی بەناو گوندەكانی شوان و خێڵەكانی تردا بڵاوبوونەوە و رێیان پێدرا كە لەناویاندا بژین.

بەڵام هەمەوەند دەگەڕێتەوە، جارێكی تر هەمان مێژوو دووبارە دەبێتەوە و هەمان شت بە توانایەكی نوێوە دەكەنەوە یان دەتوانن بیكەنەوە.

تەنانەت ژنەكانیشیان بە هیمەت و چاونەترسێكی بێ وێنەن لە هەڵمەت و شاڵاودا. زۆر كەس سەرگوزەشتەی ئەو ژنانە دەگێڕنەوە، كە بەچاوی خۆیان كارەساتەكەیان بینیوە، كە چۆن ئەو ژنانە بەوپەڕی قینەوە شان بەشانی پیاوەكانیان بەشداری شەڕەكانیان كردووە. هەمەوەندەكان هەروەك جافەكان ئاخاوتن دەكەن و هەمان پەند دەڵێنەوە كە (لە جیهاندا هیچ كۆیلەیەك نییە مشكی و جامانەی بەسەرەوە بێ) (واتە كورد كۆلە نییە..وەرگێڕ). ئەم هاوینە كاتێ لە قەرەداخەوە هەڵهاتن بەلای باشووری رۆژهەڵاتا لە رووباری سیروان پەڕینەوە بۆ وڵاتی شەرەفبەیانی و ئێستاش لە خاكی ئێراندا ماونەتەوە.

هەواڵنامەی کتێب

بەشی چوارهەم

هەمەچەشنە

ا. تێبینیەكان لەسەر ئیدارەی توركیا و وڵاتی ئێران لە كوردستاندا

كێشەی كوردەكان لەوانەیە وەك هەر كێشەیەكی تر لە خاكی ئاسیادا سەخت و دژوار بێت، كە بۆتە هۆیەك بۆ بیركردنەوە لە حوكومەتی توركیا. ماوەیەكی درێژ بەر لەوەی توركیا، كوردستان بە مافی خۆی بزانێت و داوای بكات، پێش ئەوەی ئیمپراتۆرێت دابمەزرێنێ و پاش ئەوەش، كوردستان هەر لەوێدا بووە و سەرچاوەی ئاژاوەی دراوسێ مەزنەكانی بووە.

پێش سەدەی شانزەهەم، هێشتا كوردستان بچوكتربوو، ئەرمینیاش كوردی تیا بڵاونەبووبۆوە و زیاتر لە باكوور و موش و بتلیس و بەدرێژایی كەناری رۆژهەڵاتی دەریاچەی واندا هەبوون و لەوێوە كوردەكان لە چیاكاندا دەژیان و خۆیان لە ناو چیاكانیاندا حەشاردابوو،* منەی دامەزراندنی دەوڵەتێكی سەربەخۆیان دەكرد، كە دووربێت لە دەستێوەردانی دەرەكی. لەم سەردەمەدا بتلیس باشترین وڵاتی كوردان بوو، كاتێ مەلا ئیدرس یەكێ بووە لە وەزیرە بە تواناكان و خزمەتی دەسەڵاتی توركی دەكرد.

هێرش و پەلامارەكانی تیرەی حەسەنانلو لە نزیك بتلیسدا بەرەو بێ ئەنجامی دەچوو، بۆیە بیریان لەوە كردەوە كە بیانگوێزنەوە بۆ باكوور بۆ پارێزگاری كردنی

---

* وەك جیاكەرەوەیەك لە كوردەكانی رۆژئاوا.

هەوالنامەی کتێب

سنووره نوێكەی توركیا، كە دوای شەڕی ١٥١٤ز بەدەستی هێنابوو. ئاسایش و دابینكردنی كوردەكان چاوەڕوان دەكرێ، بەڵام شوانە گەڕۆكەكانی خێڵی حەسەنانلو بەدوای لەوەڕگای نوێدا دەگەڕان، دوای ئەوەی لە لەوەڕگاكانی خۆیان دوورخرابوونەوە، دەبوو شوێنێكی بە پیت و هەمیشەیی بدۆزنەوە و تیایدا نیشتەجێ ببن، لێرەوە دووچاربوونی ئەرمەنەكان دەستی پێكرد.

پارێزەره نوێكانی سەر سنوورەكان بەدەركردنێكیان بۆ كردن لە سیستمی باجداندا و بەرگرییەكی میلی ئاسایان لێپێكهانین، بەڵام هیچ ستایش و دڵسۆزیەكیان بۆ تورك پێشان نەئەدا بۆ ئەو گرنگیپێدانە، بە تەواوی ئەیانزانی كە رازیان دەكات بۆ هۆیەكی باشتر و ئەوەشیان ئەزانی كە بێدەسەڵاتە لە سزادانیان.

توركیا بەم جۆره كوردێكی دەشتەكی زیاتری بڵاوكردەوە بەسەر ئەرمینیادا، حەسەنانلو و حەیدەرانلو میللەتێكی زۆرتر دڵڕەق و بێبەزەین، ئەوان بە خۆڕاگری مانەوە و هانیانئەدان تا ژمارەیەكی زۆری دانیشتوانی ئەرزنجان و ئەرزروم و بایەزید بوو بە كورد، كە لە راستیدا ئەو ناوچانە خەریكە دائەنرێ بە كوردستان.

هەروەها وورده وورده ئەرمەنەكان بەرەو تووانەوە دەچن، بە تایبەتی دوای ئەوەی كە كوردەكان بە وڵاتی ئەرمینیادا بڵاوبوونەوەتەوە و لە دەیەكان و بیستەكاندا ئەرمەنەكان ناچاربوون هەڵبێن. بەڵێ ئەرمەن تا ساڵی ١٨٤٢ دەچەوسانەوە، كاتێ كە هەوڵدرا باری شانی ئەرمینیا سوك كرێ بەوەی كە وەك ئەو گوندانە بدەن بە كوردەكان كە كاتی خۆی چۆڵكراوە، بیدەنەوە بەمان، كە دواجار ئەو هەوڵەش لە بەربەستكردنی پەلامار و راووڕوتدا بێكەڵك بوو.

پاشان لە ١٨٩٤دا (بۆیاجین) و ئەرمینیایەكانی تر پیلانێكیان گێڕا و بەوەش بەرزترین پلەی تورەیی توركیان لەسەر خۆیان وروژان. كە كورد بانگكرا بۆ ئەوەی

ئەو ئاژاوەیە دامركێنێتەوە. بڕی كوژراوی ئەرمەنەكان دادەنرێ بە دە هەزار كەس و ئەوانەشی هەڵهاتن بۆ روسیا نزیكەی شەست هەزار كەس دەبوون، كەواتە لە ماوەی یەك ساڵدا حەفتا هەزار ئەرمەنی لە گوندەكانیان ئاوارە كراون و بە ئاسایی كوردەكان خراونەتە شوێنەكانیان. بەم جۆرە وردە وردە كوردەكان بە خۆراگری خۆیان بەو شارەزایی و زانیاریانەی هەیانبوو كاتێ كە لە شارەكاندا بوون، ئەرمەنەكانیان وەدەرنا و خۆیان لەو شوێنانەی داگیریان كردبوو نیشتەجێ بوونەوە، لەگەڵ ئەوانەشدا كێشەی كورد هێشتا زۆر دوورە لە چارەسەرەوە.

كوردەكانی ئەرزروم سەرجەم نامۆبوون بە كەش و ئاووهەوای ئەو خاكە، دوای نیشتەجێ كردنیان لە گوندەكاندا، ژیانی ناو چیایان نەما و ژیان و گوزەرانی ناو شارەكانیان بەسەردا سەپاندن. لە سەدەی هەژدەدا ژێردەستەیەك لە بایەزیدا هەبوو كە شاعیر و ئەدیبی باشیان تیا هەڵكەوتبوو، نوسینیان بە توركی و عەرەبی و كوردی هەبوو، دوای ئەوەی كەمێ پەیوەندیان باشتر بوو، ئیدی بە ژمارەی زۆر كۆچیان كرد بۆ ئەستەمبوڵ، ئێستا ژمارەیان دەهەزار كەس دەبێ و لە كاری بارهەڵگرتن و پاسەوانیدا بەكاریان دەهێنن، هەرچەند بۆیان نیە هەوڵی خۆپەروەردەكردن بدەن و هەرچۆن دەیانەوێ فێری خوێندەواری ببن. ژمارەشیان تا دێ بەرزدەبێتەوە و ئێستا لەوێ رۆژنامەیەك دەردەكەن بە زمانی توركی و كوردی لەو شارەی پێیدەوترێ (كورد). نیشتەجێ بوونی كوردەكان لە ناو شارەكاندا چەند درێژخایەن بێت سنوورێ دانانێ لە ئاستی گیانی سەرپێچیدا بە خواستی سەربەخۆیی.

هەواڵنامەی كتێب

شەڕوشۆڕ، ئاسایش، بەرتیل، هەڕەشەوگوڕەشە، پەسەندی، بە تەنگەوە نەهاتن، هەمووی تاقیكراوەتەوە و هێشتا كورد وەك هەڕەشەیەك هەر ماونەتەوە بۆ هەموو هەڵفریواندنێك لە كاتی پێویستدا لە وڵاتی خۆیان و لەسەر سنوورەكانیان .

ئەوانەی لە ناو توركیادان بەتەواوی دڵنیان لەوەی كە ئیمپراتۆرێت لە ١٨٣٠ بەختەوەرتر بووە. كە رێی نەدا بە لوتبەرزی دووچاری بكات بە كێشەوە، كە لە كۆتایدا دەبووە دابەزینی سەربەخۆیی ئاغاكانی كورد، ئێستا ئەوان تەنیا سەربەخۆن سەرباری ئەو روانینە ریسواییەی توركەكان بەرامبەریان و زۆر جار دەریاندەكردن و دووریان ئەخستنەوە. بۆ هەوڵدانی راڤەكردنی هەر سیستمێكی ئیداری بۆ كوردستان، لەوە دەچێت مەحاڵ بێت، فرمانڕەوایی بۆماوەیی كە كوردەكان ملكەچی ئەو سیستمەن و كە دەكوژرێن و جێنشینەكە بەزۆر هەموو هێزێكی لێ زەوت دەكرێت و حوكومەتی توركیا هەستی كرد كە مەحاڵە ئەوە بكات لەگەڵ ئەو هەموو دەستوورەی ناپلۆیندا. هەروەها ئەفسەرە سەربازەكانی بە پرچی لولیانەوە و سیخوڕ و پۆلیسەكانیان كە كۆنتر جەردە بوون و كاریان دەكرد بۆ سەركەوتنی تایبەتی خۆیان. ئەوەش لە بنەڕەتدا بێ توانابیە، چونكە ئەوان توركن و لەلایەن هەموو ئەوانی ترەوە دەبوغزێنرێن، بەگشتی عەرەب، ئەرمەنی، ئاسوری، كلدانی و لەسەر و هەمووشیانەوە كوردەكان قینیان لێیانە.

لەم دوو ساڵەی ئەم دواییەدا كاتێ هەستی سوڵتان عەبدولحەمید زیاتر فراوانتر بوو بۆ پەروەردەكردن و رێنمایی كوردەكان، ئەو هەستە مرد و بەسوك روانین جێیگرتەوە و لاوازتر بوو لە رژێمەكەی پێشوو، بەوەش كوردستان لە هەموو لایەكدا تەقیەوە، ئەو خێڵانەی ساڵانێك بوو باجیان نەداوە و نایانەوێ جارێكی تر باج بدەن، خێڵەكان هەموو ساڵێك لە گەشەی زیاتردا بوون، بەهێزتر دەبوون و

دەوڵەمەندتر بە کۆکردنەوەی سامان و چەك و جبەخانە، ئیدی خێڵەکان ووردە ووردە خۆیان ئامادە دەکرد بۆ ئەو سەربەخۆییەی کە لەژێر دەستی میرەکانیاندا هەیانبووە. بۆیە موتەسەریف و(بومباشی)یە تورکەکان شمشێرەکانیان خستە پشت دیوارە ئەستوورەکانەوە لە سنووری خۆیاندا.

وەك ئاشکرایە لای خوێنەوارانی مێژووی گشتی تورکیا لە دەیەی سێیەمی سەدەی نۆزدەدا، پارێزگاکانی: هەکاری، بتلیس، رەواندوز، ئامێدی و سلێمانی رێیان پێدرابوو کە لەژێر فرمانی میر و بەگەکانی خۆیاندا بەبرێن بە رێوە، بە مەرجی ئەوەی کە وەك دەستوپێوەند وەلایان هەبێ بۆ تورکیا. سەرکردەکانیان ساڵانە دیاری و باربووی سوڵتانەکانیان دەکرد. بەڵام بەو هەستوسۆزەوە کە تورك هەیەتی بۆ دەست بەسەراگرتنی ئەو ناوچەیە، کێشەیەکی زۆر گەورەیە، هەوڵێکی زۆر دراوە کە بەهێز و بە فرِوفێڵ ئەو فرمانرِەوایانە لابەرن لەسەر کار. ئەوە بووی دوای چەند ساڵێك دوا میریان گیرا و دەرکرا. دوای ئەوە والیەکان و موتەسەریفەکان، قایم مەقامەکان، بەرِێوەبەرەکان و هەموو دامودەزگاکان کەوتە ژێر دەسەڵاتی تورکەوە و کوردستان بەشکرا. هەکاری خرایە ژێر دەسەڵاتی والی وان، ویلایەتێکی تر لە ناوچەی گەورە و گرانی بتلیس دامەزرا و سەرجەمی باشووری کوردستان خرایە سەر موسڵ، شارە جیاوازەکان و بەرپرسەکان و حاکمی مەدەنی دانرا و لە چەند شوێنێکدا ئۆردوگای سەربازی بۆ پاراستن رێکخرا.

سیستمەکە رەزامەندی پێوە دیارنیە، ئەوان ئامارێکیان لەسەر ئەوە نەکردووە کە لەگەڵ کوردەکاندا یان بە تەنیشتیانەوە رەگەزی تری وەك مەسیحیەکان هەیە، کە پێویستیان بە پارێزگاری هەیە، ئەوان هەمیشە لەژێر دەسەڵاتی ئاغاکانی کوردەکاندا بوون و هەمیشە وون بوون لەژێر دەسەڵاتی تورکا. وان ناوەندی

ئەرمەنەكان بـوو، كەچـی بـە فرمـانی سـەرۆكی ولایـەت نیـوەی ئەرمـەن و نیـوەی كوردی تێدا دانرا، بە شێوەیەكی ئاشكرا هەكاری و وان لەبەر بە یەك نەگەیشتن بـە یەك لە رووی جوگرافیەوە بۆیە جیابوون، ئەمە نەخشە و پیلانی دەست تێـوەردانی كاروباریانە لەلایەن دراوسێكەیانەوە.

هێزێكی تر بۆ داگیركردنی كوردستان لەوانەیە هێـزی سـەربازی بێـت، یـان نیمـچە سەربازی، كە تاكە هۆكارە بۆ كۆنترۆڵكردنی كوردستان بـە هێـزی بێگانـە. توركیـا لەگـەڵ ئـەوەی لەسـەر مەزهـەبی سـونییە، كـەمتر بێگانەیـە بـە كـورد لـە چـاو میللەتەكانی تردا. كوردستان هەموویان سونی نین و رەگەزی ئاریـان، كـە هەسـتی كورد دژی تەتـەر ئەخرۆشـێنێ وەك دوژمنێكـی بۆمـاوەیی. تـوخمی مەسـیحیەكان هەڵهاتەیەكی زۆر مەبەستە لە نێو كوردەكاندا، بە تایبەتی لە هەكاری و باشـووری وان، ئـەوان نیمـچە سـەربەخۆیەك بـوون لـەژێر دەسـەڵاتی كوردەكانـدا، هەرچـەند كوردەكان خۆیان لەژێر دەسەڵاتی توركا بوون. لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بكرێـت كە هیچ كۆمەڵكوژیەك روویندەداوە تا تورك دەستیان گرتـووە بەسـەر حوكومەتـدا، لەم سەردەمەدا، دانیشتوانی مەسیحیەكان، بەتایبەتی ئەوانەی ناوچەی (سـێرت) . ئـەوەی كـە زۆر ناخۆشـە ئەوەیـە دوای ئـەو هـەموو پێناسـەیە، توركـەكان هێـشتا بەردەوامن لە بەكارهێنانی كوردەكان بـۆ جێبـەجێكردنی كـارە ناپەسـەندەكانیان و چەوسانەوەی كلدانەكان و ئاسوری و ئەرمەن.

سوڵتان عەبدولحەمید لە دیدێكی گەشبینەوە هەوڵی بەڵگەیەكی نەخۆشی ئـەدا بـۆ ئەوەی كوردەكان بكاتە هاوڵاتیەكی باش بە پەروەردەكردنیان تا بیانكاتـە سـوارەی تیپەكانی. بـۆ ئـەو مەبەسـتەش لـە شـوێنە جیاوازەكـانی كوردسـتاندا قوتابخانـەی كردەوە، كە بە تەواوی گرنگیەكی باش بوو، بەڵام كاریگـەر نـەبوو لەسـەر هەسـتی

بوغزاندنی کوردەکان بەرامبەر گەورەکانیان. یان وەك دەڵێن: ئەو هەوڵە سەربازیەی پێشتر لەم راپۆرتەدا باسکراوە، تیپەکانی حەمیدیەی ئێستا دائەنرێن بە یەکێ لە کێشەکان و هۆی سەرەکی ئازاردانی ئەرمەنەکان.

بە گوێرەی فارسەکانەوە ژمارەیەکی کەمتر کورد لەژێر دەسەڵاتی فرمانڕەوایی ئەواندان، کە دابەشکراوە بەسەر خێڵەکان و پارێزگا سەرەکیە گەورەکاندا، لێرەدا پێنج دانەی سەرەکی هەیە: موکری، ئەردەڵان، کەڵهوڕ، گۆران و کرماشان، کە هەمان کێشەیان نیە تا مامەڵەی لەگەڵ بکەن.

حوکومەتی ئەردەڵان لێکۆڵینەوەیەکی کرد، ساباڵخ بەڕێوەدەبرا لەلایەن خێڵی موکری و سەردارێکی خۆیان کە پیاوێکی تێگەیشتو بوو رابەری دەکردن، کوردی و فارسی وەك یەك دەزانی. خۆ ئەگەر گۆران و کەڵهوڕ نەنوسێن بە وڵاتی فارسەوە، ئەوا بە لایەنی کەمەوە ئەوە کۆیان دەکاتەوە کە لە رەگەزی ئاریدا هاوبەشن و پەیوەندیەکی بەهێزترە لەوەی بیری لێبکرێتەوە. هەروەها ئاینیش پەیوەندیەکی ترە لە نێوان کەڵهوڕ و ئەواندا. تا ئەم کاتەش کوردەکان ئەو کێشەیەیان بۆ فارس دروست نەکردوە، لە بەراوردا بەهەمان بڕی شوێنەکانی تر و خێڵەکانی تر، ئەوەش لە لایەن فارسەوە دامەزراوە کە بێ تانە و تەشەر کورد لە ئاستی فارسدایە و لە رووی شارەزایی و زانیاریەوە هاوشێوەن و زمانەکەشیان تا رادەیەك هاوبەشە و بە بێ سڵکردنەوە تێکەڵ دەبن. کوردەکان هەمیشە لە پەیوەندیدان لەگەڵ فارسەکاندا و هەرگیز سوکایەتیان پێناکرێ بەو شێوەیەی لەلایەن تورکەوە پێیان کراوە. بە زەبروزەنگ و خۆبەسەرا سەپاندن و قسەی رەق و زمانی ناوێزە و نەناسراو و چەردەیەك یاسای سوکایەتی پێکردن.

لەم چرکەساتەدا جگە لە خێڵی موکری کە سونین، کوردستانی فارس وەك هەموو بەشەکانی تری ئەو وڵاتە بێدەنگە. هەرچەند لەم ساڵی دواییەدا کێشە هەبوو لە هەردوو وڵاتی فارس و تورکیادا، کە لە راستیدا تێبینی هەڵدەگرێ بەوەی کاتێ لە کوردستانی تورکیادا ئاژاوە بەرپادەبێ کاروانەکان لە شارەکاندا دەمێنێتەوە، بەڵام لە کوردستانی فارسدا پەیوەندیەکان کراوەیە و نەك بە شێوەیەکی رێکوپێك بەرقەراربێت. چاکترین نمونە ئەو ئاژاوەیەی سلێمانی بوو دژی حوکومەتی تورکیا کە شتومەك لە سنوورەکانی فارسەوە دەهێنن، لە هەر شوێنێکەوە بێ، ئەردەڵان یان کرماشان و پاشان وەستا.

ناوچەی کرماشانی ژێر دەسەڵاتی داود خان، کەڵهوڕ و گۆران، و کاروانەکان تێدەپەڕن و دەگەڕێنەوە، چونکە وڵاتەکە لەژێر دەستی کوردەکاندایە و سەرۆکەکانیان بەڵێنی پارێزگاری کردنی شتومەك و خەڵکی ناو کاروانەکانیان داوە.

هەواڵنامەی کتێب

دووەم

زمان

هۆی راگەیاندنی بیر لە لایەن كوردەكانەوە بەكارهاتووە، نەك وەكو زۆربەی ئەو گەشتیارانەی هاتونەتە كوردستانەوە، سوورن لەسەر ئەوەی كە زاراوە تایبەتیەكانی رەق و تەمومژاویە، بگرە دیالێكتێكی بۆگەن و ناشرینی فارسیە.

بە پێچەوانەوە، ئەوە زمانێكی خاوێنی ئاریە ماوەتەوە، بە شێوەك لە سەر چیا خۆڕاگرەكانی كورد پارێزراوە، كە مایەی شانازیە لەو كاتەوە كە مێژووی فارس چۆكی داداوە و مەزەندە و تیوێری شوێنیان گرتۆتەوە.

لە ناو هەموو زمانەكانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا تەنیا ئەو زمانە خۆی پاراستووە لە تێكەڵبوونی وشەی عەرەبی، جگە لەو وشانەی بەهۆی ئاینی عەرەبەكانەوە، ئایینی محەمەدانیسم خواستراوە، ئەو وشە ئاریە كۆنانەی پشكەش كراون بە ئێمە، كە لە بنەڕەتا لە فارسیدا بەكارهاتووە، بەڵام زۆر لە مێژە لە بیرچۆتەوە، كەچی ئەوەتا كورد هەموو رۆژێ بەكاریان دەهێنێ.

بە هەرحاڵ، ئەوە بەرودوای زمانە جیاكانە كە پارچە پارچەكانی گەشەدەكەن و زمانێكی جیهانی ئەمڕۆ پیشكەش دەكەن، تەنیا دوو تا سێ دەیەی ئەوێت تا دیالێكتەكانی گەشەبكەن، گۆڕانی گۆكردنە سەرەتاییەكان بەدوای گۆڕان و شیكاری رێزمانیدا دێت، كە زۆر تەواو گەشەی كردووە، گەشەكردنەكەی

بەشکردووە یان تەنیا تێبگەین بە زمانێکی سەرەکی ناسراو، یان تەنیا یەکێ لە دیالێکتەکان.

کەواتە لەگەڵ لقە سەرەکیەکەی زمانی ئاری کە فارسی و کوردی سەرچاوەی لێوە هەڵگرتووە، زۆر نیشانە هەیە کە سەردەمانێك کوردی و فارسی هەمان زمان بوون، بەڵام هەر یەکەیان بە تەنیا گەشەی کردووە لەسەر هێڵێکی دیاریکراو تا ئەمڕۆ کە ئیتر ناتوانین بڵێین کوردی دیالێکتێکی فارسیە، وەك ئەوەی کە دەتوانین بڵێین سکاندینافیان دیالێکتێکی ئینگلیزیە.

بەڵێ کوردی دەستی کردووە بە جیابوونەوە لە فارسی و هەریەکەیان دیالێکتە جیاوازەکانی خۆیان هەیە. فارسی بەو دیالێکتانە جیادەکرێتەوە کە لە شارەکاندا دەردەکەوێت، هەرچەند ژمارەیەکی زۆر دیالێکتی هەیە بەڵام لەبەرئەوەی هەمووی یەکگرتووە و فارسی دیاریدەکەن، نەك لوری و کوردی و بلوج. کوردیش بە هەمان ڕێگە ژمارەیەکی زۆر دیالێکتی هەیە، بەڵام چونکە بچوکن لە ئاستی ئاڕاستەکردنی کاردا نین، زمانێکی نوسینی هاوبەش هەیە و لە گەشەکردن و گۆڕانکاریدایە، بەم جۆرە ئەوەی لێرەدا وەك کێشەیەك بۆ قوتابی کورد دێتە پێشەوە، ئەوەیە کە هەر هەموو ئەو دیالێکتانە هەر یەکە لافی ئەوە لێئەدات کە زمانی سەرەکی کوردیە، بەڵام زمانی ڕاستەقینەی کوردی پێویستە دیالێکتەکانی بە زنجیرە دیاریکرێ، تا بزانرێ کام خێڵ کۆنترە و دیالێکتەکەی کوردیەکی پاکترە.

زانستی ڕەگەزەکان، جوگرافی، کلتوری و زمانەوانی تیرەی موکری ساباڵخ، هەموو ئەو مەرجانەی تێدایە کە پێویستە ئەمڕۆ وەك پێوانەیەك بڕیاری ڕەگەز و زمانی کوردی بدات. ئەوەندەی ئێمە دەتوانین لێیبکۆڵینەوە (زۆرۆستەر) واتە

زەردەشت، كە لە دوایدا بە زمانی مادەكان ئاخاوتنی دەكرد، لە سەر سنووری باكووری ئەو شوێنە كە ئێستا خاكی موكریە لەدایك بووە، زمانەكەشی لە كتێبی زەردەشتا هاتوە كە زۆر نزیكە لە دیالێكتی موكریەوە. ئەو بیردۆزەی لە لایەن (هوارت دۆرسەستەر) و دەسەڵاتەكانی ترەوە لەسەر زمانی ئاوێستای (زۆرۆستەر)ەوە پیشكەش كراوە، كە كوردی لە زمانی مادەكانەوەیە هەرچۆن فارسی دەچێتەوە سەر پەیكەری یادگاری (پێرسێپۆلیت) ، گەشەكردنی هاوچەرخ جیاوازی ئەوەیە كە كوردی چەردەك وشەی لە عەرەبییەوە نەهێناوە وەك فارسی هێناوێتیە ناو زمانەیەكەیەوە و هەروەها زۆر بە باشی پارێزگاری لە شێوەی فرمان كردووە.

لەسەر زمانی مادەكان، بەداخەوە زۆر كەم لەبارەیەوە دەزانین، بەڵام وەك كتێبەكەی زەردەشت (زۆرۆستەر) لەوانەیە لە قۆناغی (ئەكامینیان) دا نوسراوبێ، ئێمە زمانێكمان تیایدا هەیە كە لەوانەیە زۆر كەم جیاوازبێ لە مادەكان. كوردی چەند بە نزیكی ئەم شێوانەی پاراستووە كە نمونەن لە زۆر رێگەوە، هەندێ وشە لێرەدا وەرگیراوە كە ئەوە پیشان ئەدات:

فارسی هاوچەرخ	ئاڤێستا	کرمانجی هاوچەرخ	واتا
سەنگین، بزورگ	ماز	مەزن	گەورە
بولەند	بەرەزا*	بەرز	بەرز
ماهی	ماسیە	ماسی	ماسی
شوتور	وشترە	وشترا	حوشتر
پول	پەرەتا	پرت	پرد
ئافتاب	هوار	خوار	خۆر
گوراز	ڤورازە	ووراز	بەراز
مەگەس	مەخشی	مایش	مێش
بەڕە	ڤاراخا	بەرخ	بەرخ
هارف، سوخەن	خسە	قسە	وشە، وتە
خواستەن	ڤاس	ویسو	ئارەزوو
دانستەن	زان	زان	زانین
مەن	ئەزەم	ئەز	من
مەن، مەرا	ماینە	منا	منە

جگە لەو تایبەخۆییانەی نەریتی کورد، تا ئێستا هەستی بە چی کردووە، ئەوەی پشتگوێ ناوە کە (ھ) ئەو وشانەی کە لە فارسیدا دەردەدەبڕێ. ئێستا وا دەردەکەوێ کە فارس ئەو دەنگی (ھ)ی خۆی لابردووە و کوردیش (ھ)یەکی خستۆتە سەر، زۆر جار کورد ئەوە دەکات، بۆ وشەکانی ئاوێستا و پەهلەوی

* بۆ بورز، بروانە ئەلبورز.

هەواڵنامەی کتێب

وەكو وشەی (هەنجومەن) ، (هەن) ، (هین) كە تا ئەمڕۆ لە كوردیدا هەبووە و هەیە، لە فارسیشدا ، (ه) ی سەرەتای وشە لابراوە.

ئەو تێبینە كورتانە بەسە بۆ پیشاندانی ئەوەی كە چەندە راستەوخۆ زمانی كوردی زیاتر پەیوەستە بە زمانی بنەڕەتی ئاری لە چاو فارسی دراوسێ مەزنەكەیدا. هەروەها ئەوانە بەسە بۆ خستنەڕوو بۆ قوتابیانی زمانێك كە تا ئێستا توێژینەوەی لەسەر نەكراوە لە بەرزخوازی ئەوانەی كە وەك زمانێكی پاكی ئاری دەڕواننە زمانی فارسی. پوختە و گۆڕانكاری بەسەردا نایەت چونكە لەبەر كاریگەری داگیركردندا نیە، ئەوە لە هەردوو باردا بۆ فارسی ئاساییە و دروستە.

بەهەرحاڵ لەگەڵ موكری و بەشەكانیدا، زمانی تریش هەیە لە كوردستاندا لەلایەن خەڵكانێكەوە قسەی پێدەكرێ كە بەخۆیان ئەڵێن (كوردەكان) لەوانەش لە هەموویان گرنگتر زازایە كە ژمارەیەكی زۆر لە باكووری دیاربەكر، دەوروبەری ئەرزنجان و بەشەكانی تری ئاسیای بچوك قسەی پێدەكەن. ئەوانە خەڵكی كورتەباڵا و بەجەرگی شاخاوین، بە پێچەوانەی كوردە كەڵەگەت و ئێسك پان و گەورەكانەوە، زمانێ ئاخاوتن دەكەن كە هەرچەند ئاریەكی خاوێنە، بەڵام هەمان لق نیە وەك موكری، یا ئەگەر واشبێ، دیالێكتێكە پێشوتر جیابۆتەوە لە فارسی لەچاو كوردیدا. بەهەرحاڵ دەكرێ زمانێكی نزیك ئاری پاكی بێت، بەڵام لە كوردیەوە نزیكترە وەك لە فارسی. بۆ ئەوانەی بە زمانی كوردی دەدوێن تێگەیشتنی گرانە و خەڵكی زازا خۆیان بە ئاسایی بە دوو زمان ئاخاوتن دەكەن.

هەروەها خەڵكانێكی تر هەن كە لە ناوچەی **سێرت** نیشتەجێن و بە زمانێكی سەیر قەسەدەكەن، ژمارەیەكی زۆر وشەی ئارامی تێدایە، دیالێكتێكە و هەندێ جار (گەورنە) یان (گەوەری) پێدەڵێن و لە ناوچەی هەكاری لەسەر سنوور، كورد و كلدانیەكان پێكەوە تێكەڵە و لەوانەیە زمانی یەكتری ناسینی ئەو مەسیحیانە بێت كە بوون بە موسڵمان. نزیك ساسۆن لە ئەرمینیا خێڵێكی بچوك هەیە كە پێیان دەوترێ باڵەكی، كە نە موسڵمانن و نە مەسیحی، بە دیالێكتێكی ناوێزە دەدوێن كە وەك یەك عەرەبی و كوردی و ئەرمەنی تێكەڵە و لەبەشەكانی تری كوردستان خێڵ و خەڵكێكی سەیروسەمەرە هەیە، كە لە ئەنجامی هەڵهاتنی دانیشتوانە سەرەكیەكە بۆ چیاكان، ئەو خەڵكانە لەو شوێنانەدا تێكەڵ بوون و لەئەنجامی ئەو هەڵهاتنەوە چوونەتە ناو خێڵەكانی ترەوە و بەشێك لە زمانەكەی خۆیان تێكەڵ بەو دیالێكتە نوێیە كردووە.

زمانی سەرەكی، بەهەرحاڵ، وەك لای كوردەكان ناسراوە بە كوردی یان كرمانجی، باشترین بنیاتنەری لەم سەردەمەدا و بە شێوەیەكی راستەخۆش لە سابلاخدایە لە وڵاتی ئێران.

پێشتر لە بایەزید ژمارەیەك شاعیرانی هەكاری لێبووە، هەروەها هێشتا نوسەری تێدایە، كە زمانی زكماكیی كوردی بەكاردێنن وەك ماناكانی پەیوەندیكردن و رەورەوەی هەستی ئەدەبی.

ئەو بەشە باكووریانەی كوردستان، باكووری وان و ورمێ، فەرهەنگی زمانی كوردی دەدوێن. زمانەكە هاوشێوەیە، بەڵام ناسازیەكان كە بەرە بەرە هاتوونەتە ناوی، رەقی و گرانی روون دەربڕین نادیارە لە باشوورەوە و لەوێ (ب) ی ئاری نەرم

دەكرێتەوە لە لایەن كوردە باشووریەكانەوە بۆ پیتی (ڤ) یان (ۆ) و باكووریـەكانیش ئەیكەن بە (پ) و ئیدی زۆری تر لەم نمونانە.

ئەم جیاوازیانە لـە گۆكردنـدا، زۆر جیـاوازی تـری لـە شـێوە و فـۆڕمی رێزمانیـدا دروستكردووە، بەتایبەتی لە شێوە و دارشتی فرماندا، لادانیكـی گـەورەی كـردووە لــە رووی لێكۆلێنــەوەی جیاكردنــە پێویــستیەكانەوە، كــاری پتــەوكردن بــەرەو كورتكردنەوە چووە و پیتی ڤاولّی (دەنگدار) لابردووە، هەروەها كـاری سـوك كـردن وئاســانكاری پیتــی كۆنــسنانتەكانی (بێــدەنگ) قرتانــدووە و ڤاوڵــەكانی فراوانكردۆتەوە. ئەنجامەكەی بۆتە هۆی ئەوەی زمانی زكماكی ئەرزروم تا رادەیـەك لای سلێمانی گرانە و تێیناگات، هەرچەند هـەردووكیان و بگـرە جـافیش كرمـانجی بنەڕەتی ئاخاوتن دەكەن.

ئـەم جیاوازیانــە لــە بــەكارهێنانی زۆردا، هەنـدێ لـە دیالێكتـەكان وشـەی لـە دیــالێكتێكی تــرەوە دەرهێنــاوە و بــە پێــچەوانەشەوە. دیالێكتـە باكووریـەكان پارێزگاریان لە خۆیان كردووە و وشـەی زۆر كـۆنتر ئەنوسـن لـە چاو موكریـدا، كـە وشەی فارسی ناوەندی هێناوەتە زمانەكەیەوە، لە هەمان كاتدا دەبینین لە كرمانجی باكووریـشدا وشـەیەكی زۆر تیاچـووە و بۆشاییەكەی بـە وشـەی تـوركی و كلـدانی پڕكراوەتەوە. وەك ئەمانە:

دینیز / (توركی) بۆ كوردی موكری و..هیتد/ گۆلاو واتاكەی/ دەریاچە

گەمێ / = = = = / كیشلی = / كەشتی.

ئەرد / عەرەبی بەناو توركییدا / زەوی = / زەمین.

قیرتق / (تەتەر) / گەلۆ = / گەروو.

قیش / (تەتەر) / دڕا = /پارچەبوون.

هەروەها (یازمش دەكەم) واتە (من دەنوسم) ، لـە كوردیـشدا (دەنوسـم) و نـاوی بكەر دیارنامێنێ كاتێ كە هونەری نوسین لای گوندیەكان نیە، و لـە شارەكانیـشدا پیاوە خێڵەكیەكان فرمانە كۆنەكە واز لێـدێنێ و (نویـسان) هێـشتا لـە كایەدایـە و بەكاردێ.

ئەم تایبەتمەندیانە پێكەوە لەگەڵ ئەوانـەی بـەكاردێ و گـۆدەكرێ، جیاوازیـەكی زۆر فراوان دروستدەكات. بۆ بەراورد بڕوانە ئەو چەردە وشە و نمونانە:

ئاو/ لە باكووردا دەبێ بە (ئاب) و ماناكەی ...(ئاو).

وەفر ....(بەرف) .... (بەفر)

خوری ....(هوری) .... (خوری)

كاقەز ....(كاقەت)........... (كاغەز)

دان .... (دیڤان) ....(ددان)

خوەیشك .... (خوالیك) .... (خوشك)

كچ .... (خیز) لە قزی توركیەوە ..(كیژ)

تاو .... (تاف)..............(هەتاو)

یووی .... (ئەڤیش) .... (هیوا)

پیاو .. گۆڕاوە بە... (میر) .... (پیاو)

مل .... (ئەستۆ) ....(مل)

نوستو .... (راكوە) .... (نوستو) و سەدان نمونەی تر.

ئەو دیالێكتەی كە پێشتر لە ئەردەڵان قسەی پێدەكرا، وەكو ئەوە وابـوو كـە ئێـستا ناودەبری بە هەورامی، بەڵام كاتێ خێڵەكان نیشتەجێ بـوون و ژمارەیـەكی زۆریـش لە كوردەكانی بـاكوور بـەهۆی بـاری ئاسایـشی ئەردەڵانـەوە هـاتن و لـەو ناوچـەیە

هەواڵنامەی كتێب

نیشتەجێ بوون، دیالێکتەکە گۆڕا و تا ئەمڕۆ دیالێکتی موکری زمـانی ئاخـاوتنی ناوچەی ئەردەڵانە، هەروەها لە باکووری ئەردەڵاندا کە دانیـشتوانێکی زۆری لێیـە، دیالێکتی خێزانـە ئەردەڵانیـەکان ئاخـاوتن ناکـەن، بـەڵکو پارێزگاریـان لـە زمـانی سەرەکی خۆیان کردووە و بە گۆڤەری سنە و دەوروبەری دەدوێن، کە ئێستا ناسـراوە بـە کوردسـتانی و تـا بڵێـی زمـانێکی شیرینە و فراوانبـووە بـە هێنانـە نـاوەوەی وشەیەکی زۆری فارسی.

دیـالێکتی کـۆنی ئـەردەڵان هێـشتا لای خـەڵکانی رۆشـنبیری سـنە و سـلێمانی تێیدەگـەن و بـەهۆی پـاکی و شـیرینیەوە وەك زمـانی ئـەدەبی و شـیعری باشـووری کوردستان بـەکاردەهێنرێت. هەرچـەند ئـەوەش دیـالێکتێکی کـوردی نیـە، بـەڵکو فارسیەکی کۆنە و گەشەی کردووە بۆ گۆران و هەورامان کە لەوانەیە زمـانی تایـك بێت لە سەردەمانێکدا لە ناوەندی فارسدا قسەی پێکـراوە. هـەروەها لەوانەیـە لـە باشووری کوردستاندا لە لایەن ئەو رەگەزانەی کۆچیان کردووە لـە وڵاتـی فارسـەوە، یان ئەوانەی کورد نەبوون بەکارهاتوە. هەورامیـ وەك دیالێکتێ ماوەتەوە، هەرچۆن لـەناو خـەڵکانی گۆرانـە نیـشتەجێکاندا دەبیـسترێ، زمـانێکی شـیرین و گونجـاوە، هەرچـەند لـەلای هـەموو کوردەکـان زۆر روون نیـە و لـە پـاوە و پڵنگـان قـسەی پێدەکرێ.

زمانی کرماشانی، لەناو ئەو دیالێکتەی کە لە لایەن کەڵهوڕەوە قسەی پێدەکرێ، بە شێوەیەکی دیاریکراو دیالێکتێکی کوردی نیە، زۆر لەوە دەچێ لقێکـی دابـڕاوی زمانە ئێرانیەکان بێت، لـە لایـەکی تریـشەوە زۆر جیـاوازە لێـی و لـە بەرژەوەنـدی کوردە کە پێیدەوترێ زمانی کوردۆ لەك، لە فۆڕمی داڕشـتنی فرمانـدا بـەرزونزمی لەك هاتۆتە کایەوە و لەسەر بنەچەی کوردی دروست نەکراوە، لە شێوەی ناویـشدا،

هەواڵنامەی کتێب

فۆڕمی کۆ بەکاردێ، نیوەی کوردی و نیوەی لەك و لـە ڕووی دەستەواژەشـەوە دوای لەك دەکەوێ بە نزیکی لە هەندێ تایبەتیدا و کوردیش بە تایبـەتی لـەوانی تـرەوە دێ.

سێیەم

کولتوور

کورد بوونەوەرێکی دڕندە و بی ڕەوشت نیە، لەگەڵ باشی و خراپی ئەو شاخاویانەدا لە وڵاتێکی نیمچە سەربەخۆدا دەژیا و بۆ بنبڕکردنـی کێـشمەکێش و ناکۆکیـەکانی دەستی داوەتە چەك.

بە هەرحاڵ، بێگانەی سەرسەخت زانیاری ژیرانەیەیان هەموو لایەکی گرتۆتەوە، کـە گەشەکردنەکان لەگەڵ خێراییەکی سەیر لە کوێ بوار ئەدا.

بۆ ژیانی سروشتی کوردستان، کەمێك ئاوەز و هۆش بـەکاردێ لـە گەشـەکردنیدا، ئەویش لە سێ بواردا کۆبۆتەوە، کـە کـشتوکاڵ و کـاری لەوەڕانـدن و ئاژەڵـداری و شەڕکردنە، تایبەتیەکانی ڕەگەزەکانی تر ، ناوداری بـە جـورێتی سـەربازیی، کـورد سـەلیقەی کـاری بازرگانیـان نیـە، لـە تـەك ئەوانەشـدا دوکانـداری و ئـاڵوگۆڕی کۆمەڵایـەتی وەك زۆر چـوبێتەوە یـەك لـە شـوێنێکدا، هـەروەها گونجـاو نـین بـۆ کاروپیشەیەك کە پێویستی بە ئارام و دەست پێوەگرتن هەبێت. ئەوەش وایکـردووە کە ڕازین بە بوونی مەسیحی و جوولەکەیەکی زۆر لە شار و گوندەکانیاندا، کـە بـۆ هەڵسوڕانی کاروباری کوردەکان لە گەڕدان. ئەمە بەتایبەتی لە باشووری کوردستان و تا ڕادەیەکیش لە ناوچەی ئەردەڵان هەیە، کـە بنەماڵـەی فرمـانڕەوای شارسـتانی زیـاتر مەسـحیەکانی سەربەسـت کـردووە بـۆ کۆکردنـەوەی سـامانێك کـە لـە هـی سەرگەورەکانیان زۆرترە. ئەوانیش ئاگایان لەوانە و ئاماری ووردیان بۆ دەکەن و لـە

هەموو كاروبارێكدا یارمەتیان ئەدەن و كاریان بۆ ئاسان دەكەن. لە یەكێ لە قوتابخانەكانی سنەدا كاسۆلیكێك بڕی پێداویستی قوتابخانەكی دا كە زۆر زیاتربوو لە بەرامبەر ئەوەی كە شازادەكان ئەیاندا و منالەكانی خۆشیان تیایدا دەیخوێند.

كوردە دەوڵەمەند و بە تواناكان، لەوە زیاتر پێویستیان بە شەڕ نیە و دوای مێگەل و مەڕومالاتیش ناكەون و زەویەكانشیان ناكێڵن، بەڵكو ئیدی روو دەكەنە ئەدەب و وێژە و زمان، هەر رەگەزێ بەهرەیەكی نایابی هەبێ لەو بڕوایەدام لە لای خەڵكانی تری ئاسیای ناوەڕاستە.

فارسی یەكەم زمانە كە لە باشووری كوردستاندا فێری دەبن و توركی یان عەرەبیش لە باكووردا، كاتێ كوردەكان ئەوە رابەری دەكەن، بەشی زۆری كاتیان بە ئاسایی تەرخان دەكەن بۆ فەلسەفە و زانستی سووفیزم و خوێندنەوە و نوسین بە عەرەبی و شیعر بە كوردی. من بەش بە حاڵی خۆم بەختیارم بەو جیاوازیە بەرچاوەی نێوان كوڕی كورد بەرامبەر كوڕی تورك، لە قوتابخانەی سەربازی لە سلێمانیدا، سەرجەم قوتابیە كوردەكان بە سەركەوتویی قوتابیە تەتەرەكانی هاوەڵیان بەجێهێشتووە بۆ پلەیەكی بەرزتر. لە سەرو ئەو توانایە و سۆزی نامەنوسینیش، كەچی بێبەختانە كوردەكان ئەو جۆرە توانا دیاریكراوە شكنابەن بۆ بەدەستهێنانی دەرامەتێكی پڕ لە ئاسودەیی، بەڵام ئەگەر بەرپرسكرێ بە رێكخستنەكانی تری خۆی و كۆنترۆڵكردنی هێزەكانی، بە سەركەوتوانە جێبەجێی دەكات. هۆش و دووربینی وەك سیاسی و بەرپرس زۆرجار لە كوردستانی توركیا و فارسدا بەرچاو دەكەوێت و پەلەكردن لە جێگیری لەسەر راستی بەرچاوی هەر ژمارەیە لە گومانلێكراوەكانی بەرەو پێشچوون و داهاتوی لایەنگیری پێشكەوتنی پێگەیاندووە، بەڵام هەر

حاكمێكی بچوكی كورد هاوبەشە لە تایبەتیەكاندا. ئۆرۆستۆكراتیەكی توندوتیژ تێكەڵ دەكەن بە دیموكراتیەك كە هێشتا لە رۆژئاوادا پیادە نەكراوە.

لوتبەرزترین خان هەست بە ناپەسندی ناكان ئەگەر یەكێ لە دەستوپێوەندەكانی رەخنەیەك لە فرمانێكی بگرێت، هەروەها كاتێ لە دیوەخاندایە، ئەگەر كەسێكی بێ چاو و رووی هەڵەشە لە رووی خاندا بێتە جواب، بەلایەوە شەرم نیە تا دانیشتوانەكە بكاتە دەرەوە، هەروەها لەگەڵ ئەو بێ چاو و روویەدا كەچی ملكەچی فرمانی خانە و یەكسەر بە چیاكەدا سەردەكەوێ بۆ شەڕكردن.

كونێكی زۆر بچوك و گۆشەیەك لە هەڵچون لەناو خەڵكی رۆژهەڵاتیدا بڵاوە، بە گوێرەی كلتوری كوردیەوە قینی لە دەروازە داخراوەكانە، حەزی بە پشكنین و تێبینی دەربڕینە، هاوبەشی لە ناكۆكیەكاندا دەكات بە هەموو سیستمێ كە دەبێتە هۆی ناوبانگ و كاریگەریەكی باشی هەیە لەسەر رەگەزی كەسایەتییەكە، جۆرێ لە پێسەلماندنی سەخت و بە دڵنیاییەوە وابەستەی بەڵێنە بە واتای وشە، بەڵام ئەوە راست نیە بەگوێرەی شازادە بێ ئابڕووە كوردەكانی ویلایەتی كرماشانەوە، كە خۆیان بەبێ هەڵە دەزانی نەك بە هەموو هۆكارێكی پاكی كوردانە، بەڵكو بە بڕی لوڕ و فارس.

تایبەتمەندێتی گشتی ژیانی كورد، كە جیاكەرەوەیەكی نوكولی لێنەكراوی رەوەند و دەشتەكیە، ئەویش كە ناوبانگ و میوانداریە، كاتێ كورد جیگیردەبن لە شار و گوندەكاندا، ئەم تایبەتمەندیە كەمە بەردەوام ئەبێت تا دەبێتە جیاكەرەوەیەكی راستەخۆی ناكۆك بە دابونەرێتی موسڵمانی، كە كاریگەرییەكی باشی هەیە لەسەر ناپەسەندی نیشانەی بێفەڕی و چاوبەست، فڕوفێڵ و دوو زمانی و تانەوتەشەر و

بوختان كە بەرەو سەرنەكەوتنی كۆمەڵگایەك دەچێ كە خەڵكەكەی پاراستنی نهێنی لانەماوە.

ژنەكانیان رووپۆشیان نیە و روخساری خۆیان ناشارنەوە، هەرگیز ناشڵەژێن كاتێ لەبەردەمی پیاوێكی نەناس و بێگانەدا دەوەستن. بەبێ نازونوزكردن كاروباریماڵەكە هەڵئەسوڕێن و دوودڵ نیە لە قسەكردن لەگەڵ بێگانەدا، ئەگەر پیاوگەل لە ماڵا نەبوون هەڵئەسێ بە دەوری خانەخوێیەكی زۆر چاك و میوانداری رێبواران و میوانەكان دەكات، ئەم رەوشتە بەرزە بەتایبەتی لای ژنانی رەوەند و دەشتەكی و هەروەها ژنانی خێڵە نیشتەنیە دەوڵەمەندەكان بە ئاشكرا دەبینرێ.

ناوەندی كۆمەڵایەتی ژنان لای كورد زۆر بەرزترە لە بەراوردا لەگەڵ رەگەزەكانی تری كۆمەڵگای ئیسلامی، وەك هاوبەشێك لە ژیانی رەوەندیدا پەسەندكراوە و هەموو كاروبارێكی گران و ئاسان جێبەجێ دەكات و تا ئێستاش گیانی سەربەخۆیی تەواویان تێدایە، كە بەرگریان لێدەكات، بە تایبەتی لەو رووەوە كە ژنی رەوەندی عەرەب تیا سەركەوتو نەبووە. كچی كورد بەگشتی بەرگی جوان ئەپۆشێ، ئەگەر مێردەكەی هەژار و كەم دەرامەت نەبێت، ئەگەر كارەكەی زۆر گران بوو یارمەتی لە هاوماڵەكەی داوادەكات، نەك هەر ئەوەش خۆشی خاوەنی مانگا و ئاژەڵی ووردەیە و بەرهەمەكەی تایبەتە بە خۆیەوە، هەروەها چاودێری ئەو كەسانەش دەكات كە كاری بۆ دەكەن و هەندێ لە بەروبوومیان دەداتێ .

لەناو خێزانە گەورە و دەوڵەمەنەكاندا، كورد تەنیا یەك ژنی هەیە و بە دەگمەن ژنی دووەم دەهێنێ، كەیبانۆی ماڵ هەیە و كارەكەر و خزمەتكار لە خزمەتێدایە و پیاویش هەموو كارێكی ناوماڵی بۆ ئەو جێهێشتووە و دەیخاتە ژێر دەستیەوە. لە ئەنجامی ئەوانەوە بۆمان دەردەكەوێ كە ژنی كورد ژیر و بەتوانایە و هاوبەشی

گیانی سەربەخۆیی لە رەگەزی خۆیدا رادەیەکی زۆر بەرزترە لە ژنانی عەرەب یان تورك. لەو جۆرە ژنە نمونەییانەش وەك عادیلە خانم کە لەم دواییەدا بە مردنی وەسمان پاشا بێوەژن بوو، ئێستا فرمانڕەوایی خێڵەکە دەکات و خاوەنی گوند و زەوی و زارێکی زۆرە.

ژنی کورد لە ئامێدی فرمانڕەوایی بنەماڵە دەکات، ئەوانە ئەمڕۆ رۆڵێکی زۆر بەهێز دەگێڕن، ئێمە لێرەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە بەرەوپێشچوون و دەربڕینی بەرز لەو سیستمەدا مەودای داوە بە ژن، تا لە دیدێکی نزیك بە تێگەیشتنی ئاستی ژن لە رۆژئاوادا ببینرێ، وەك لەوەی کە لە سیستمە ئابووریەکانی هەر رەگەزێکی تری رۆژهەڵاتدا دەبینرێ.

هەواڵنامەی کتێب

سێیەم

هێزی سەربازی تورك لە ناوچەكەدا

لەو ساڵانەی دوایدا، دابەشكردنی هێزی هەمیشەیی بە تیوێری لە ناوچەكەدا زیادكرا، كەركووك وەك بنكە ئۆردوگایەكی گەورە و جبەخانەیەك بۆ هەر هێزێك دەمێنێتەوە، تا لەوێوە بنرێت بۆ هەر ناوچەیەك لە دەوروبەریدا. هەروەها مەڵبەندی سەربازگیریش بوو، بە پلەیەكی نزم سەربازی دەنارد بۆ ناوچەكانی تر ، كەركووك دانیشتوانەكەی تێكەڵەی عەرەب و توركمان و كورد بوون و وەك هێزێك بەكار دەهێنران بۆ كاروباری سەربازی لە ناوچەكەدا.

ئەم هێزانە تا بڵێی سروشتێكی نائارام و هەڵچوویان هەبوو، هەر سەربازێك چاكەتێكی درێژی هاودامانیان دەدرایە بۆ ساڵێك، كە لە مادەیەكی لۆكەی شین باوی هەرزان دروستكرابوو، سەروپێچی ئاساییان دەبەست، ئەویش جامانە بوو، ئەگەر كورد یان توركمان بووایە، بۆ عەرەبیش عەگال و دەسماڵ بوو. پانتۆڵێكی سەیریان بۆ سەربازی تورك و ئەم هێزە دروستكردبوو، كە وەك كراسێكی قۆڵ كورتی سەرەوخوار ملەكی دورابۆوە، سەربازەكان لاقیان دەكرد بە قۆڵەكاندا بۆ راكردن و سواری بوو كە مەحاڵە بە كردەوە ئەو چالاكیانەی پێوەبكرێت.

ئەو سەربازانە زۆرجار لە كەركووكدا ژمارەیان دەگەشتە ٢٠٠٠ كەس و لە سلێمانیشدا ١٢٠٠ كەس دەبوون، بەلام لەو ماوەیەی من لەوێ بووم هەرگیز لە ١٢٠ سەرباز زیاترم لە سلێمانی و ٤٠٠ سەرباز لە كەركووك نەبینیوە. ئەفسەرە پلەدارەكان خەڵكی ناوچەكە نەبوون، زیاتر لە بەغدا و موسڵەوە هاتبوون و

فرماندەی پایەداریان لە بەغدا و موسڵ فێركرابوون، هەر هەموویان ئاگایان لە هونەری سەربازی نەبووە و كەمتەرخەم و گەندەڵبوون لە ئەركەكانیاندا.

من بەش بە حاڵی خۆم ئەو سەربازانەم نەبینیوە كە رۆژی لە رۆژان چاڵێ هەڵكەنن یان جلوبەرگ یان خۆیان بشۆن، هەروەها فرمانیشیان پێنەدەكرا كە ئەو ئەركانە جێبەجێ بكەن، لەگەڵ ئەوەشدا كاتێ كە گەورە سەربازەكان ئامادە بوونایە گیانی خرۆش و چالاكی دەبینرا و بانگ بە كەڕەنادا دەكرا، وەك بەشێكی هێمای سەربازی جۆشوخرۆشی دەبیسترا و بەری بۆ بەرەڵادەكرا و لە لایەن فێرخواز و گەورەكانیانەوە بە گیانی پەرۆشی خۆڕاگرتنەوە بەكاردەهێنرا.

دوو هۆی سەرەكی هێزەكانی لە سلێمانی و كەركووكدا نەهێشت، كە هەڵهاتن و ناردنیان بۆ مەخفەرەكانی سەر سنوور بوو. بە درێژایی سەر سنوور لە هەموو گوندێكدا ١٠- ١٢ سەرباز دادەنرا، هەروەها لەو شوێنانەی وەك قەرەداخ و ئەو گوندانەی كە مودیری لێبوو. لێرەدا ئەوان بە شێوەیەكی نائاسای شوێنەكانیان بۆ دیاریكردن، بۆیە كوردەكان ئەو ژمارەیەی لەناو هێزەكەدا بوون هەلیان قۆزتەوە و هەڵهاتن بۆ سەر سنوورەكان، تورك و عەرەبیش بۆ دەشتەكانی خۆیان.

چەند مانگێك بوو موچە نەدرابوو بەم تیپە سەربازیانە، لەگەڵ سەرقاڵیان بە گەندەڵی و بێتواناییان لە كاروبارەكاندا، وەك (تابوور ئاغاسی) و (ئەسكەر موحاسیبەچی) كە هەر خەریكی فڕوفێڵ بوون لە ژمێریاری سەربازیدا.

٢٥ سەرباز و ئەفسەرێكی زۆر لە هەڵەبجە بوون، كە لە لایەن عەقید (بومباشی) و رائید (یوزباشی) و دوو (باش چاوش)ەوە رابەری دەكران، كە ئەوەش بەرگری لە یاخی بوون و هەڵهاتنی سەربازەكان ناكات . لە پێنجوێنیش هەمان حاڵەت روویداوە، كەم دەرامەتی و بێ موچەیی یان موچەیەكی كەم بەرەو بێ هیوایی بردن

و سەربازەکان ناچاربوون لەگەڵ کاروانەکاندا بچن بۆ سلێمانی و پشت بکەنە ئەفسەرەکانیان و بە شێوەیەکی شێتانە و ناجۆر لە پێنجوێن جێیانبهێڵن، هەروەها لە قەرەداخ و هەڵەبجەشەوە بۆ سلێمانی.

لە مانگی ئابدا پێنج سەربازی کورد پۆستەکانی خۆیان جێهێشت لە گوندێکی نزیك قەرەداخ و شار بۆ ئاژاوەی موچە وەرگرتن، کاربەدەستان ویستیان تا رادەیەك هێوریان بکەنەوە و چارەسەری کێشەکەیان بکەن، لە هەمان کاتدا ئەوانیش چوونە ناوەڕاستی شارەکە و لە ماڵێکدا خۆیان دامەزراند و دەستیان کرد بە تەقەکردن لە هەر کەسێ کە نزیکیان بکەوتایەتەوە، شەڕێکی بەردەوام بەرپابوو، هێزی هێرشبەر نەیتوانی بچێتە ماڵەکەوە و بیانگرێت، ئەوەبوو لە شەوا سەربازەکان توانیان هەڵبێن و تفەنگی ماوزەڕ و فیشەکیان برد و چوونە شاخ.

لە هاوینی ١٩٠٩دا نە لە کەرکوك و نە لە سلێمانیدا تاکە ئەفسەرێك نەبوو، چونکە ئەترسان فرمان بدەن بە سەربازەکان، ئیدی ئەو یاخی بوونە بە درێژایی ساڵەکە بەردەوام بوو.

شوێنەکانی سەر سنوور چۆڵ ئەبوون، یان داگیردەکران، ئۆردوگاکانیش نەئەتوانرا پشتی پێببەسترێ، ئەوە بەسەر هێزی ناوچەی کەرکوك و سلێمانیشدا دەچەسپێ، جگە لە ئەنادۆڵیەکان، ئیدی هێزی تریان هێنا بۆ چەمچەماڵ بۆ سزادانی هەمەوەندەکان. بۆ کاریگەری لەسەر دابینکردنی سەربازەکان لەناو شارەکاندا، یەکێکیان هێنا کە پێیان ئەوت (قانون) وەك پۆلیس چاودێری هەڵسوکەوتی سوپای دەکرد، ئەو قانونیانە بە بازاڕ و شەقامەکاندا دەگەڕان و ئەگەر سەربازێکیان ببینیایە کارێکی ناپەسەندی بکردایە، دەستبەجێ ئەیانگرت و دەیانبرد، دەسەڵاتی قانون پاشا زۆر گەورەبوو، چونکە دەیتوانی (بومباشی) بگرێ ئەگەر هەڵسوکەوتی

ناپەسەند بووایە. بۆ سوپایەکی توندوتیژی ناپەسەندی وەك ئەو سوپایەی تورکیا، ئەوە چارەسەرێکی پێویست و پەسەند بوو.

ئەندامانی سەربازی ئاسایی لە کەرکووکەوە بۆ سلێمانی هەموویان چەکدار بوون بە چەکی ماوزەرِ و ١٠ گوللە، بەڵام فیشەکیان کەم پێبوو، هەندێکیشیان کۆڵەپشتی هەڵگرتبوو، هەروەها خەنجەرێکی کوردانەی ئاساییشیان کردبوو بە بەرپشتێنەکانیاندا. پۆلیسی ناوچەکە لە سلێمانی کەرکووکدا هەبوو، لە شوێنەکەی جاران نزیکەی ٥٠ پۆلیسی لێبوو، کە دواتر (پۆلیس قۆمیسەری) واتە قۆمیسەری پۆلیس و چوار پۆلیس بۆ ئەوەی شتێکیان دەسکەوێت دەستیان کرد بە پشکنین و داواکردنی پسولەی مۆڵەت لە سەربازەکان و سوکایەتی پێکردنیان و بە ئاشکرا داوای بەرتیلیان لێدەکردن.

هەواڵنامەی کتێب

چوارەم

پۆست

پۆست لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر هەفتانەیە، پیاوێك بە پشتی وڵاخ ئەیگەیەنێ، لە سلێمانییەوە هەموو ئێوارەی ڕۆژانی دوشەمەیەك پۆست دەچێت بۆ کەرکوك، هەموو ئێوارەیەکی دوشەموانیش دەگاتە ئەو شوێنە(؟) و دوو ڕۆژی پێدەچێت تا دەگاتە کەرکوك، پۆست کراوە بە دوو بەشەوە، ئەوەی کە پۆستی بەغدا و موسڵی هەڵگرتووە، ئەیدا بەوەی کە کیسە پۆستی سلێمانی هێناوە لە بەغدا و موسڵەوە. پۆستی سلێمانی بۆ بەغدا حەوت ڕۆژ دەخایەنێ، کەرکووك بۆ بەغدا پێنج ڕۆژ، سلێمانی بۆ موسڵ پێنج ڕۆژ، کەرکووك بۆ موسڵ سی ڕۆژ، لە سلێمانییەوە بۆ پێنجوێن زۆر بە کەمی پۆست هەیە، خزمەتگوزاریەکی ڕێکوپێکی نیە، چەند ساڵێك بەر لە ئێستا لە هەڵەبجە پۆست ئۆفیس کراوەتەوە، بەڵام کێشەی تێدایە و ئێستا نامە بە تەتەری تایبەتیدا دەنێرن. لەم وڵاتەدا پۆست پارێزراو نیە و کارمەندەکانی حەزیان لە نامە کردنەوە هەیە، کە جارێکی تر دەیپێچنەوە زۆر نائاسی لە شێوە و قەوارەدا دەردەکەوێت ، هێڵی تەلەگراف (بروسکە) لە موسڵەوە بۆ بەغدا بە کەرکووکدا تێدەپەڕێ و لقی لێدەبێتەوە بۆ سلێمانی، لەوێشەوە هێڵێك براوە بۆ هەڵەبجە، بەڵام لەم دواییەدا جافەکان ڕایانکێشاوەتە خوارەوە و تورکیش وازی لێهێناوە، هەموو هێما و نیشانەکان چەند بستێك نزیك لە یەکەوە و لە سلێمانیە، خزمەتگوزاری تەلەگرافی تورکی لە هەموو شوێنێکدا تا بڵێی لە ئاستێکی نالەباردایە و شیاوی سەرزەنشتە.

پێنجەم
بازرگانی _ کشتوکاڵ

ئەمەی لێرەدا باسی دەكەین تەنیا پێشنیارە بۆ هێڵكاری بازرگانی ناوچەكە، هەر چۆن لە لایەن نوسەری ئەم راپۆرتەوە ژمارەكان دیارینەكراوە.

بنكەی بازرگانی سلێمانی، كەركوك و ئاڵتون كۆپری (قەنتەرە) زۆر گرنگیان هەیە بۆ تەواوی بەروبووی سروشتی، هەموو ئەم بەرهەمانەی لای خوارەوەیان لە كوردستانەوە بۆ دێ: توتن، خووری، بنێشت، گاڵ، مەڕ، پێستە، گا و مانگا، گوێز، پێستە رێوی، بادەم، گەزۆ و فاسۆلیا، ئەو شتانە بە بڕی زۆر دێن و دەینێرن بۆ بەغدا و ئەورووپا. ئەو شتانەی كە لە دەرەوەی كوردستانەوە دەهێنرێت: كەللەشەكر و قوماشی كراسی نەخشكراوە كە لە بەغداوە دێت لەگەڵ چا، قاپوقاچاخی فافۆن و فەخفوری و چرا و فانۆس و شوشەدا، هەروەها لە موسڵەوە بڕێكی گەورە قوماشی لۆكە لە حەڵەب و دیاربەكرەوە دێت، كە پێدەوترێ (شەیتان بێزی) و بەكاردێ بۆ كەواوسەڵتەی پیاوانەی كورد.

كۆی گشتی بازرگانی لە ساڵێكی بە پیت و باشدا، دەڵێن دەگاتە (٤٧٥٠٠٠ لیرە)، هەرچەند بەهۆی بوونی تورك و شێخەكانەوە ئەو رێژەیە كەمی كردووە.

و زۆرترین شتومەكێ كە بە بڕێكی گەورە بۆ دەرەوە دەچێت توتنە و دوای ئەویش خووریە. بازاڕی سلێمانی هەمەجۆرە و دوكانێكی زۆری تێدایە بۆ پێڵاو دروستكردن، كە كەوشی سور و رەشی لوت هەڵگەڕاوە دروستدەكەن بۆ كوردستانی توركیا، كاڵایەكی بازاڕی و گرانە، (نرخی جوتێ ٣-٦ قران دەبێت) و دوو مانگ زیاتر بەكارنایەت. نزیكەی پەنجا چەخماخسازی تێدایە، تفەنگی مارتینی كورت

دروستدەكەن، كە زۆر بە كەڵكە و فیشەكیش دادەگرنەوە و باروتەكەی بە بەرمیل لە روسیاوە لە رێی باكووری كوردستانەوە دەهێنن. ژمارەیەكیش خەنجەر دروستكەر هەیە بە پلەیەكی نزم. كەركووك زیاتر سەرقاڵی بازرگانیەكی گەورە و زۆری لۆكە (قوماشی كراسی نەخشكراو) و جلوبەرگ و قوماشی لۆكەی خۆماڵی و چرا و شوشە و ئاسن و مس و شەكر وچا و قاوە و شتی ترە . هەروەها بازرگانی ناردنە دەرەوەی شتومەكی هەیە، ئەویش لە موسڵەوە بۆ سلێمانی و بە پێچەوانەشەوە. مەڕ و ماڵاتیش دەنێرن بۆ بەغدا. كەركووك بازاڕێكی گەورە و سەرقاڵی هەیە، كە ئاسنگەر و مسگەر و زیندرووی تێدایە، بازرگانە باوەڕپێكراوەكان لە هەردوو لادا زیاتر مەسیحیەكانی موسڵە، كە دەوڵەمەند و راستگۆن و وەك سەڕافیش كاردەكەن بۆ سەرجەم كۆمەڵگاكە.

بە گوێرەی ئاڵتون كۆپریشەوە، لەگەڵ ئەوەی شوێنێكی بچوكە، بەڵام یەكێكە لە بازاڕە سەرقاڵەكان، كە خووری و پێستە و گەنمی بۆ دێ و بە كەڵەك لە رێی ئاوەوە دەینێرێ بۆ بەغدا، هەروەها سروشتی ژێنگەكەی خۆشی بڕێكی زۆر لە میوە بەرهەم دەهێنێ لەگەڵ گەنم و خووری و بادەم.

ناوچەی كشتوكاڵی كە گەنمێكی زۆر بەرهەم دەهێنێ دەكەوێتە دەوروبەری ناوچەكانی كەركووك و ئاڵتون كۆپری، كە جۆرەكەی باشە و بڕێكی زۆریش دانەوێڵە بەرهەم دێنن. ئەو دەشتە نزمانەی كە ئاودێری لەسەر نیە، زیاتر پەنائەبەنە بەر بارانی بەهارەی زۆر بۆ شێداری. هەروەها دانەوێڵەیەكی كەمیش لە دەشتی شارەزووردا دەكرێ، كە بەشی پێداویستی سلێمانی دەكات.

تلیاكیش لە هیچ شوێنێكی ئەم ناوچەیەدا ناڕوێت.

پاشكۆی (ا)

بنەماڵەی شێخانی باشووری كوردستان

لەژێر فرمانڕەوایی ئاغا و بەگەكانی كوردستانی باشووری توركیا، ژمارەیەك بنەماڵەی سەرۆكە ئایینیەكان هەیە و هێز و دەسەڵاتێكی زۆریان هەیە. لە هەكاری شێخی كەرامی كە لە دەوروبەری ١٨٤٠دا لە ئامێدی و دەوروبەری نیشتەجێ بووە، ئەم شێخە داردەستی تورك بوو بۆ هاندانی كۆمەڵكوژیەكەی ئەو كاتەی ناوچەی (تەیاری) ، بنەماڵەیەكی موبارەكی سەید بوون و پەیوەندیان بە پاشاكانی ئامێدیەوە هەبوو، ئەوە نەوەی ئەو بوو كە رابەری توركی كرد لە ١٨٨٠دا بۆ داگیركردنی (ئۆرامەر)ی وڵاتی ئێران . شێخ عوبێدوڵڵا كوری شێخ تاهیر، كە لە هەكاریدا ناوبانگێكی زۆری هەیە.

لە ناوچەی شارەزووریشدا بنەماڵەیەكی تر لە شێخەكان هەیە كە لە ژن و ژنخوازیەوە پەیوەندیان لەگەڵ شێخەكانی ئامێدیدا پەیداكردووە. كچەكانیان بۆ پاراستنی پەیوەندی ناونیشانی (خان)یان وەرگرتووە، خۆشی وەك ئەندامێكی بنەماڵەكە مافی ئەوەی هەیە كە داوای بكات. یەكێ لەو بنەماڵەیە عەبدولقادر بوو، كە سەرۆكێكی توندڕەو بوو، كاتێ لە ناوچەی (تەیاری) سەدان مەسیحی كۆمەڵكوژ كران، عەبدولقادریش لە دەوروبەری سلێمانی و شارەزووردا هەرچی بەردەست كەوت لە ناوی بردن، تەنانەت لە سلێمانیدا دوو خێزانی مەسیحی نەمابوون. ئیدی ئەو خەڵكانە بۆ ماوەیەكی دوور و درێژ لە سلێمانیدا نیشتەجێ بوون و لە سەردەمی پێشووی سوڵتان عەبدولحەمیدا خۆیان كردە خاوەنی هێزێكی زۆر گەورە و زەویوزار و گوندێكی زۆریان بەدەست هێنا. سەرۆكەكە شێخە و

خزمـی شـێخ عـەلی ئێـستای تەوێڵەیـە کـە رابـەرێکی بـەرزی سـونیە. ئامـانجی بنەماڵەکـە دوای نـەمان و کۆتـایی فرمـانڕەوای پاشـای سـلێمانی لـەم دواییـەدا، ئـەوەبوو کـە وەك ئـەو هـەمان هێـز و دەسـەڵاتیان لـە سـلێمانیدا هـەبێ و دەبـی حوکومـەت بیمـەیان بکـات، بـەم شـێوە بەرچـاوە دەسـتیان کـرد بـە هێرشـێکی درێژخایەن دژی یاسا و دەستوور و لە ئاکامیشدا سەرکەوتنیان بەدەسـت هێنـا کـە شێخ سەعید لە ئەستەمبولّدا چـنگی کـەوت، چـەند سـاڵێکی لەوێـدا بەسـەربرد و کاریگەرییـەکی زۆری هـەبوو لەسـەر سـوڵتان، لەگـەڵ عیـزەت پاشـادا پـەیمانێکی بەست، بەپێی ئەو وابەستەیە خواستی خۆی لە سلێمانیدا بەکاربرد.

لەو سەردەمەدا سلێمانی وەك مەڵبەندێکی کـارکردن بـەرەوپێش دەچـوو، ناوەنـدی هێنانی شتومەك بوو لە ئـەورووپا لـە رێـی بەغـدا و موسـڵەوە، هـەروەها شـوێنی کۆکردنەوە و ناردنە دەرەوەی بنێشت و خووری و بەروبوومی تری وڵاتەکە بـوو. بـە یەکگرتن لەگەڵ دەسەڵاتی ناوخۆی تورکا ناوچەکە دەچەوسـایەوە و دەگوشـرا، یـەك لە دوای یەك گوندیەکان و بازرگانەکان وازیان لـە کاروبارەکانیـان هێنـا و کۆچیان کرد بۆ وڵاتی فارس، کە تەواو بێتوانا بوو بوون بە باجی حوکومەتی ناخۆ و دزی و روتاندنەوەی شێخ سـەعید، کـە وەك رەوشـتی خـۆی داوای زۆری دەکـرد و پـەڵپ و بیانوی بە بازرگانەکان دەگرت و دەیـوت وەك بکـوژێ مامـەڵـە دەکـرێن ئـەگـەر بـە تەواوی بە دەم داواکەیەوە نەیەن.

لە ١٨٨١دا خەڵکی تەواو بێزار و بێ هیوا بوون، ئەوەبوو بانگی هەمەوەنـدەکانیان کرد کە شارەکە داگیر بکەن و شێخان دەرپەڕێنن، بەڵام بـەر لـەوەی شـارەکە خـۆی بدات بە دەستەوە سـوپای تورکیـا گەیـشت و بارودۆخەکـە پـارێزرا و شـێخیش بـە سەرکەوتویی لە شوێنی خۆی مایەوە.

لەو ساڵانەدا سیاسەتی بەخشەندەیی و چاودێریی باوكانەی شێخ سەعید ڕاگەیەنرا، هەركەسێ كە لە لایەن دەستوپێوەندەكانیەوە تۆماركرابوون بەوەی كە كەڵكیان بۆ شارەكە نیە، كە لە ڕاستیدا هەموویان كەڵكیان هەبوو، بەڵام لەبەرئەوەی وەك خزمەتكار لە دەرباری شێخدا نەبوون، ئەوەش سزاكەی ئەوەبوو دەبێ نیوەی داهاتیان بدەن لە بەرامبەر ئەو تاوانەدا.

هەروەها ئیتر ئەو دەستوپێوەندانە بوونە سیخوڕی شێخ و بڤەبوو ناوی شێخ بە هیچ جۆرێ بهێنی، ترسی ئەوەی نەبا دراوسێكەت سیخوڕبێت، ئەوەبوو كە ناوی شێخیان ئەهانی زۆر بە گەرمی و جۆش و خورۆشەوە ناودەبرا. لەگەڵ ئەوانەشدا لەنێو چینە ڕێزدار و سەنگینەكاندا، گیانی دوژمنایەتی و هێرشی دژ بە بازرگانەكان بە دڕندەیی دائەنرا و بە خرۆشەوە باسدەكرا.

ئیدی تەشەنەی كرد تا بووە هۆی كوژرانی زۆر كەس و تاڵان وبڕی زۆر و هێرشبەرانیش تەواو ئاشكرابوو كە كێیە، بەڵام كەس چاودێری نەدەكردن و سزانەئەدران.

دوای هێرشی ١٨٨١ ئیتر شێخ سەركەوتنی لەوەشدا بەدەست هێنا كە هەمەوەندەكانی خستە تەك خۆیەوە، چەكێكی لەگەڵدا بەكارهانین كە بەرتیل و ژن و قەرزوقۆڵە بوو، ئەوەش كاری خۆی كردبوو، لە ١٩٠٨دا كاتی داوایان لە هەمەوەندەكان كرد كە هەستن بە شۆڕش، ئەوەبوو، ئەو دز و جەردانە، ملكەچی فرمانیان بوون لەبەر ئەو هۆیەی باسكرا. مەبەستیش لەو هەڵسانە، یاخی بوون بوو دژی ئەنجومەنی نوێ. شێخەكان بە ئاسایی خاوەندار بوون و لەلایەن سوڵتان عەبدولحەمیدەوە پشتیوانیەكی باشیان لێدەكرا. دەیانویست خۆیان زۆر بەهێز

پێشان بدەن، بەڵكو دەوڵەت داوایان لێبكات یان بە زۆر بیانخاتە ناو دەسەڵاتی خۆیەوە.

بازرگانەكان دژی ئەو ستەمكاریەی بەرامبەریان دەكرا پەنایان بردەبەر پەرلەمان، ئیتر لە دوایدا شێخ سەعید بانكرا بۆ موسڵ، كە چوو بۆ ئەوێ ویستی والی موسڵیش بكاتە هاوئاهەنگی خۆی، ماوەیەكی ئەوتۆ نەمایەوە كە لەلایەن كەسێكی نادیارەوە كوژرا. دوای ئەو رووداوە ئەندامانی بنەماڵەكە تورەبوون و هەمەوەندەكانیان هاندا بۆ زیاتر راوورووت، ئیتر كە هێنایانەوە بۆ سلێمانی زوڵم و زۆر و ستەمێكی زیاتر كرا بەسەر بازرگانەكاندا ، كە وتبوویان شێخ سەعید رەشەكوژ كراوە.

شێخ قادر وەك پەیوەندی و نوێنەریان لە ئەستەمبوڵ، خۆی سەرۆكی ئایینی كورد بوو، ئەوەی لە توانایا بوو هەوڵیدا بۆ بە سزاگەیاندنی تاوانبارەكە، دوا پیلانگێری ئەو پیاوە ئەوەبوو كە هاواری دەكرد تاوانبار سزابدرێ، بەڵام بە هەرحاڵ ئەویش زۆر بروای پێنەكرا بەهۆی مێژووی پڕ لە خەوشێوە، تا ئەم قورساییەی ئەمرۆ هەڵگرێ. بەڵام لەو لاوە والی موسڵ فرمانی دا بە دەسەڵاتی سلێمانی كە لێپرسینەوەیەك بكەن، خۆی لەلایەن شێخەوە بەرتیلی درابوویە و شێخیش سلێمانی جێهێشتبوو هەڕەشە و هێرشی دەكرد دژی یاخیبوونی بازرگانە بێ نرخەكان، ئەوانە ئەوە ناهێنن كە بە گیانی پڕ لە قین و ئارەزووی نەخۆشەوە تۆمەتباركرێن.

موتەسەریفێكی نوێ بە چەشنی داهۆڵ بۆ سلێمانی دانرا، كە بەرتیلی لە شێخ وەردەگرت و چاوی لە هەموو شت ئەنوقان.

هاتوچۆ بۆ ماوەیەك لە جوڵە كەوت، سلێمانی وەك وڵاتێكی وێرانەی لێهات، نیوەی بازاڕەكان داخران و بازرگانەكان لە دوكانەكانیاندا بەبێ شتومەك و كڕیار

دانیشتبوون، بۆ چەند مانگێك هەمەوەندەكان ولاّتەكەیان وێرانكرد، لەو كاتەدا شێخ ئەحمەد كە بە تەمەنترین ئەندامی بنەماڵەكە بوو، وەك قایم مەقامێك بۆ چەمچەماڵ دیاریكرا، ئەویش لە پاساوی دەمكوت كردن بەرامبەر كردەوەكانی شێخەكان. حوكومەت ئەو كاتە ئەوەندە لاواز نەبوو كە ئەو هێزەیان بداتێ تا بە نارەسمی لە سلێمانیدا ئەوەی تەمایان بوو بیكەن. ئیدی لە چەمچەماڵ ووردە ووردە هێز كۆكرایەوە بۆ سزادانی هەمەوەندەكان، بەلاّم شێخان ئەوەندە هێزیان هەبوو كە بەدووری گرتن لە سزا. ئیدارەی ناخۆ بە خێرایی بەرتیلی درایە، پاشان هێزەكە نەیئەتوانی لەوە زیاتر بمێنێتەوە، بۆیە رێ درا بە هەمەوەندەكان كە هەڵبێن بۆ سەر سنوور و لەوێشەوە بۆ ولاّتی ئێران.

شێخ مەحمود لەم كاتانەدا ئەندامێكی دیار و بەرچاوی بنەماڵەكە بوو، لە یەكەم فرمانیدا، سوێندی خوارد لە تۆڵەی شێخ سەعیدا سلێمانی وێران بكات. تا كاتی نوسینی ئەم راپۆرتە هێزەكەی هەر بۆ شەڕە، بەلاّم لە ولاّتێكی وێرانە بە دەستی هەمەوەندەكان بۆی ناچێتەسەر . شێخ لە شارەزووردا زۆر بە دەسەلاّتە، پیاوەكانی بكوژ و ببڕ خۆیانن. لە سلێمانیشدا لە هەركوێ ستەم و زۆر بكەن چاودێری بەسەرەوە نیە، ئەو دەڵێ سلێمانی شاری شێخانە، نەك حوكومەت و هیچ هیوایەك نیە تا ئەوانە قەلاّچۆ نەكرێن.

بازرگانی وەك جاران نیو بە نیو نیە، بەڵكو بارودۆخەكە گەشتۆتە ئەو ئەنجامەی كە باشترین بازرگانی مەسیحەكانی موسڵ و فارسی هەمەدان دەردەكرێن.

هەواڵنامەی كتێب

پاشكۆی (ب)

رێگەكان و نرخی كرێی وڵاخ

	له	بۆ	سەعات	میل/ به نزیکی	کرێی هێستر	کرێی باری کەرێ
١	کەرکووك چەمچەماڵ بازیان	چەمچەماڵ بازیان سلێمانی	١٢ ٥ ٢٩=١٢	٣٠ ١٣ ٧١=٢٨	٢ مەجیدی	١ مەجیدی و نیو
٢	کەرکووك	ئاتون کۆپری	١١	٣٣	١ مەجیدی	١٥ پێزە/ پیەستەر
٣	کەرکووك تاوغ توزخورماتو و	تاوغ توزخورماتو کفری	٩ ٦ ٢٢=٧	٢٧ ١٨ ٦٥=٢٠		بە پێی قەوارەی بارەکە و ژمارەی ولاخەکانە و هەندێ باریش دەچێ بۆ موسڵ.
٤	کەرکووك	کۆی سنجاق	٢ رۆژ	٥٠	١ مەجیدی	نیو مەجیدی
٥	سلێمانی قەرەداخ ئیبراهیم خانچی	قەرەداخ ئیبراهیم خانچی کفری	٨ ٩ ٢٥=٨	٢٢ ٢٤ ٦٨=٢٢	٢ مەجیدی	١. به هۆی مەترسی له ناوچەکەدا. ٢. به پێی وەرزەکانی ساڵ جیاوازی هەبووە.
٦	سلێمانی مووان	مووان هەڵەبجە	٧ ١٣=٦	٢٠ ٣٧=١٧		بە پێی قەوارەی بارەکە بووە.
٧	سلێمانی	پێنجوێن	٢ رۆژ	٣٣		نرخی کرێ دیاریکراو نیه
٨	سلێمانی	سەردەشت	٢ رۆژ	٣٥	٢	یەك مەجیدی نیو

هەواڵنامەی کتێب

	سەردەشت	مەرگە	١ رۆژ	٢٤=٥٩	مەجیدی	
٩	سلێمانی سەردەشت دوکان	سەردەشت دوکان کۆی سنجاق	٢ رۆژ ٥ ٧	٣٥ ١٤ ٢٠=٦٩		نزیکە دوو مەجیدی نیوە ئەوەش دەگۆڕێ
١٠	مەرگە	بانە	٧	١٨		
١١	مەرگە کۆی سنجاق	کۆی سنجاق ئاڵتون کۆپری	٣٠ ٣٣	٤٠ ١٢		
١٢	مەرگە دەربەند	دەربەند بانە	١٠ ١٠	٢٤ ٢٤	١مەجید ی و نیو	١ مەجیدی
١٣	هەڵەبجە دەربەند مەیدان شیروان	دەربەند مەیدان شیروان خانەقین	٥ ٧ ٦ ١١	١٢ ١٩ ١٧ ٢٧=٧٥	٢ مەجیدی و نیو تا ٤ م	بە پێی وەرزەکانە
١٤	هەڵەبجە	زەهاو	٢ رۆژ	٤٠		نرخی دیارنیە
١٥	هەڵەبجە تەوێڵە پاوە	تەوێڵە پاوە جوانرۆ	٨ ٩ ٢٦=٩	٢٠ ٢٤ ٦٩=٢٥		نرخی دیار نیە.
١٦	هەڵەبجە تەوێڵە پڵنگان	تەوێڵە پڵنگان سنە	٨ ١٠ ٢ رۆژ	٢٠ ٢٤ ٨٠=٣٦		نرخی دیار نیە
١٧	هەڵەبجە زەنجیسەر	زەنجیسەر پێنجوێن	٨ ١٥=٧	٢٥ ٤٠=١٥	٥ قران	٤ قران
١٨	پێنجوێن مەریوان شێخ عەتار شێخ عەتار	مەریوان شێخ عەتار پێنجوێن سنە	٧	١٨ ١٧ ٤٠	٤ قران	٢ قران و نیو ....

هەواڵنامەی کتێب

١٩	پێنجوێن سەرەمباڵ پاوە	سەرەمباڵ پاوە سەردەشت	٨ ٦ ٢ رۆژ	٢١ ١٥ ٣٥=٧١		نرخێكی دیاریكراوی نیە
٢٠	پاوە میك كانی شیرە	میك كانی شیرە سنە	٨ ٧ ٣ رۆژ	٢٠ ١٦ ٦٠=٩٦		
٢١	مەریوان دوڕو پاوە ڕەوانسەر	دوڕو پاوە ڕەوانسەر كرماشان	١٣ ٧ ١٢ ١٢=٤٤	٣٠ ٢٠ ٢٩ ٣٠=١٠٩		نرخێكی دیاریكراوی نیە

هەواڵنامەی کتێب

پاشكۆی (ت)

بە پیتی فارسی	بە پیتی ئینگلیزی	زمانی بنەڕەتی	تێبینیەكان
	A		
ابابیل	Ababail	كوردی	لە ئەباعوبەیدەی عەرەبییەوە هاتوە كە لەو گوندەدا نێژراوە، نزیك هەڵەبجە لە شارەزوور
ابزیرك	Abzirek		ئاوی ژێرەوە
ادمانلو	Adamanlu		كۆتایەكەی توركیە و واتا خێڵی ئادەمان
احمدوند	Ahmadãvan d		خەڵكی ئەحمەد
احمدكلوان	Ahmad Kulwan		گوندێكی سەر ڕێگەی پێنجوێن سلێمانیە
ایناخی	Ainakhi		خێڵێكی جوانڕۆیە
اجفان	AJãfan		ناوچەی گوندێكی نزیك سەڵماسە
اخە سوری	Akha Suri		خێڵێكی جافە
البجە	Alabja	فارسی	كورد بە هەڵەبجە گۆی دەكات
البس	A1bis		گوندێكی ناوچەی هەكاریانلۆیە

هەواڵنامەی كتێب

الوسان	Alusan	کوردی	گوندێکی ناوچەی ورمێە
الوسپی	Aluspi		گوندێکی نزیک سلێمانیە سوروسپی
التون کۆپری	A1tun Keupri	تورکی	پردی ئالتونی
عملە	Ama1a	کوردی	خێڵێکی جافە
امانلو	Amanlu		تێکدراوی ناوی ئادەمانلۆیە
اوبیشان	Ao-i-Baishan		رووباری بایشان
اوهنگ	Ao-i-Hang		رووباری هەنگ
اوکتاوان	Ao-i-Katawan		رووباری کەتاوان لە ئەردەلان
اوشای	Ao-i-Shai		لە ئابی شای فارسیەوە هاتوە
اوزمکان	Ao-i-Zimkan		رووباری زمکان
اورامان	Aorãmãn		کۆی وشەی ئەورام یان ئەهرام یان ئیبراهیم و کراوە بە ئەورام
اق سو	Aq Su	تورکی	رووباری سپی لەسەرو زێی بچوکەوە
عرب دیزە	Arab Diza	کوردی	قەڵای عەرەب نزیک ماکۆ
اربابا	Arbaba		زۆر جار پێیدەوترێ اربایات
اربات	Arbat		ناوی گوندێکی نزیک

هەواڵنامەی کتێب

			سلێمانیە، عەربەت
اربیل	Arbil	عەرەبی	چوار خوا، لە ئەسیریانەوە هاتوە
اردلان	Ardalan	کوردی	کۆی ئەردەڵە کە دۆزەرەوەی خێڵە
اردانە	Ardana		گوندێکی نزیك پێنجوێن، خانوی کۆنی کوردی
اسرابا	Asraba		کوندێکی نزیك مەریوانە، ئەسترابادی فارسی
اورین داغ	Avrin Dagh	کوردی+تور	شاخێکی نزیك سەڵماسە
ازمِر	Azmir	کوردی	شاخێکە نزیك سلێمانی
	B		
باباجانی	Babajani	کوردی	خەڵکی جوانڕۆ
بابامردە	Baba Murda		گوندێکی نزیك سلێمانی لەسەر ڕێی کەرکووك
بداخی	Badakhi		خێڵێکی جافە
بیتوش	Baitush		گوندێکی نزیك سەردەشتە
بیز	Baiz	عەرەبی	گوندێکە لە ناوچەی سەردەشتە
باجلان	Bãjlãn	کوردی	خێڵێکی باشووری کوردستانە
باخانی	Bakhani		شوێنێکی باخاوی نزیك سلێمانیە

هەواڵنامەی کتێب

باكۆ	Bakov	كوردی	گوندێكی وڵاتی مامەشە لە نزیك زێی بچوك
بالكی	Balaki		گوندێكی باكووری برادۆستە لە ورمێ
بانە	Bãna		شوێنی بەرز
بانخیلان	Bãna Khilan		لەسەر ئاوی سیروانە لە ناوچەی شەرەفبەیانی
برادوست	Barãdúst		ناوچەیەكە لە نزیك ورمێ
برچیلان	Barchilan		
بردراش	Bardarash		سنووری گوندێكی نزیك قوتورە
بارودار	Barudar		داری بەڕو گوندێكی ئەردەڵانە
باروریان	Barwarian		
باشكی	Bashaki		خێڵكی جافە
باش قلعە	Bash qal'a	توركی	قەڵایەكە لە سومیت
باسمیچ	Basimich		گوندێكە نزیك تەبرێز
باونج	Bowanij	كوردی	ناوچەیەكە لە كرماشان
بایزید	Bayazid	عەرەبی	
بازی	Bazi	كوردی	سنووری گوندێكە لە نزیك قوتور
بازیان	Bazian		دەربەند و شوێنی هەمەوەندەكانە

هەواڵنامەی کتێب

بازرگە	Bazirga		سنووری گوندێکە لە برادۆستە (بازارچە)ی پێدەڵێن
بازرە	Bazirra		دەربەندی هەمەوەندە
بیك كندی	Beykandi		سنووری گوندێکە نزیك بایەزید
بیارە	Biara		شارۆچکەیەکی هەورامانە
ببیانی	Bibyani		
بالجق	Balajiq	تورکی	سنووری گوندێکی نزیك قوتورە
بلباس	Bilbãsr	کوردی	
بمان سو	Biman su	کوردی و تور	رووباری بیمان
بیروزە	Biruza	کوردی	پیرۆزەیی، گوندێکی نزیك سەڵماس
بستان	Bistan		لە بوستانی فارسیەوە هاتووە
برت کرە	Burut kurra		گوند و دەربەنێکە نزیك سەڵماسە
	C		
چم باخان	Cham-i-Bakhan	کوردی	رووباری سورچینە، چەمی باخان
چمی قرە چولان	Cham-i-Qara Chualan		رووبارێکە نزیك سلێمانی

هەواڵنامەی کتێب

چم تاج	Cham-i-Taj		رووبارێکی رۆژئاوای کرماشانە
چنگینە	Changaina		گوندێکە لە نێوان سلێمانی و پێنجوێندا
چنگنێ	Changanai		خێڵێکی جافە
چمچماڵ	Chemchemãl		لەوانەیە کۆی چەم بێ
چفتان	Chiftan		گوندێکی سورچینەیە
چویس	Chwais		ناوچەی گوندێکی نزیك بێستانەیە
	D		
دیگە	Daiga or Doga	کوردی	گوندی ناوچەیەکی فارس نزیك سەردەشت
دیتری	Daitiri		خێڵێکی جوانرۆیە
دربند	Darband		نزیك هەڵەبجەیە و پێدەوترێ دەربەندی خان
درنە	Darna		شارۆچکەیەکی ناوچەی باشووری شارەزوورە
درویشی	Darwashi		خەڵکی جوانرۆ
دشت	Dasht		دەشتێکی نزیك ورمێیە
دیالە	Diala	عەرەبی	
دلە تیژە	Dilataizhai	کوردی	خێڵێکی جوانرۆیە
دلاوردی	Dilaverdi	کوردی	سنووری گوندێکی نزیك ماکۆیە

دیریز	Diriz	كوردی	سنووری گوندێكی نزیك ورمێیە
دیزە	Diza		قەڵا و گوندێكی هەكاریە
دوداران	Dodaran		دوو دارە، شوێنێكە لە شارەزوور
دورود	Dorud		دوو رووبار، گوندێكە لە هەورامان
دویسە	Duaisa		گوندێكی باكووری سنەیە لە ئەردەڵان
دوخان	Dukhan		گوندێكە لە نێوان سەردەشت و كۆی سنجاقدا.
	G		
گچی	Gachi	كوردی	گوندێكی نزیك كەركووكە
گهوارە	Gahwara		گوندێكە نزیك كەرند
گرچە	Ga.rja		گوندێكە لە سورچینە
گك	Gek		سنووری گوندێكی مامەشە
گنگچین	Gengachin		سنووری گوندێكی برادۆستە
گورك	Geverek		بەردەكە، گوندێكە نزیك قوتور
گیلان	Gilan		ناوچەیەكی فارسیە، رووبار و شارۆچكەیەكە لە

هەواڵنامەی كتێب

			باشووری زەهاو
گیرمر	Girumar		
گۆك تپە	Gok Tapa	توركی	شونێكە لە قەرەداخ
گلعنبر	Gul'anbar	كوردی	پایتەختی شارەزوورە
گندە	Gunda		گوندێكە لە باشووری نیلامبۆ، قەڵا
قنگارە	Guntara'	عەرەبی	قەن- تارە گۆدەكرێ
گوران	Gūrãn	كوردی	خەڵكی گوور
گوران قلعە	Gūrãn Qal'a		قەڵایەكە لە رۆژئاوای چیاكانی شارەزوور
گرگ كش	Gurg Kash		جافێكی ناوەندی گۆرانە
گوتان	Guvatan		دەربەندێكە لە شاخی كەدەر
	H		
هفت دشت	Haft Dasht	كوردی	گوندێكە نزیك حەوت دەشت
هكاری	Hakkiãri		
هلبجە	Halabja		گۆكردنی كوردی هەڵەبجە
هلاج	Halaj		سنووری گوندێكی نزیك بایەزیدە
حماوند	Hamãvand		
حسرابا	Hasraba		گۆكردنی كوردی بۆ ئەسرەباد

هویریان	Havirian	کوردی	خێڵێکی هەکاریە
هراوا	Herawa		گوندێکی سەر رووباری سیروانە
هورام	Haoram		گۆکردنی کوردی بۆ هەورام
هولیر	Hauler		گۆکردنی کوردی ئەربیل
هورین	Haorin		پایتەختی کوردەکانی شەرەفبانیە
هارونی	Haruni		خێڵێکی جافە
هلوان	Holwan		بە فارسی حلوان
	I		
ابراهیم خانچی	Ibrahim Khanji	تورکی	
امامی	Imami	کوردی	خەڵکی جوانرۆ
اسفنداباد	Isfandabad	فارسی	ناوچەیەکی ئەردەڵانە
	J		
جاف	Jãf	عەرەبی	رەوەند
جاف تیلان	Jãf Tilan	کوردی	
جبور	Jabour	عەرەبی	
جافی سارتك	Jãf-i-Sartik	کوردی	
جزیره ابن عمر	Jazira ibn Umar	عەرەبی	دورگەی ئیبن عومەر کە شارۆچکەی لەسەر بنیات نراوە.
جبل حمرین	Jabal Hamrin		چیای سوور
جبرانلو	Jibranlu	کوردی	خێڵێکی حەسەنانلو

خێڵێكی هەكاری		Jelū	جلو
گوندی كوردەكانی مامەشە		Jindian	جندیان
سنووری گوندێكی نزیك ورمێیە		Jirma	جرمە
رووباری دڵخۆشی		Juanru	جوانرو
شارۆچكەیەكە لە هەكاری		Julamark	جلامرك
		K	
گوندێكە لە نێوان كەركووك و ئاڵتون كۆپری	عەرەبی	Kafar	كفر
خێڵێكی كوردە	كوردی	Kaiwanlu	كیوانلو
كەلی شاخ،گوندێكە نزیك پێنجوێن		Kalan	كالان
		Kalhur	كلهور
كەلی پشتی یان سەرین		Kal-i- Balin	كل بالین
ناوچە و دەربەندی كەلی شین		Kal-i-Shin	كل شین
زینجیرە كەلەكان		Kal-i-Zanjiri	كل زنجیری
خێلچێكی كرماشانە		Kundulah	كندرلە
بیرەكان، باكووری بێستانە		Kanian	كانیان
بیری چەقەڵ نزیك خانەقین		Kani Chaqal	كانی چقال
بیرە تاڵ، نزیك كەركووك		Kani Tal	كانی تاڵ
كانی خۆشاو لە ئەردەلان		Kani Shire	كانی شیرە

هەواڵنامەی کتێب

كاپورە	Kapura		
كرگە	Karga		گوندێكی سلێمانیە
كرمانج	Karmanj		ناوی سەرەكی تیرەی كوردی باكوورە
كولك	Kavlik		گوندێكی ناوچەی توركیا نزیك قوتورە
كرند	Kerind		شارۆچكە و خێڵێكی كرماشانە.
كویسنجاق	Keui Sanjaq	توركی	ناوچە و گوندی ژێر دەسەڵات
خانقین	Khaniqin	عەرەبی	خەفەكەر، خامۆشكەر
خانی سور	Khan-i-sur	كوردی	خانی سوور نزیك پاشقەڵا
خراسانلو	Khurãsãnlú		لقێكی تیرەی حەسەنانلو
كفری	Kifri	عەرەبی	
كلالی	Kilali	كوردی	گەلاڵی خێلێكی جافە
كركوك	Kirkúk	توركمانی	
كوچكران	Kuchkaran	كوردی	گوندێكی حەسەنانلوی ناوچەی توركیایە
كوه بمو	Kuh-i-Bamu		چیایەكی سەر سنووری تیرەی گۆرانە
كوه چلچمە	Kuh-i-Chilchama		چیای چل چەشمە نزیك بێستان
كوه كدر	Kuh-i-Kedar		ناوچەیەكی شاخاوی

هەواڵنامەی كتێب

			باکووری پێنجوێنە
کوکوی	Kukui		خێڵێکی جافە
کویك	Kuyik		خێڵێکی ناوەندی جافی گۆرانە
	L		
لاهیچان	Lahijan	کوردی	ناوچەی باشووری دەریاچەی ورمێ
لیهونان	Laihunan		خێڵێکی هەکاریە
لولرك	LarIavak		گوندێکی ناوچەی فارسە نزیك قوتور
	M		
مباوە	Mabawa	کوردی	قەڵایەکە لەسەر ڕەواندوز لەسەر رێگەی سابڵاخ
ماهی دشت	Mahidasht		ناوچەیەکە نزیك کرماشان و لەوانەیە مایدەشت بنوسری
میدان	Maidan		گوندێکە لە خوار شیروانەوە
ماکو	Maku		شارۆچکەیەکی ئازربایجانە
ماماش	Mãmãsh		
مندلك	Mandalik		
مرند	Marand	فارسی	شارۆچکەیەکی ئازربایجانە
مرگە	Marga	کوردی	

هەواڵنامەی کتێب

مرگور	Margavar		ناوچەیەکە لە ورمێ
مسودی	Masadi		خێڵێکی جافە
مسخال	Maskhal		
مریوان	Merivãn		کۆی مەرڤە، خەڵکی مەرڤ
ميانداب	Miandab	فارسی	لەوانەیە مياندواو بێ
مك	Mik	کوردی	گوندێکی نزیك بانەیە
میکایلی	Mikaili		خێڵێکی جافە
مل کل	MiI-i·Kal		ملە کەل
مل پلنگان	Mil-i-Palangan		ملەی پڵنگان
مەنگوڕی	Minkri		خێڵێکی تیرەی موکریە
میرابێگی	Mirabegi		خێڵێکە لە جوانڕۆ
میراده	Miradeh		گوندێکە لەسەر رێی بانە و سەقز
مسوری	Misuri		خێڵێکی هەکاریە
موان	Muan		گوندێکە لە شارەزوور
مرکز	Murkuz	عەرەبی	ناوچەی قەڵایەکە نزیك خانەقین
موسای	Musai	کوردی	خێڵێکی جافە
مگاره	Mutara	عەرەبی	زنجیرەیەکە نزیك کەرکووك
	N		
نفت داغ	Naft Dagh	تورکی	شاخی نەوت
نفت تپه	Naft Tapa		گردۆڵکەی نەوت
نیرژه	Nairzhi	کوردی	خێڵی جاف لە گۆران

هەواڵنامەی کتێب

نامداربیگی	Namdar Begi		خێڵێ لە جوانڕۆ
ناوسد	Naosud		گوندێکە لە هەورامان
نرگسجە	Nargisja		گوندێکە لە شارەزوور
نارنجلان	Narinjalan		نارنجەڵان لە شارەزوور
ناوی	Naoi		لە ناوەڕاست، لە شارەزوورە
نیلانبو یان بیلانبو	Nilanbu or Bilambu		زنجیرە چیایەکە لە شارەزوور
نیلپاریز	Nilpariz		گوندێکە نزیك سلێمانی
نیروە	Nirwa		
نیشار	Nishar		گوندێ لەسەر ڕێگەی شاری مەریوان
نوروالی	Nur vali		خێڵێکی جافە
	O		
اوهنگ	Ohang	کوردی	ڕووباری هەنگ
اولیانە	Oliana		گوندێکە نزیك سلێمانی/ وەلیەکان
اورمر	Oramar		گوند و خێڵێکی هەکاریە
	P		
پڵنگان	Palangan	کوردی	پایتەختە کۆنەکەی هەورامان
پنجوین	Panjwin		لای کورد نابانگە بە پێنج دین، جولەکە، مەسیحی،

هەواڵنامەی کتێب

			شیعە، سونی و عەلیوللاهی.
پاوە	Pave		گوندێکی گۆرانە
پیرمگرون	Pir-i-Mugurun		چیایەکە نزیک سلێمانی
پشدر	Pishdar		خێڵێکی تیرەی موکریە
پونمرك	Pun mark		سنووری گوندێکی نزیك قوتورە
پشتەمالە	Pushtamala		خێڵێکی جافە
	Q		
قادرمیر ویسی	Qadir Mir Waisi	کوردی	خێڵێکی گۆرانە
قیصران	Qaisaran	عەرەبی	گوندێکە لە باشووری دەشتی هەڵەبجە
قلعاء پانگە	Qal'a-i-Baniga	کوردی	قەلایەکە لە باشقەلا، لە رێی ورمێ
قلعە حمە	Qal'a-i-Hama		قەلایەکە لە ولاتی شوان
قلعە خوارە	Qal'a -i-Khwarawa		قەلا و گوندێکە نزیك چەمچەماڵی هەمەوەند.
قلعە سبزی	Qal'a-i-Sabzi		قەلایەکە نزیك قەسری شیرین
قلعك	Qal'ak	کوردی	گوندێکە نزیك باشقەلا
قلخانی	Qalkhani		لقێکی تیرەی گۆرانە
قمرجق	Qamarajiq	تورکی	گوندێکە نزیك بایەزید
قرەباغ	Qaradagh		گوندێکە نزیك ئالتون

			کۆپری
قرەچوالان	Qarachulan or Qarachwalan	تورکی و کوردی	رووبار و گوندێکە نزیك سلێمانی رەشە چۆلانی
قرەداغ	Qaradagh	تورکی	زنجیرە چیا و گوند ناوچەیەکە
قرەپاپاخ	Qarapãpãkh		خێڵێکی تەتەرە نزیك ورمێ، تەپلە رەش
قرەتپە	Qara Tapa		رەشە گردۆڵکە
قصرك	Qasrak	کوردی	سنووری گوندێکە نزیك سەڵماس
قصرشیرین	Qasr·i·Shirin	فارسی	شارۆچکەیەکە نزیك شوێنی شیرین
قزلجە	Qizilja	تورکی	ناوچە و چەمێکی نزیك پێنجوێنە
قزلربات	Qizil Rubat		گوندێکە لەسەر رێی بەغدا و کرماشان/ سوورە قەڵا
قوبادی	Qubadi		خێڵێکە لە جوانرۆ
قرتو	Quratu		رووبار و گوندێکە لە زەهاو
قرت کوی	Qurt Keui		گوندی کورد نزیك ئالتون کۆپری
قریە	Quria		گوندێکە لە کەرکووك
قتور	Qutur		شارۆچکەیەکە لە ناوچەی

هەواڵنامەی کتێب

			ئازربایجان
	R		
رانیه	Rãnīa	کوردی	شارۆچکەیەکی کوردستانی تورکیایە
رواندوز	Rawandüz		شارۆچکەیەکی کوردستانی تورکیایە
روانسر	Rawansar		گوندێکی گۆرانە
ربات	Rayat		گوندێکە نزیك رەواندوز
ریژە	Rìzho		هەرێمی کەرند
رفزادی	Rugh Zadi		خێڵێکی جافە
	S		
صدانی	Sadani	کوردی	خێڵێکی جافە
سگرمە	Sagirma		دەربەندێ لە قەرەداخ
سەلاحیە	Salahia	عەرەبی	ناوچە و خێڵێکی نزیك کفریە
سلماس	Salmas	فارسی	شارۆچکەیەکی ئازربایجانە
سقز	Saqiz	تورکی	شارۆچکەیەکی ئەردەڵانە/ بنێشت
سردشت	Sardasht	کوردی	لەسەر دەشت
سرمبل	Serambal		ناوچەی گوندێکی نزیك بانەیە
سراوان	Serawan		گوندێکە لە نیلامبۆ
شای	Shahi		گوند و شاخێکە لە

هەواڵنامەی کتێب

			ئەردەڵان
شادان	Shah Dan	كــــوردی و عەرەبی	گوندێكە نزیك بێستان
شهرزور	Shahr-i-Zür	فارسی	بە كوردی شارەزوور، شاری زۆر، یان شاری بازاڕ
شیخان	Shaikhan	كوردی	دەشت و گوندێكە لە كرماشان
شیخ عتار	Shaikh Attar	عەرەبی	ناوی گوندێكی نزیك مەریوانە
شیخ اسماعیلی	Shaikh Isma'ili	كوردی	خێڵێكی جافە
شمدینان	Shamdinan		خێڵێكی هەكاریە
شاتری	Shatiri		خێڵێكی جافە
شوان	Shūãn		شوان/ ناوی خێڵە
شوشان	Shushan		نزیك هەڵەبجەیە
سهكانلو	Sihkanlu		خێڵێكی حەسەنانلویە
سنه	Sina		سەنەندوج/ صحنە یان صحندج
سنجابیی	SenJãbì		خێڵێكی كوردی فارسە لە ناوچەی قصری شیرین
سوبلاخ	Soblakh		لە توركیەوە سوچ بلاخ/ مەهاباد
سلیمانیە	Sulaimãnia	عەرەبی	ناوە كوردیە تەواوەكە سلێمانی

هەواڵنامەی كتێب

سورباخان	Surbaghan	كوردی	سورەباخ/ نزیكە بایەزید
سورچینە	Surchina		گردۆڵكە سوورەكان
سوریان	Surian		ناوچە و گوندێكە لە نێوان ورمێ و باشقەڵادا.
	T		
تیلكو	Tailaku	كوردی	ناوچە و خێڵێكی جافە
تایشە	Taishai		خێڵێكی گۆرانە
تندروك	Tandurak		بە ناو توركیا لە فارسە وە / تەنور
تپەكوی	Tapa Keui	توركی	گوندی تەپۆڵكە
تپەریز	Tapa Ruiz	كوردی	گردۆڵكە بچوك/ ناوچەی گوندێكی نزیك بایەزیدە
ترگور	Targavar		سنووری ناوچەیەكی نزیك ورمێیە
ترخانی	Tarkhani		خێڵێكی جافە
تاوق سو	Tauq su	توركی	ئاوی هەڵقولاو
تویلە	Tavila	كوردی	گوندێكی هەورامانە
تشر	Tashar		گوندێكی هەورامانە
تولیە	Tulia		گوندێكی ورمێیە
تمان	Tuman	فارسی	گوندێكی هەكاریە
دوزخورماتی	Tuz Khurmatu	توركی	گوندێكی كفریە
	U		
ئوخداغ	Uokhdagh	كوردی	شاخێكی بچوكە لەسەرو

هەواڵنامەی کتێب

			وشنێوە
اورمیه	Urumia	فارسی	لەوانەیە ناوێكی مادەكان بێت
اشنی	Ushnai	كوردی	
	W		
ولدبیگی	Walad Begi	كوردی	خەڵكی جوانرۆ
ورده	Warda		ملەیەكە لە سنووری زنجیرەیەك لە كوردستان
	Y		
یزدان بخشی	Yazdan Bakhshi	كوردی	خێڵێكی جافە
یگی كوی	Yogi-Keui	توركی	گوندی نوێ نزیك ئەباغ لە بایەزید
یوسف یار احمدی	Yusuf Yar Ahmadi	كوردی	خێڵێكی جافی ناو گۆرانە
	Z		
زاب	Zab	ئاسووری	
زنگنه	Zangana	فارسی	خێڵێكە نزیك كرماشان
زنگی سر	Zangisar	كوردی	گوندێكە لە شارەزوور
زرده	Zarda		گوندێكە لە گۆران
زردوی	Zardawi		خێڵێكی جافە
زبری	Zibarì		خێڵێكی لە هەكاری
زبركان	Zevakan		سنووری گوندێكە لە هەكاری
ژیریا	Zhiria		لەژێر بادا، دەریاچەیە لە

			مەریوان
زمکان	Zimkan		رووبارێکە لە کرماشان
زرکانلر	Zarkanlr		خێڵێکی حەسەنانلوە
زهاب	Zuhab	فارسی	زەهاو

پاشکۆی (ج)

زاراوەکان

لەم زاراوانەی لای خوارەوە هەوڵدراوە لیستێکی تەواو پێویست بۆ گەڕۆك و گەشتیارەکان دیاری بکرێ، لەبەرئەوەی لەوانەیە زاراوەکان زۆرتر بن، ئەوانەشی کە زۆر جیاوازیان هەیە لە هەر دیالێکتێکی فارسیدا لێرەدا هەڵبژێراون. بەڵام بەهۆی تێکدانیانەوە لەلایەن کوردە ساکارەکانەوە هەمان وشە کە لە فارسیدا بەکاردێ، بەو هێڵە دەڕوات کە لای کەسێکی فارسی ساکاریش هەست بە جیاوازیەکە ناکات، یان بە تێکدانەکە. لەبەر ئەو راستیە ئەو تێکدانە ئاشکرایە شێوەیەکی دەگمەن نیە، شێوەی فارسیەکەی فەرهەنگێکی بۆ دانراوە کە قەوارەکەی بە تەنیا دادوەری زمانەکە دەکات. بەگوێرەی فرمانەوە درێژبۆتەوە وەك بۆنمونە، بە دڵنیاییەوە، و لە راستیدا. زۆربەی فرمانەکان لەسەر ئەوە شێوەی وەرگرتووە. جیاوازیە ئاشکراکان لە فرمانە دەگمەنەکاندا، وەك بەیەك گەیشتن، داوا هاوئاوازەکان، بەهەرحاڵ فرمان گرانە و ئەو رستە سادانەی لێرەدا هاتوون بەسە بۆ رێبوارێ کە بە وڵاتەکەدا بگەڕێ، بەداخەوە فرمانی یارمەتیدەر ئەوەندە ئاڵۆزە کە ناتوانرێ لێرەدا باسکرێ.

هەندێ وشەم لە دیالێكتی كرمانجی وەرگرتووە، حەسەنانلو، حەیدەرانلو،كە خێڵەكانی ئەم گروپە زمانێك لەو بەشە گەورەیەی باكووری كوردستانی توركیادا قسە دەكەن، كە لە دیاربەكر و موسڵ تێدەگەن، بەڵام كوردەكانی ناوەڕاست وەك موكری و سلێمانی و ئەردەڵان جیاوازن. هەروەها وشەی (خانیگە)م داناوە كە دیالێكتی باشووری كرماشانە و لە كرماشانەوە قسەی پێدەكرێ تا سنووری توركیا. لە دوا خشتەدا بەرامبەری وشەكان فارسیەكەیم داناوە بۆ گۆڕان و بەراوردكردن.

نابێ واهەست بكەین كە ئەم سێ دیالێكتە هەموو زمانی كوردستان دەگرێتەوە، من باسی زازام نەكردووە كە زۆر بە فراوانی بڵاوە، هەروەها دیالێكتی كۆنی هەورامان كە درێژئەبێتەوە بۆ پاوە و رەژۆ، یان گەوارنەیی و باڵەكی، بەڵام من لە سنووری ئەو سێ دیالێكتە سەرەكیە دەرنەچووم.

هەواڵنامەی كتێب

واتا	كوردی باكوور كرمانجی	كوردی ناوەڕاست (موكری)	كوردی باشوور كرماشانی	فارسی
لە دواوە/ بۆ شوێنكەوتن	دوما	شۆن	دوواو	عقب، دمبال
پاشان / بۆ كات	پاش، پاشە	پاش	دورتر	بعد، پس
دوا نیوەڕۆیەكی درەنگ	ئێوارە	ئێوارە	ئێوارە	گرف غروب
دوانیوەڕۆیەكی زوو	ئەسر	پاشی نیمەڕۆ		عصر

مێروله	مووره	مەیروله، مەیروچە (با)	موور	مورچە
قۆڵ	باڵ	باڵەك	باڵ	دست
کەر	کەر	کەر	کەر	خر
خراپ	خراپ، مردار	خەراو	گەن	بد
دەنوك	دەنوك	دەنوك، نوكاڵ	دەنوك	نوك
وورچ	بیرچ	ورچ	وەرچی	خرس
هەنگ	هەنك	هەنگ	هەووگ	زنبرعسلی
لەوەپێش	بەریە	جاران	وەرتیر	پیشتر
سواڵکەر	فەقیر	ساڵکەرە	گیە	گدا
سك	زك	زك	زك	شكم
هی	مالی	هینی	مالی	مال
ژێر	ژێر	ژێر	ژێر	زیر
تر	ئیتر	تر	دیتر	دیگر
گەورە	مەزن، گەورە	زڵ، زەلام	گەورە	بزرك
رەش	رەش	رەش	سیا	سیاه
شین	هەشینە	شین	کەوە	ابی
کوڕ	کوڕ، زاوەرۆ	کوڕە	کوڕە	پسر
مەمك	میم	میمك	مامکە	پستان
هەناسە	هەناسە	هەناسە	هەناسە	نفس
بوك	بوك	بوك	ویو	عروس
زاوا	زاڤا	زاوا	زاما	داماد

هەواڵنامەی کتێب

پرد	پرت	پرت	پرت	پل
هێنان	باڤەر	بیەنە،باڤر	بار	بیار
گەسك	نەڤلیك	گسك	گەزك	جاروب
كڕین	كڕین	كڕین، سەنین	سنین	خریدن
بانگكردن	بانكردن	بانگكردن چڕان (با)	دەنگدان	بانك كردن
پشیلە	پسلنك	پسلنك، پسكە	پشی	گربە
خەڵوز	كەومەر	خەڵوس	زوخاڵ	زغال
منداڵ	زاوەرو	مناڵ	موناڵ	بچە
جلوبەگ	جلك، هتاری	جل	جل،جەنك	لباس
كەڵەشێر	خوروس	كەڵەشێر	كەڵەشێر	خروس
هاتن	هاتن	هاتن	هاتن	امدن
گەڕانەوە	واگەرن	واگردن، هەڵگریان	ئەلگریان	برگشتن
تەواو	ساخ	ساخ	تەواو	درست
كولاندن	پاهتن	كولان	كولێیان	پختن
مس	پاخر	فاخر	مس	مس
سەر توێژ	قەیماق	سەرشیر	سەرشیر	سرشیر
پێری	پەری	دودوەینێ، پێری	پەرێكە	پریروز
چۆڵ	چۆڵ، ڤەران	چۆڵ	چۆڵ	خالی
كردن	كڕن، كردن	كردن	كردەن	كردن
خوارەوە	خوار	خوار	خوار	خوار
مراوی	وۆردەك	مراوی، سۆنە	سۆنە،هۆردك	مرغابی
خاك	خاڵ	خواڵ	خاك	خاك

هەواڵنامەی كتێب

زەمین	ئەرد	ئەر، زوی	زۆین	زمین
هێلكە	هەك	هیلكە	خا	تخم
بەتاڵ	بەتاڵ	بەتاڵ	خالی	خالی
ئەبرۆ ، برۆ	برێ	برۆ	برۆ	ابرو
كەوتن	كەتن	كەوتن	كەفتن	افتادن
باوك	باب	باوك	باوكە	پدر
ئاگر	ئاگر	ئاگر	ئاگر	اتش
چیلكە	ئەیژنك	هیژنك	چیلەك	میزم
پرژە	چیلكە	چوولكە	....	....
خواردن	گەرمك	چەیشت	خۆراك	خوراكی
بۆ	بۆ، ژبۆ	بۆ	ئارەی	برای
پێشتر	جاران	جاران	وەرتر	پیشتر
مریشك	مریشك	مریشك	مامر	مرغ
ناوچەوان	نۆچاڤ	نۆچۆ	ناوی چاو	پیشانی
لە	ئەهی، لە	لە	لە	لز
ئاسكە كێوی، ئاسك	ئاسك، جیران	ئاسك، جیران	جیران	جیران
دان	دان	دان	دان	دادن
بدە	بەدە	بیە	بیە	بدە
ڕۆشتن	چوون، هەڕۆ	ڕۆین	چلان	رفتن
بڕۆ	هەڕە	بڕۆ	بچۆ	برو
بزن	بزن	بزن	بزین	بز
زێڕ ، ئاڵتون	زر	زێر، ئاڵتون	تەلا، زەڕ	تلازر
باش	رەند	باش، چاك	خۆس	خوب

هەواڵنامەی کتێب

کولەکە	کۆل	کولەکە	کەو	کدر
ترێ	ترێ	ترێ	هەنگور	انگور
زەمین	ئەرد	ئەرد، زوی	زوین	زمین
رەق	رەق	رەق	سوت	سغت
کەروێشك	کەرویشك	کەروێشك	هەروش	خرگوش
بیستن	بهستن	بهیستن	ژنەفتن	شنفتن
قورس	گران	گران	گران	سنگین
لەوێ، لێرە	لەوەرێ	لەیرە، لەوێ	وەیرە	انجا
خۆی	خود	خۆی	خۆی	خودش
کون	کوون	کونا	کونا	سوراغ
زەردەواڵا	زەمبور	زەردەواڵا	زەمبوری کافر	زنبورزرد
خانو	خانو	خانو، ماڵ	ماڵ	خانە
چۆن	چتون	چۆن، چلۆن	چۆن	چتور
چەند	چەن	چەن	چەن	چقدر
برسی	برچی	برسی	وورسی	کرسنگی
من	ئەز، من	من	من	من
صەهۆڵ	یەخ	سەهۆڵ	یەخ	یخ
لە پێشەوە	لەوا	لەپێش	لەوەر	جلو
ئەژنۆ	زنێ	ئەژنۆ	ژانۆ	زانو
زانین	زانین	زانین	زانین	زانستن
بەرخ	بەڕ	بەرخ	وەرخ	برە
پاشان	شۆن، شۆنتر	پاش، پاشتر	دور، دورتر	بعد
قوڕقوشم	قوڕقوشون	قوڕقوشون	سورب	سرب

گەڵا	چلۆ	گلاّ	گیلاّ	برگ
پێ، قاچ	پەی، ران	قاچ، پێ	پا	پا
کەم	هەندەك	هەنەك، کەم	کەم	کم
بچوك	کوەخە	پچوك، وورد	بوچك	کوچك
تەماشاکردن	فکیرن	نێرین	....	نگاکردن
زیان	ژیان	زیان	زیان، زەرار	زیان، زرر
گوم ، وون	واندا	گوم، وون	گوم	گم
شێت	دانە	شێت	شیت	دیوانە شید
پیاو	میر	پیاو	پیاو	مرد
زۆر	زۆر، پیر	زۆر	فەرە	خیح
کاڵەك	قەرپوس،کالّ ك	کاڵەك	کاڵەك	خربوزە
ئاش	ئاش	ئاش	ئاش	اسیاب
پارە	پارا	پارا، پوڵ	پوڵ	پول
بەیانی	لیو	بەیانی	سوەی	صبح
دایك	دا	دایك	داڵك	مادر
چیا، شاخ	چیان	کۆ، کۆکان	کۆ، کۆکەل	کوە
دەم	دەف	دەم	دەم	دهان
زۆر	زۆر، پیر	زۆر	فرە	خیح
هێستر	ێستر	ئیچستر، ولاخ	هێستر، قاتر	قاتر
خۆم	خۆم	خۆم	خۆم	خودم
مل ، گەردن	ئەستۆ	مل	مل	گردن
دەنگ	بانگ	دەنگ	دەنگ	صدا

ئێستا	نکا	ئێستە	ێرەنگە	حالا
دیار، ئاشکرا	دیار	دیار، مالوم	پەێ، دیار	پیدا
بایەقوش	بەلقوش	بایەقوش	بەیقوش	چغد
هەرمێ	هەرمێ	هەرمۆ	هەرمۆ	گلابی
ئاڵەت	یسۆت	ئاڵەت	ئاڵەت	فلفل
مەنجەڵ	قازان	قازان	تیانچە	دیك
جوان	جوان	خوجوال	جوان	خوشکل
قازانج	قەزانج	قازانج	مەنفەئەت	منفعت
چارەك	چێرەك	چوارەك	چوارۆك	چارك
لێفە	یەرقان	لێف	لێف	لحاف
بەران	ڤەرەن	وەرەن	شەك، وەران	غوچ
سوور	خوسۆر	سوور	سوور	سرخ
تیر	تیر	تیر	تیر	سیر
چۆڵەوانی	چۆڵ	چۆڵ	چۆڵ	خرابە
راکردن	راڤەن	راکردن	دەرچیەن	دریدن
خوێ	خەڤێ	خوێ	خوا	نمك
وتن	خوتن، بن	واتن، گوتن	واتن	گفتن
بڵاو	بڵا	بڵاو	پەرت	پراکندە
مەقەست	مقاس	مقاس	مقاس	قیچی
دوپشك	قرژنك	دوپشك	کولژدەم	عقرب
سێبەر	سێبەر	سێبەر	سایێ	سایە
مەڕ	پەڕە	مەڕ	گاڤر	کفند
زیو	زیو	زیو	نوقرە	نقرە

هەواڵنامەی کتێب

شیش	شیش	شیش	شیش	سیخ
خەو	خەو	خەو	خەو	خواب
نوستن، خەوتن	راکەفن	نوستن، خەفین	کەفتن	خوابیدن
وورد، بچوك	کوچك، هورد	وورد	وورد	کوچیك
هەندێ	چەن	چەن	چەن	قدری
گۆرانی	ئاڤاز	گۆرانی	گۆرانی	اوازه
کوڕ	زاوەرۆ، کوڕ	کورش	کورە	پسر
جاران	بەریە	جاران	وەرتر	پیشتر
چۆلەکە	کوچەك	چۆلەکە، مەلوشکە	مەلوچکە	کنجشك
وتە	قسە	قسە	قسە	حرف
کانی، سەرچاوە	کانی	کانی	کانی	چشمە
بەرد	گڤەرد، بەرد	بەرد	کوچك	سنگ
راوەستە	بسکن	راوەسە	وەسە	را ایست
لێدان، پێداماڵین	بقەت، لێخە	لێخە	بدە	بزن
هاوین	هاڤین،تاوسان	هاوین، تاوسان	تۆسان	تابستان
خۆر	تاف	فەتاو	خوەر	افتاب
پلیکانە	پلیکان	پلێکان، جێپێ	پلیکان	پلە
بیگرە	بگرە	بگرە، سێن	بستن، بگرە	بگیر
بیبە	بیوە	بیبە	بووە	ببر
دەوار ،خێوەت، چادر	ماڵ	چایر، ماڵ	چایر، ماڵ	چادر
ئەوە	ئەڤ	ئەو، ئەوە	ئەوە	ان
ئەو کات	ئەوەقت	ئۆسا، ئەوەخت	ئەوەخت	انگاه

هەواڵنامەی کتێب

لەوێ	لەورە	لەورە	ئەوردە	انجا
هەیەتی، هەیە	هەیە	هەیە، هەیەتی	هەس، هەسی	هست
نیە	تونە	نیە	نییە	نیست
ئەمان	ڤان، یان	ئەیانە	ئەیانە	اینها
ئەوانە	ڤان	ئەوانە	ئەوانە	ایشتن
تینو	تێمە	تینی	تینی	تشنە
ئەو	ئەڤ	ئەم، ئەو	یەھ	این
دڕك	دڕەکە، هەی	دڕکە	دڕکە	خار
ئەوان	ڤان	ئەوان	ئەوان	انها
خستن	دێخن	دایخن، خسن	خسن	انداختن
ئاوا	ڤا	وا	چنو	چنین
ماندو	ما	ما، هیلاك	شکەت	خستە
بۆ، بە، لە	لە، ب	لە، بە	وا	بە
بەیانی، سبەینێ	سوبە، سەوا	سبەینێ، سوزی	دەمسۆ	فردا
چەم	چەم	چەم	چەم	سیلاب
خاولی	خاولی	خاولی	هەولە	حولە
درەخت	درا	درا	درا	درخت
شەرواڵ	شاڵ	شواڵ	شەڵوار	شلوار
ناشرین	ناشرین	ناشرین	زش	زشت
مام	مام	مامۆ	مامۆ	عمو
ژێر	ژێر	ژێر	ژێر	زیر
زۆر	زۆر، پیر	زۆر	فرە	خیج
دیار	دیار	دیار	دیار	پیدا

هەواڵنامەی کتێب

گوند، دێ	گوند	گوند، دێ	دێکەیە	دبە
گوێز	گوێز	گوێز	گوێز	گردد
ئێمە	ئێمە،ئانی	ئێمە	یمە	ما
خۆمان	خۆمان	خۆمان	خۆمان	خودمان
کانی	کانی	کانی	کانی	چاه
هەرچی	چقاس	هەرچی	هەرچی	هرچە
لەکوێ	لەکوێ	لەکوێ	کورا	کجا
کام	کێژان	کامین	کام	کدام
سپی	سپی	سپی، چەرمی	چەرمو	سفید
بۆچی	ژێ، بەوچی	بۆ، بۆچە	ئاڕای چە	چرا
وتە، قسە	قسە	قسە	قسە	سخن
کار، ئیش	ئیش	ئیش	کار	کار
دوێنێ	دهو	دوێنێ،دوێکە	دوێکە	دیروز
ئێوە	هون	ئیوە	ئێوە	شما
خۆتان	خۆتان	خۆتان	خۆتان	خودتان

هەواڵنامەی کتێب

ژمارە	کرمانجی	موکری	کرماشانی
١	یەك	یەك	یەك
٢	دوو	دوان	دو
٣	سێ	سیان	سە
٤	چار	چوار	چوار
٥	پێنچ	پنج	پەنج
٦	شەش	شەش	شەش
٧	هەوت	هەوت	هەفت
٨	عەشت	هەشت	هەشت
٩	نیە	نە	نۆ
١٠	دە	دە	دە
١١	دەوەیەك	یانزە	یانزە
١٢	دەوەدودو	دوانزە	دوانزە
١٣	دوەسەسە	سیانزە، زیادە	سیانزە
١٤	دەوەچار	چواردە	چواردە
٢٠	بیس	بیس	بیس
٣٠	سی	سی	سی
٤٠	چل	چل	چل

هەواڵنامەی کتێب

٥٠	پەنجا	پنجا	پەنجا
٦٠	شێست	شێست	شەست
٧٠	هەفتە	هەفتا	هەفتا
٨٠	هێشتە	هەشتا	هەشتا
٩٠	نوت	نوت	نەوەد
١٠٠	سەت	سەو	سەو

هەواڵنامەی کتێب

لە باكوور و ناوەڕاستدا، بە خستنەسەری (ان) یان (ەكان) بۆ سەر وشەی تاك، كۆی وشە دروستدەكرێت ، هەروەها لە باشووردا بە خستنە سەری (ەل) یان (ەكەڵ) بۆ سەر وشەی تاك. نمونە: موران، تەنان، ئەفان (لە باكوور) . پیاوەكان، ژنەكان (لە ناوەڕاست) ، پیاوەل، ژنەل (لەباشوور). (واتە پیاوگەل ، ژنگەل.... وەرگێڕ)

كوردی ناوەڕاست، بۆ دیاریكردنی شێوەی تاك نیشانەی (ێك) هەمیشە دوای ناو دەكەوێت، وەك: پیاوێك، پستكێك (یەك پشیلە) ، سەگێك...هتد. شێوەكانی كۆ دەبێ هەمیشە بۆ كۆی راستەقینە بەكاربێت، چونكە لە كوردیدا شێوەی تاك واتای كۆ نابەخشێ وەك لە فارسیدا هەیە.

شێوەكانی فرمان

وەك بۆچونێكی گشتی لەم شێوانە و لە شیكردنەوەیەكی گونجاوی ئەوانە، جگە لە درێژەی ئەوەی هەیە لە بەیەكگەیشتنێكی كەمی فرمانی (كردن) كە لە هەر سێ دیالێكتی كرمانجی و موكری و كرماشاندا وەك یەك كاردەكات.

دەمی ئێستای هەواڵگەیاندن

كرمانجی	موكری	كرماشانی
دەكەم/ یان/ دەكرم	دەكەم/ یان/ ئەكەم	كەم
دەكەی/ یان/ دەكری	دەكەی، ئەكەی	كەیت
دەكن/ یان/ دەكا،	دەكەیت، دەكات/	كەت
دەكرن،دەكرە	یان/ئەكەیت،دەكات	كەیمن
دەككن، دەكرن	دەكەین، ئەكەین	كیاتن
دەككن، دەكرن	دەكەین، ئەكەین	كەن
دەككن، دەكەرن	دەكەن، دەكەن	
	دەمی رابردوو	
مەكرد، كردم	ئەمكرد، كردم	كردم
تەكرد، كردی	ئەتكرد، كردت	كردیت
ئەڤكرد، كرد	ۆكتد،یكرد، كردی	كرد
ئەمكرد، كردن	ئەمانكرد، كردین	كردیمن
هونكرد، كردن	ئەتانكرد، كردین	كردیتن
ڤانكرد، كردەن	ئەیانكرد، كردن	كردیان

کرداری رابردووی دوور

کرمانجی	موکری	کرماشانی
کردمه	کردومه	کردیەم
کردته	کردوته	کردته
کردیه	کردەوه	کردیه
کردنه	کردونه	کردنه، کردیانه
کردنه	کردونه	کردنه، کردیتانه
کردنه	کردونه	کردیانه
	رابردووی ناتەواو	
دەمکرد	ئەمکرد	کردیام
دەتکرد	ئەتکرد	کردیات
دەیکرد	ئەیکرد	کردیا
دەمکرد	ئەمانکرد	کردیامن
دهونکرد	ئەتانکرد	کردیاتن
دیانکرد	ئەوانکرد	کردیان

هەواڵنامەی کتێب

داهاتو

دەمی ئێستای هەواڵگەیاندن شێوەیەكی تایبەتە بە موكری و سلێمانییەوە.

نمونە: دەبابیكەم ...هتد وەكو فرمانیش: بیكە..بیكە...بكە.

لێرەدا زوربەی فرمانە ئاساییەكانی كوردی و پارچە سەرەكیەكانی پێشاندراون، هەروەها دەكرێ شێوەی فرمان لە ناو دروستكرێ هەروەك لە فارسیدا. بۆ هەوڵدانی شیكردنەوەی فرمانەكانی (بوون) یان (دەبێت) جیاوازی دەنگی ڤاوڵ بەدیدەكرێت، كە لە راستیدا تێبینی نەكراوە و هێمای دەمێك دەكات لە دەمەكان، چونكە لێرەدا داوای بۆشاییەكی زۆر دەكات كە نیە و ئەوانەش تا بلێی ئالۆزن. شێوە و بەكارهێنان نیە، بەڵام قوتابیەكی بە تەنگەوەهاتو دەتوانێ ئەو داخوازیەی هەبێت تا دابینیان بكات

هەولێرنامەی کتێب

هەواڵنامەی کتێب